

Hadnagynőknél tanulóknak / vers / fűző /
Sebastianus kirizatus

szegedi kőzet lyle wálthol hadnagynő
kőzetben lyle az lyle wálthol
Tőrtetűben micsim ha a lyle

„...ugy irhassak mint volt..”

Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére

amagga tőrtetű micsim wálthol
gab tőrtetűben micsim lyle wálthol
micsim. cas. lyleben micsim wálthol
micsim tőrtetűben micsim micsim wálthol
micsim tőrtetűben micsim wálthol
micsim tőrtetűben micsim wálthol
micsim tőrtetűben micsim wálthol

szegedi kőzet lyle wálthol
kőzetben lyle az lyle wálthol
Tőrtetűben micsim ha a lyle

763 wálthol a lyle
az a lyle
micsim
micsim

Szeged

2019

szegedi kőzet lyle wálthol hadnagynő
kőzetben lyle az lyle wálthol
Tőrtetűben micsim ha a lyle

1887
014

Fontes et Libri

2.

*„...ugy irhassak
mint volt”*

ÜNNEPI TANULMÁNYOK

A 65 ESZTENDŐS TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ TISZTELETÉRE

Szerkesztette:

Bagi Zoltán Péter

Szeged

2019

Fontes et Libri

Sorozatszerkesztő:

Papp Sándor

Műszaki szerkesztő:

Borbély János – Ferwagner Péter Ákos

A kötet megjelenését támogatta az Árpád-ház Program (Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere [IV.2.]).

A kutatást és a kötet megjelenését a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú FIKP program támogatta.

A kötet a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kiválósági Központ Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszéke, valamint az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoportja munkájának keretében készült.

Kiadja

a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszéke

© Szerzők

© Bagi Zoltán Péter

ISSN 2676-8666

ISBN 978-963-306-701-7

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető gondolat.....	7
T. HORVÁTH ÁGNES: A győzelem ikonográfiájának néhány eleme a Traianus-forumon.....	9
JUHÁSZ PÉTER: A 9. századi szláv vándorlás. Horvátok, szerbek és morvák honfoglalása.....	20
KORDÉ ZOLTÁN: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról.....	42
TÜRK ATTILA–LANGÓ PÉTER: Régészeti adatok a honfoglalás kori sírokban fennmaradt lómaradványok klasszifikációjához.....	51
SZATLÓCZKI GÁBOR: A honfoglalás kori gyeű. (Az egyházhelyes nemesek és nyugat-dunántúli településterületük).....	68
HALMÁGYI MIKLÓS: Könyörgések, szállóigék, kósza idézetek a népvándorlás és a „kalandozások” korából	94
PETROVICS ISTVÁN: Dél-Magyarország és a török veszély a 14. század vége és a 15. század dereka között	104
BAGI ZOLTÁN PÉTER: Együttműködésre kényszerítve, együttműködésre kényszerülve	120
KRUPPA TAMÁS: Olasz csapatok Kanizsa alatt 1601-ben. Megjegyzések egy kudarcba fulladt hadjáratról	139
JUHÁSZ KRISZTINA: Forrás az 1605. évi korponai gyűlés történetéhez.....	150
PAPP SÁNDOR: Egy nagyvezíri beszámoló Bocskai István haláláról és a magyarországi és erdélyi hatalom örökösödéséről	172
SZABADOS JÁNOS: Egy kényes végvidéki diplomáciai affér 1652 tavaszán – Mehmed csász megíúsított pozsonyi küldetése	183
TÓTH HAJNALKA: Szalih zajm, Musztafa zajm és társaik tragikus kereskedőútja 1711-ben – Adalékok az Oszmán Birodalom kereskedőinek magyarországi tevékenységéhez.....	197
Tabula Gratulatoria.....	210
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ tudományos életrajza	211
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ műveinek bibliográfiája	214

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Egy jubileumi emlékkötetet ki kell érdemelni, és meg kell érni. A fenti két kitétel mögött egy életút, egy oktatói és kutatói múlt áll. Magát az életutat nem kellene ezen helyt taglalni, bárki fellelőzhatja a curriculum és a bibliográfia lapjait, azok magukért beszélnek. Az üres szövegeket pedig legjobb utóljára hagyni, és ez a jubileumi életkor még nem az életút vége. Valamit azonban le kell írni, mégis kiért és miért született ez a kötet.

Ünnepeltünk történelem, a szó legjobb értelmében. Csendben, elbogarászva teszi a dolgát, halad a neves elődök útján, de újjáépíti, hol velük, hol ellenükben azt a történelmi képet, amelyet kutat. Ez a dolga. Minden történésznek feladata megérteni a nemzeti emlékezetet, feltárni a kor gondolkodását és ezen az alapon újjáépíteni a történelmi múltat. Amit a forrásokból morzsánként összerakhat, építménnyé áll össze, és hitelessége az építómesteren áll vagy bukik. Felül kell emelkedni politikai kurzusok közgondolkodásán, mentesülni kell a prekoncepcióktól és merni kell folyamatosan gondolkodva újra és újra elvitatkozgatni ugyanazon a történelmi tényen, amely olyan, mint a nemes opál, az erről közelítőnek kéket mutat, a másfelől állónak vöröset. Az írott források és azok értelmezései mind-mind szubjektív történelemszemléletet mutatnak, és hatalmas feladat az írott szó olyan értelmezése, amely a legközelebb képes hozni – minimális szubjektivitással – azt, ami volt, és úgy, ahogy volt. „A tudósnak a feladata az, hogy tudjon. Az, hogy tényeket felismerjen, és hogy a tényeket alkalmazza is, ahol lehet” – mondta Teller Ede. Kötetünk ünnepeltje ezt kísérelte meg, ráadásul két történelmi korszakot vállalt magáénak, az egyiket a forrásszegénység és magyarázatbőség teszi nehezé, a másikat ennek nagyjából a fordítottja. A magyar őstörténethez „mindenki ért”, „sed non omnes qui habent citharam sunt citharoedi”¹. A tízenöt éves háború korszakát már kevesebben művelik és nem népszerű az amatőr közönség körében. Ő mindkettőnek szakértő bűvára, mindkét témakörben több olyan meghatározó műve született, amely megkerülhetetlen, és tanítványokat vonz maga köré. Nem hivatalosan deklarált történelmi iskolát teremtett, nemcsak kutatókat nevelt, hanem olyan tanítványi kört, akik évtizedek múltán is megsörrentik a telefont, lelkesen, felcsillanó szemmel köszöntik a találkozások során. Ez a kötet – az ilyenkor hivatalosan elmondandó frázisok helyett – egy ilyen kedves oda-köszönés, mosolygó bölintás, meleg kézfogás, csekély viszonzás mindazért, amit mint tanár, mint ember másoknak adott.

---

¹ „Nem mindenki muzsikuss, akinek hangszerre van.” Varro, De re rustica II. 1. 3. Ford. T. Horváth Á. Verdinek tulajdonított változata: Nem mindenki muzsikuss, aki begedélvel mászkál.

T. HORVÁTH ÁGNES

A GYŐZELEM IKONOGRÁFIÁJÁNAK NÉHÁNY ELEME A TRAIANUS-FORUMON

*Viro meo: de deis et deabus,
heroibus, militibus, monstribus*

A római építészet díszítőelemei a császári propaganda szimbólumtárának a legfontosabb hordozói. A Traianus-*forumon* ezen elemek középpontjában két istenség, Victoria és Cupido (Érosz), valamint két mitikus figura, a griff és a szfinx áll. Ezek a hozzájuk társított egyéb jelképes értékű motívumokkal együtt fejezték ki a császári ideológia legfontosabb mondanivalóját. A *forumot* Traianus dák hadjáratának emlékére szentelték, így nem meglepő, hogy a győzelem ikonográfiája fejeződik ki szinte minden elemében.

Victoria istennő a görög Niké római párja, a győzelmet garantáló istennő. Szárnyas nőalak, akit kezdetben négy, később két szárnyal ábrázoltak. Sasszárnyai az igazán ikonografikus elemek, ezek az égi szférákkal való kapcsolat kifejezői.¹ Ezek szimbolikusan Iuppiterhez kötik, aki a legfőbb égi hatalom jelképe, istenek és emberek ura. A sas a Ganümedész-történet miatt az *apothéosis* kifejezője is, ami jelentéstartalmában áttevődik az alvilági erőkkel kapcsolatban lévő Victoriára is.

Az istennő attribútumai azok a tárgyak, amelyeket a győzteseknek adományozott: a szalag, a leveles-virágos ág, a koszorú, valamint a Kr. e. 4. századtól a pálmaág. Ezek mindegyike megjelenik a *forumon*, és nem csak a Victoriákat ábrázoló domborműveken, hanem jelképesen a többi elemen is. Így a griffes panelek kandelábereinek füzéreire vagy a Cupidós frízek *kratérjainak* Bacchanália-jelenetein is az istennőt idézik.

Victoriát gyakran ábrázolták áldozatot bemutató szolgálóleányként: kezében *phiale*,² *thymiaterion*,³ áldozati kosár és fáklya. A Traianus-*forum* domborműveinek Victoriái ezt a típust követik.

Az istennőt a rómaiak allegorikus figuraként kezelték. Legfőbb jelentősége az ellenség fölött aratott katonai győzelem megünneplésekor, a diadalmenet során volt. Így állt kapcsolatban az áldozatbemutatással, ő volt a győzelmet hozó istennő, és ugyanakkor annak szolgálóleánya is, aki a győzelemért az isteneknek járó áldozatot celebrálja. Győzelemis-

¹ Zanker 2008. 44.

² Görög italáldozati edény (patera).

³ Vallási célokra használt füstölő edény.

tenői szerepe a halál fölött aratott győzelem megnyilatkozása is. Ebben az értelemben mindenképp az alvilági erőkhöz és az *apotheosis*hoz kapcsolódik. A hadvezérek jelképes megistenülése a diadalmenetekben Victoria műve, aki megmentette a haláltól és az istenek közé emelte őket. Ezért állt a hadvezér háta mögött és emelte feje fölé a győzelmi koszorút. Mint alvilági, khtonikus istennő az érmeiken a bőség és a virágzás jelképe is.

Victoria Sulla korában nyert bővebb politikai jelentőséget, aki Kr. e. 86-ban, a mithridatészi háború emlékére *tropaeumot* emelt Mars, Venus és Victoria tiszteletére. E három isten szoros kapcsolata megmaradt a császári ikonográfiában is. Victoria azonban Augustus alatt vált igazi propaganda értékűvé. Ő Actium után átvitette Victoria szobrát a Curiába.⁴ Innentől már nem pusztán a katonai győzelmet, de a személyes *virtust*, az isteni leszármazást is szimbolizálta.

Ábrázolási módjában új jelenségként figyelhetjük meg az istenek kezébe helyezett Victoria-szobrokat. A hozzá kapcsolt istenek közül elsőként Iuppiter, Mars, Minerva, Venus, Hercules, Dea Roma, végül a császárok – a megistenült uralkodók – állandó kísérője lett. Ez a császár győzelmét jelentő propagandisztikus felhang Augustus alatt nyert először képi kifejezést, amikor a Traianus-*forum* egyik meghatározó ikonografikus Victoriájának egyik közvetlen előképe, a bikaölő istennő a Kr. e. 20–18 között veretett „*Armenia capta*” feliratú *aureuson* megjelent.⁵ Victoria Augustus ideológiájának egyik sarkalatos pontja volt, és úgy manipulált vele, hogy a *Pax Romana* és Victoria megfelelhessen egymásnak. Victoria kultusza közel áll Nemeszisz kultuszához, amelyet összekapcsolt Mars Ultoréval. A katonai sikerek miatt az istennő a győzelem kifejezője, de ez Augustusnál nem lehetett olyan hangsúlyos, mint Traianusnál. A bikaölő Victoriák rituális áldozata a császári diadalmenetet záró istenáldozatra reflektál.⁶ A kiontott vér az istenek kiengesztelését célozza, és ez a fegyverek által kivívott béke megteremtésének vallásos kezdete.

Victoria szokásos alakja a római ikonográfiában a Victoria Alata, a szárnyas Victoria típusa, amely tetődíszként mint hangsúlyos épületem emelte ki a középületeken azok jelentőségét, a birodalmi nagyságot. Ezek a Victoriák azonban nemcsak a győzelemistennő alakjai, hanem közeli hasonlóságot mutatnak egyes Venus-ábrázolásokkal. A Pompeius által az állami kultuszba emelt Venus Victrix figuráját Augustus „*Aphrodité hopliszmené*”⁷ alakján keresztül ötvözte Venus Genetrix figurájával,⁸ és ezt kötötte össze Mars Ultorral.⁹ Venus Victrix hagyományos ábrázolásán ott van Cupido (Erósz) is,¹⁰ és ez kapcsolja a *forumon* szintén megjelenő Cupidókhöz. Victoria Alata alakja, aki az oszlopra támasztott pajzsra a győztes nevét kívánta felírni, magán a Traianus-oszlopon többször is szerepel. A lába alatt lévő sisak még a pajzsnál is egyértelműbben utal Arésszel (Mars) való kapcsolatára. A forma igen népszerű volt, Augustus más Nagy Sándor-reminiszcenciájával együtt ter-

---

⁴ Suetonius, Augustus 106.

⁵ RIC I. Augustus 514.

⁶ Pinna Caboni 2009. 446.; BM Inv. 1956, 1204. 19.; Antikensammlung Berlin Inv. TC 558. és TC 8217.68. stb.

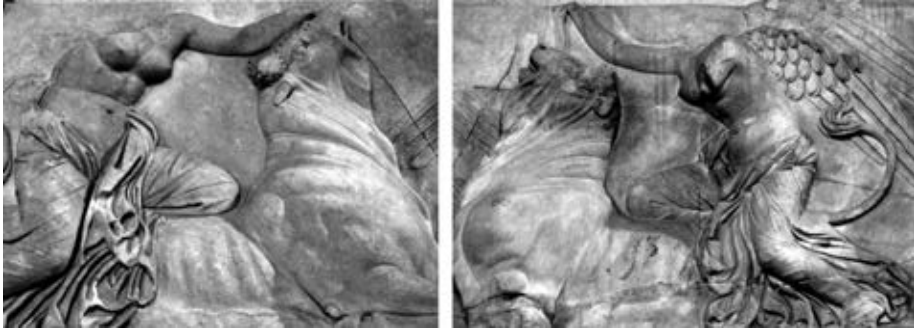
⁷ Pajzshordozó Aphrodité.

⁸ A kérdésről bővebben l. T. Hornáth 2016. 174–187.

⁹ A kérdésről bővebben l. uo. 160–174., 184–187.

¹⁰ Pl. Archeological Museum, Split.

jedt el. Az *imitatio Alexandri* jegyében ez a forma¹¹ is rákerült az éremképekre. Azok az attribútumok, amelyek hadistennel hozzák kapcsolatba, és a döntőnk szerep – felírja a győztes nevét a pajzsra – alapján Rómában ez lett az Antoninus-kori Venus Victrix-ábrázolások egyik archetípusa. Ebben a formában jelent meg a Traianus-oszlopon, és került az Antoninus-kori ikonográfia középpontjába.¹²

A „bikaölő Victoria” (*Nike Tauroctonos*) ott látható a Kr. e. 1. század közepétől a Kr. u. 2. századig gyártott terrakotta dekoratív paneleken, az ún. Campana-reliefeken,¹³ amelyek több császárkori díszítőmotívum első megjelenési formái vagy elterjesztői. A rajtuk megjelenő bikaölő Victoria motívuma, változatai ellenére is¹⁴ sok hasonlóságot mutat, a bikaáldozathoz ugyanúgy hátrahajtják az áldozati állat fejét, a környezetükben pedig *tripus*, kandeláber, a *thymiaterion* vagy az áldozati kosár található. Ez a kompozíció sok Augustus-kori emléken,¹⁵ például a Marcellus-színház dekorációján¹⁶ is megjelent.¹⁷

A *tripus* jellegzetesen Apollón (Apollo) jelképe, akárcsak a kandeláber, összeköti a fény-nyel. A *tripus* az orákulumot is jelképezi, azt a bronzszéket, amelyet Apollón ajándékozott a delphoi szentélynek és a Szüvilla ezen ülve jóstolt. Delphoiban a győzelem szimbóluma: Apollón és Héraklész *tripust* hordoznak – küzdenek érte – a vörös alakos vázákon. Rómában a köz- és magánépületeken egyaránt megtalálhatjuk. A Campana-reliefeken is gyakori Hercules és Apollo küzdelmének bemutatása, de ott láthatjuk az oplontosi Poppaea-villa falán, illetve legprominensebben utalva az istennel való kapcsolatra, két *tripus* állt Apollo palatinusi templomának márvány ajtókeretén, mellettük griffek.¹⁸

¹¹ Niké Nagy Sándor arany statér vereteinek szinte állandó figurája, a kezében stylusszal. A fent elemzett formának ún. abukíri medalionok veretein ennek korban ugyan későbbi, de beszédes példáit láthatjuk. Az előlapok változatosak, a hátlapokon azonban ez szerepel. Bode Museum, Berlin (Room 242, BM-035/02). Inv. No. 1905/1.; (Room 242, BM-035/03). Inv. No. 1907/230.

¹² Pl. Antoninus Pius ritka arany medalionján is láthatjuk: *Gnecchi-Hands* 1903. S. 22 f. Nr. 109, Taf. 55/4.

¹³ *Borbein* 1968. 43–118.

¹⁴ BM Inv. 1805,0703.307.

¹⁵ MC 1036/S

¹⁶ DAI inv. 52254.

¹⁷ Jelen tanulmányunk témáján túlmutat, de szeretném felhívni a figyelmet a Mithrász-ábrázolásokkal való kompozíciós azonosságra is.

¹⁸ *Zanker* 1989. 92–93.

Ugyancsak napisteni, illetve fény-szimbólum volt a kandeláber.¹⁹ Az istenek közül Zeusz (Iuppiter) és leginkább Apollót jelképezi. A világregd, az élet, a kegyelem és a méltóság szimbóluma. Templomi kellékként az isteneket szimbolizálja. Az áldozatbemutatás során a megtisztító szertartások elengedhetetlen alkotóeleme. A vallásos *pietas*²⁰ kifejezője, gyakran díszítik vele a halotti urnákat. A halotti szertartások égő kandeláberai az öröklét fényét, a halhatatlanságot jelentik, de a *lux perpetua*²¹ politikai felhangja a középületek díszítőelemeként a birodalom örökkévalóságát is jelképezi.

A bika az őserő jelképe volt, valamint a megtermékenyítő férfierőt képviselte. Leggyakrabban az őrzők szerepében találkozunk velük,²² az agresszív védelem szimbólumai, hiszen az állat természeténél fogva vad, rátámad mindenre, ami mozog. A bika az isteneknek szánt legnagyobb testű, ugyanakkor a legnagyobb tekintélyű áldozati állat volt. Feláldozása a közösség életerejét szimbolizálja és halálával azt védelmezi. A bikaáldozat a legszentebb áldozatok közé tartozott. A görögök *hekatombájában* száz bikát áldoztak fel. A rómaiak szerényebben mérték a legszentebb áldozatot, a *souvetauralia* szertartásán egy birka, egy disznó és egy ökör került az áldozati oltárra.

A „bikaölő Victoriák” a Traianus-kori emlékeken ugyanezeket a szimbolikus vonásokat hordozták. A *forumon* a Basilica Ulpia központi hajójának gerendázatán álltak. A basilica „*templum*”, felszentelt tér, a közösség ügyeit elrendező intézmény. Központi terének körülhatárolása összeköti a *forum* létrejöttének okát – a dákok feletti győzelem – a jogrend fenntartásának augurált terével. A szolgálólányként bemutatott istennő figurája itt is párhuzamot mutat a „*Aphrodité hopliszmené*”-ábrázolásokkal. Victoria tehát sokkal inkább Venus Victrix római megjelenítésének tűnik, mintsem önálló istennőnek. Ez még hangsúlyosabb, ha összekötjük a másik domináló istenalakkal, Cupidóval.

Cupido (Érész, Amor) a mitológiai történetek szerint egyszerre volt a legöregebb és a legifjabb isten. Egyrészt az ősi istenek közé tartozik, Hérodotosz szerint a világot létrehozó őserők egyike volt. Pauszaniasz szerint viszont Aphrodité gyermeke, a legfiatalabb isten.²³ Születéstörténete a római irodalomban is több variációban íródott meg: Venus és Vulcanus,²⁴ Mercurius és Diana,²⁵ Mercurius és Venus,²⁶ illetve Venus és Mars²⁷ fiának vélték. Személye Augustustól kezdődően kiemelkedően fontos a római művészetben. Alakja a Venus Genetrix-templom egyik vezérmotívuma, és ott találjuk Augustus prima portai szobrán a delfinen lovagoló Cupido alakjában, aki a császár isteni eredetét van hivatva jelezni. Alakja az *aurea aetas*²⁸ szimbólumkörének egyik eleme.

Leggyakrabban Venushoz társítva jelenik meg, alakjának szimbolikus tartalmai itt mozognak a legszélesebb skálán: ekkor a bőség, a termékenység, a győzelem, a szeretet, az öröklét és a béke szimbóluma. Cupido a hellenisztikus korszakban vált Aphrodité (Venus) egyik

---

¹⁹ T. Horváth 2016. 388–389.

²⁰ Zanker 1989. 93–95.

²¹ Cumont 1949.; Flagge 1975. 68–82.

²² Hoffmann–T. Horváth 2019. 355–356.

²³ Pauszaniasz 5. 11. 8–10.

²⁴ Seneca, Octavia 560.

²⁵ Cicero, De Nat. Deo. 3.59–60.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Zanker 1970. 499–544. 514.

attribútumává. Ekkor önálló istenségből Aphroditét „idéző” istenalkká, illetve amolyan dekorációs elemmé lett, és így szerepel a római korszak nagy részében. Ábrázolása szerint szárnyas fiúcska, hasonló a szárnyas geniusok ábrázolásához. Az etruszkoknál is a szárnyas démonok között szerepel: Lasa megfelelője, akinek női párja Turan, a szerelem istennője. Mindketten a sírok őrei. Ikonográfiai jelentéseik pedig a győzelem, a halhatatlanság és a *virtus*.

Victoriához hasonlóan a szárnyak az égi szférához és az *apotheosis*hoz kapcsolják. Önálló istenséggént ritkán jelent meg, ha igen, a funkciói a római Felicitashoz hasonlítottak. Ábrázolásainak változatossága még tovább árnyalja alakjának ikonográfiai tartalmát. A halotti emlékműveken lefelé fordított fáklyával ábrázolták. Psychével *imago clipeatá*t hordoznak. Dionüszosz menetében is szerepel, ez kettős jelentéstartalmú: részint *pszükbopomposz*²⁹ részint az alvilági istenekhez hasonlóan a termékenység, az újjáéledés istene is.

A Caesar-*forumon* álló Venus Genetrix-templom cellájának falán a Traianus-kori rekonstrukciónak köszönhetően a vezérmotívum az istennő attribútumaként megjelenő Cupidóké. Hol Mars fegyvereivel játszadozva³⁰ – győzelem, a harc utáni béke –, hol bikát áldozva (*amorini taroctoni*),³¹ a háború utáni diadalmenet és áldozatbemutatás –, hol pedig füzérek társaságában³² – a győzelem teremtette bőség, jólét – szimbólumaként jelennek meg. A bikaölő változat ugyanabban a kompozíciós helyzetben látható, mint a Traianus-*forum* „bikaölő Victoriái.” Ez szorosan összefűzi a két ábrázolást, mindkettő ugyanannak a programnak sajátosan más-más szemszögű megjelenítései.

Az akantusz spirálból kinövő Cupidók tovább gazdagítják a fenti képet. Cupido (Erósz) volt, egyes értelmezések szerint, a Khaoszból születő első létező (*primogenitus*),³³ akinek az alvilági növényből történő átalakulása az örvénylő káoszna a rendezett világgá alakulását szimbolizálja. Az akantusz³⁴ a halotti szertartások növénye, de Apollón és Aszklépiosz növényeként a gyógyító, és betegségeket elhárító szerepe is fontos. Ily módon a halhatatlanság, a feltámadás, új életre formálódás egyik kifejezője. Az akantuszból átalakuló Cupido létformát vált, a növényi életből az antropomorfizált isteni lét átalakulási folyamatának jelzője.

Ugyancsak igen erős apotropaikus szerepe is. Kapcsolatot képez a holtak világa (ártó erők) és az emberek között (védelmi szerep). A griffeket itató Cupido esetében a griff és Cupido összekapcsolása az *Aphrodité en képoisz*³⁵ anyaistennői szerepkörével áll összefüggésben. Ez is augustusi motívum, az anyaistennő Aphrodité (Venus Genetrix) és Mars Pater páros az ősi, teremtő istenekkel rokonítja. Az ikonográfiai értelmezésben erős párhuzamot mutatnak az Apollón–Artemisz párossal, ahol a civilizáció és a megszelídíthetetlen természet kettőse alkotja az egyetemes egészet. Ebben az esetben a griff és Cupido a megszelídített természet jelképe.³⁶ Cupido kezében a Dionüszoszt idéző bor a jólét szimbóluma, és La Rocca szerint a romanizáció jelképei, kifejezik, hogy mit tett Traianus Daciával.³⁷

²⁹ Nicotra 2015. 131.

³⁰ FC 4503.

³¹ FC 1021.

³² FC 1000, 1309, 1319 stb.

³³ Barresi 2003. 294.

³⁴ Szimbolikájáról bővebben l. T. Horváth 2016. 382.

³⁵ A ’kertek istennője’, a termékenység, s keletkezés istennője.

³⁶ Nicotra 2015. 168.

³⁷ La Rocca–Ungaro–Meneghini 1995. 92.

Nem hódítás, egy élő kultúra elpusztítása, hanem felemelés, civilizálás, az aranykori létbe való integrálás volt.

Az istenek mellett két mitologikus keveréklénynek van még kulcsszerepe. Az egyik a griff.³⁸ Ez a figura kultúrákon átívelő, talán a leggyakrabban ábrázolt elem a művészetben,³⁹ különös keveréklény, eredete az ókori Keletre megy vissza. Az iráni és az egyiptomi művészetben is megtalálható. A griff a középső bronzkortól terjedt el Anatólia és Levante kultúrájában is.⁴⁰ Az Achaimenida Birodalomban is apotropaiikus, a gonosztól, a boszorkányságtól és szemmel veréstől védett. A Makedón Birodalomban hatalmi jelkép is, Nagy Sándor és Antipatrosz személyes attribútuma volt. Ennek az az alapja, hogy a királyi vadak – az állatok királya és a madarak királya – keveréke. A görögöknél több istenhez is köthető. Apollónhoz a Kr. e. 6. századtól kapcsolódik,⁴¹ a halottkultuszban *pszükhéhopomposz*⁴² és védelmező. A rómaiaknál, különösen kandeláberekkel együtt ábrázolva, a *pietas* kifejezője volt.⁴³ Augustustól kezdődően a politikai ikonográfia fontos eleme lett.⁴⁴ Apollónnal a háttérben Augustusnál a császári hatalom kifejezője. Védelmező, mint láttuk Arimaszpi történetében, aki el akarta lopni Apollón aranyát, de a griff megvédte.⁴⁵ Gyakran nőneműként ábrázolták, a keréssel, a nap szimbólumával. Apollón mellett ikertestvéréhez, Artemisz kultuszához⁴⁶ is társult. Mint az alvilággal kapcsolatos istenek kísérelője, ott van Dionüszosz⁴⁷ és Orpheusz környezetében⁴⁸ is. Emellett a sorsistennő társa, Nemeszisz trónja mellett ül,⁴⁹ máshol viszont Nemeszisz⁵⁰ zoomorfikus szimbóluma. Igazságosztó, büntető szerepében a *hübrisz*⁵¹ megbüntetőjeként a dákok és a parthusok fölötti katonai győzelem szimbóluma. Alakja a hellenisztikus kor után beleolvad Tyché, Isis, Victoria és Psyche alakjába. A mítosz szerint az őrzők közé tartozik, India aranyát őrizték.⁵² Ez a védelmi/őrző funkció teszi hasonlóná a kapuőrzőkkel, és ezért ábrázolják gyakran az etruszkoknál a sírokon.

A Traianus-*forumon* a griffek három domborművön is megjelennek. A Traianus-oszlopot körülvevő udvar gerendázatán heraldikusan elhelyezett griffek egy-egy kratér vagy kandeláber két oldalán helyezkednek el. Amikor Traianust az oszlop talapzatában eltemették, a porticus griffek hordozta ikonográfiai jelentése is megváltozott. A dákokat megbün-

---

³⁸ Szerepéről bővebben: Hoffmann–T. Horváth 2019. 367–369.

³⁹ Hérodotosz, Hist. III. 116., IV. 13., 27.; Pauszaniasz, I. 24. § 6. VIII. 2., § 3.; Aelianus, De natura animalium IV. 27.; Plinius, Naturalis historia VII. 2., X. 70.

⁴⁰ Hérodotosz, Hist. III. 116., IV. 13., 27.; Pauszaniasz, I. 24. § 6. 8. 2., § 3.; Aelianus, De natura animalium IV. 27.; Plinius, Naturalis historia VII. 2., X. 70.

⁴¹ Delplace 1980. 365.

⁴² Lélekvezető.

⁴³ Cain 2013.

⁴⁴ Cadario 2004. 145–146.; Cadario 2006. 477–481. 478.

⁴⁵ Hérodotosz, Hist. 4. 13–15.

⁴⁶ Sztrabón, Geogr. 8. 3. 12

⁴⁷ Delplace 1980. 372.

⁴⁸ Shahba Museum, Shahba.

⁴⁹ Nonnus, Dionysiaca 48. 375 skk.

⁵⁰ Delplace 1980. 412.

⁵¹ A góg. A görög sorstragédiák állandó eleme, az istenek ellen forduló ember, akinek hübriszt az istenek minden esetben megbüntették.

⁵² Philostratus, Vita Apollonii III. 48.

tető Nemeszisz szimbolikáját a halotti templom szimbolikája váltotta fel.⁵³ Magát a teret minden kétséget kizáróan átépítették. A frízeket, amelynek szimbolikus jelentése többes értelmezést tesz lehetővé, talán csak átrendezték vagy kiegészítették. Szimbolikus jelentésük ekkor már elvált a dák háború győzelmi szimbolikájától, inkább a megőrző szerepkört hangsúlyozta Traianus sírja körül. Itt a griffek erősen apotropaikus szerepűek. Apollóra való – *pszükhopomposz* – utalásuk a császár *apotheosis*-át sugallja. Apollón és Dionüszosz jelentik közöttük az alvilági kapcsolatot.⁵⁴ A griff és az általa felidézett istenek így a halhatatlanság garanciái.⁵⁵

A *forum* túloldalán az Augustus-*forum*-mal összekötő udvar gerendázatának sasfejú griffjei egyetlen apró elemben térnek el: egy-egy *tripus* két oldalán állnak. Ez a forma az Apollón arany kincseit őrző griff történetére reflektálna, így az udvar vagy a hadizsákmány kiállítás csarnoka volt, vagy a már máshonnan is ismert letéti bank szerepét tölthette be, amelyre ezek a lények vigyáztak. Itt mindenekelőtt az őrzők apotropaikus szerepe dominált. Ha kétségeink lennének az udvar bejárati szerepével kapcsolatban, ennek a domborműnek a jelentése el kellene, hogy oszlassa ezeket: két világ határát jelzik, összekötik és választják a két *forum*-ot, miközben erős védelmi ikonográfiával megóvják a teret.

A másik mítikus alak a szfinx.⁵⁶ A Középső- és Kelet-Mediterraneumban oroszlán testű, emberfejú lények voltak. A mindenki által ismert változatok az egyiptomiak. Ott a királyt már az archaikus kortól az oroszlánnal azonosították. A IV. dinasztia korától kezdődően emberfejet kapott, magának a királynak a fejét, és a királyi hatalom jelképeként azonosították. Általában férfi alakban ábrázolták (*androszphinx*), de tekintettel a korai idők női uralkodóira, néha női figuraként jelent meg a királynő szimbólumaként. Az oroszlán maga mélyebb értelmezésében szoláris jelkép, és ekkor kos- (*kerioszfinx*) vagy sólyomfejjel (*hierakoszfinx*) ábrázolták. Napisten-szimbólumként a törvényt képviseli, Keleten a világrendet, az államot fenntartó istent, a görögöknél elvontabb, magát a polgári és a vallásos (erkölcsi) törvényt. Ennek legszemléletesebb példája az Oidipusz-történet. Jóval kevésbé ismertek a görög szfinxek. Mítikus eredetük ugyanolyan homályos, mint a mitológia alakjaié általában, de már a görögök is kapcsolatba hozták Afrikával.⁵⁷ Az egyiptomiakkal szemben a görög szfinxeknek szárnya is van. Ábrázolásuk kivétel nélkül hosszú hajú, női fejjel bemutatott keveréklény, akinek oroszlán teste, mancsai és farka volt, amelyhez madárszárnyak társultak (*güinoszphinx*).⁵⁸ Főként a misztikus tudást birtokló istenekhez, Apollóhoz és Dionüszoszhoz, valamint az életem és halálom is uralkodó Aphroditéhez kapcsolódik. A titkok és az istenek kincseinek őrzői. Az élet és halál küszöbén állnak, aki nem birtokolja a tudást, azt elpusztítják.⁵⁹ Apollónnal és Dionüszossal való kapcsolatuk miatt gyakran állnak apotropaikus helyzetben a temetőkben, a szarkofágok őrei, akik távol tartják a gonoszt.⁶⁰

⁵³ Nicotra 2015. 131.

⁵⁴ Delplace 1980: 366–372.

⁵⁵ Davies 2004. 188.

⁵⁶ Szerepéről bővebben: Hoffmann–T. Horváth 2019. 365–367.

⁵⁷ *Apollodorosz*, Bibliothéké I. c. és *Schol. ad Eurip. Phoen.* 1760. szerint Etiópiából származik.

⁵⁸ *Aelianus*, De natura animalium XII. 7.; *Ausonius*, Griphus ternarii numeri 40.; *Apollodorosz*, Bibliothéké III. 5. § 8.; *Schol. ad Eurip. Phoen.* 806.

⁵⁹ Ld. Oidipusz-története. *Aiszkehülosz*, Heten Thebai ellen 773 sqq.

⁶⁰ Flaggé 1975.; *La Rocca–Ungaro–Meneghini* 1995. 222.; *Packer* 2001. 279.

A görög művészetben kedvelt figura, valamilyen szimbolikus jelentéstartalma ugyan mindig van, de általában másodlagos, dekoratív szerepű.⁶¹ A szfinxek a Kr. e. 6. században jelentek meg a görög templomok *akroterion*ján. A heraldikus helyzetű lények ettől fogva mintegy száz éven keresztül elmaradhatatlan részei voltak a görög templomépítészetnek. Nemcsak az akroterionon kaptak helyet, de megjelentek frízeken, oltárokon és fogadalmi oszlopok tetején is. Az archaikus szentélyek elengedhetetlen része volt, vagy mint apotropaikus, szentélyt védő lény, vagy mint a szentély istenségének attribútuma.⁶² Ez megfigyelhető a Traianus-*forumon* is.

A szfinx-ábrázolások a rómaiaknál a görög mintát követik (*güinoszszfinx*), azzal az eltéréssel, hogy gyakran női melleket is hozzáadnak a figurához. Nagyjából egyszerre jelennek meg a görög templomdekorációkkal, a Kr. e. 4. századtól a rómaiaknál a remény szimbólumai.⁶³ A császárkortól sűrűn alkalmazták bútorlábakon, így apotropaikus funkciói némileg elvesztek, főként a dekorativitásra helyezték a hangsúlyt. Másrészről viszont növekedett a tekintélye, Augustus korától személyes védelmezővé lépett elő. Actium után a princeps beillesztette a politikai propagandájába is. Apollót testesítette meg,⁶⁴ és a császár vallásos és isteni autoritását fejezte ki. Átvitt értelemben az aranykor jelképe is volt. A Traianus-*forumon* a szfinxek egyenes kapcsolatot mutatnak az Augustus-*forum* ikonográfiájával, az ott megjelenő szimbólumrendszer nemcsak az augustusi minta tudatos felvállalása, Apollo, az *aurea aetas* gondolkörének továbbvitele, de a remény és a győzelem szimbólumkörének hozzáadása is elődje mitikus propagandájához.

A *forumon* a Basilica Ulpia két exedrája a központi hajóktól elválasztó falrészén állnak. Az exedrák díszítése Milella hipotézise szerint a kandeláberek két oldalán heraldikusan álló szfinxeket ábrázoló fríz volt. A fríz ikonográfiája megerősíti az atrium libertatis exedrákba helyezését. Itt, a jogi ügyletek őreként szereplő szfinxek az igazságosztó Apollo szimbólumai, illetve a mindent látó napistent, mint a civilizáció és a jog őrzőjét (*signum Apollonis, iuris peritus*) jelképezik.

A fentiekből következően a Traianus-*forum* hangsúlyos díszítőelemeinek ikonográfiája minden kétséget kizáróan az augustusi mitologikus propaganda továbbvitele volt. A *numen mixtum* és *concordia deorum*⁶⁵ a többjelentésű jelképrendszer áthallásaiban itt is hangsúlyosan jelentkezik. Minden elem áttételesen Victoria alakjára, a háborúban szerzett győzelemre irányítja a figyelmet. De akárcsak elődjénél, nála sem az árészi Mars, a nyers erő áll a középpontban, hanem a csak szimbolikus utalásokban felidézett Apollo, a törvény őre, a rendezett világ rendjének fenntartója. Az őt szimbolizáló griffek elsődlegesen apotropaikus szerepűek, itt az arany őrzői. Az arany pedig *Dacia aurea* – az arany Dacia – feletti gyámkodását fejezi ki. A másik kiemelendő istenség a griffekkel kapcsolatban Nemeszisz, aki a rómaiakra támadó ellenség *hübrisz*ének megbüntetője, és ezáltal Róma katonai győzelmének biztosítója. Victoria és Cupido a káoszról születő rend, a háború utáni aranykor, az azt ünneplő diadalmenet és a hozzá társuló *pietas*, az áldozatbemutatás elemeinek megjelenítői.

⁶¹ Pauszaniasz, III. 18. § 8., v. 11. § 2.; Euripidész, Elektra 471.

⁶² Marconi – McCredie 2007. 90.

⁶³ Zanker 1988. 270.

⁶⁴ Zanker 2002. 178.

⁶⁵ A jelenségről bővebben I. T. Horváth 2016. 394–397.

Minden apró elem egy irányba mutat: kiemelni a császárt és szerepét a *pax* és az *ordo terrarum* megeremtésében.

Felhasznált irodalom

- Aelianus*, De natura animalium
- Aiszkubiilosz*, Heten Thebai ellen
- Albertolli* 1824 *Albertolli, Ferdinando*: Fregi trovati negli scavi del foro di Traiano con altri esistenti in Roma e in diverse altre città. Niccolò Bettoni. Milan, 1824.
- Apollodorosz*, Bibliothéké
- Ansonius*, Griphus ternarii numeri
- Barresi* 2003 *Barresi, Paolo*: Province dell'Asia Minore: costo dei marmi, architettura pubblica e committenza. Rome, 2003.
- Borbein* 1968 *Borbein, Adolf Heinrich*: Campanareliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen. F. Heidelberg, 1968.
- Cadario* 2004 *Cadario, Matteo*: La corazza di Alessandro: loricati di tipo ellenistico dal IV secolo a.C. al II d.C. Milan, 2004.
- Cadario* 2006 *Cadario, Matteo*: Grifomachie e propaganda imperiale nelle statue loriccate. In: Ed. *Colpo, I. – Favaretto I. – Ghedini, F.* Iconografia 2005. Immagini e immaginari dall'antichità classica al mondo moderno. Atti del Convegno Internazionale (Venezia, Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti 26–28 gennaio 2005). Rome, 2006. 477–481.
- Cain* 2013 *Cain, H.–U.*: Candelabro. Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. [http://www.treccani.it/enciclopedia/candelabro_\(Enciclopedia-dell-Arte-Antica-II-Supplemento\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/candelabro_(Enciclopedia-dell-Arte-Antica-II-Supplemento)/) (a letöltés időpontja: 2013. júl. 25.)
- Cicero*, De natura deorum
- Cumont* 1949 *Cumont, Franz*: Lux perpetua. Paris, 1949.
- Davies* 2004 *Davies, Penelope J. E.*: Death and the Emperors. Cambridge, 2004.
- Delplace* 1980 *Delplace, Christiane*: Le griffon de l'archaïsme à l'époque impériale. Bruxelles, 1980.
- Euripidész*, Elektra
- Flagge* 1975 *Flagge, Ingeborg*: Untersuchungen zur Bedeutung des Greifen. Sanct Augustin, 1975.
- Gnecchi–Hands* 1903 *Gnecchi, Francesco–Hands, Alfred Watson*: Roman Coins, Elementary Manuals. London, 1903.

- Hérodotosz*,   *Historiae* (Isztoriai)
- Hoffmann–T. Horváth* 2019
Hoffmann Zsuzsanna–T. Horváth Ágnes: Mágia és varázslás az ókorban. Szeged, 2019.
- La Rocca–Ungaro–Meneghini* 1995
La Rocca, Eugenio–Ungaro, Lucrezia–Meneghini, Roberto: I luoghi del consenso imperiale. Il Foro di Augusto. Il Foro di Traiano, introduzione storico-topografica. Rome, 1995.
- Marconi–McCredie* 2007
Marconi, Clemente–McCredie, James R.: Temple Decoration and Cultural Identity in the Archaic Greek World: The Metopes of Selinus. Cambridge, 2007.
- Nicotra* 2015
Nicotra, Laura: The Figurative Programme of the Architrave Friezes in the *forum* of Trajan, Rome. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester. Leicester, 2015.
- Nonnus*,   *Dionysiaca*
- Packer* 2001
Packer, James E.: Il Foro di Traiano a Roma. Breve studio dei monumenti. Rome, 2001.
- Pauszaniasz* *Periégésisz*,
Helladosz periegésisz (Görögország leírása)
- Philostratus*,   *Vita Apollonii*
- Pinna Caboni* 2009
Pinna Caboni, Beatrice: Frammento di fregio architrave con vittoria tauroctona. In: Ed. *Coarelli, F.*: Divus Vespasianus. Milan, 2009.
- Plinius*,   *Naturalis historia*
- Schol. ad Eurip.* *Phoen.*
Scholia ad Euripides Phoenissae
- Seneca*,   *Octavia*
- Suetonius*,   *Augustus*
- Sztrabón*,   *Geographica*
- T. Horváth* 2016 *T. Horváth Ágnes*: Augustus *forum*a Rómában. Szeged, 2016.
- Zanker* 1970
Zanker, Peter: Das Trajans *forum* als Monument imperialer Selbstdarstellung. *Archäologischer Anzeiger*, In memoriam Johannes Kollwitz, 85. (1970) 499–544.
- Zanker* 1988
Zanker, Peter: The Power of Images in the Age of Augustus. Ann Arbor, 1988.

- Zancker* 1989 *Zancker, Peter*. Augusto e il potere delle immagini. Einaudi, Turin, 1989.
- Zancker* 2002 *Zancker, Peter*. Un'arte per l'impero: funzione e intenzione delle immagini nel mondo romano. Milan, 2002.
- Zancker* 2008 *Zancker, Peter*. Vivere con i miti: l'iconografia dei sarcofagi romani. Bollati Boringhieri. Turin, 2008.

A képek forrása

- Albertoli* 1824 Tav. III; Tav. V. felhasználásával készült montázs. (T. Horváth Ágnes); fotók: München, Glyptothek, Antikensammlungen.

A 9. SZÁZADI SZLÁV VÁNDORLÁS HORVÁTOK, SZERBEK ÉS MORVÁK HONFOGLALÁSA

A magyar honfoglalás politikai-etnikai környezete, a Kárpát-medence 9. századi története a magyar kutatás által viszonylag kevésbé vizsgált, azonban kiemelkedő jelentőségű kérdés. Tanulmányom a Kárpát-medence és környezetének 9. századi etnikai-politikai változásait, népmozgásait, átrendeződéseit mutatja be korabeli forrásaink alapján. Ezek elsősorban frank–bajor és itáliai latin nyelvű évkönyvek, életrajzok, földrajzi munkák, ezek mellett kisebb mértékben görög és szláv nyelvű források is segítséget nyújtanak a korabeli viszonyok megismeréséhez.

Az avar hatalom összeomlása nyomán a 800 körüli években Közép-Európa frank fennhatóság alá került. Nagy Károly az avarok és hunok elleni háborút követően „...mindkét Pannóniát és átellenben a Duna másik partján Dáciát, Isztriát, Liburniát és Dalmáciát is (...) azután az összes barbár és vad nemzetet, melyek a Rajna és a Visztula folyók és az óceán, valamint a Duna között helyezkednek el (...) Germániát lakják, úgy leigázta, hogy azok adóját megszerezte. Ezek között vannak különösen a wilzek, sorabok, abodriták és csehek – ugyanis ezekkel háborút indított, mások, sokkal nagyobb számban, önként meghódoltak.”¹

A következő évtizedek politikai-katonai instabilitása során forrásaink nagyarányú szláv népmozgásokról tanúskodnak az Elba vidéke és a Balkán közötti régióban. Azonos nevű szláv törzsek tűnnek fel a Kárpátoktól északra és a Balkánon egyaránt. Az abodriták forrásainkban az Elba mellett, a szászok szomszédságában szerepelnek a 789., 795., 798., 799., 800., 804., 808., 815., 817., 819., 821. években és 860 körül.² Mellettük a wilzek a 799., 809., 811., 812. és 823. években és 860 körül jelentkeznek.³ A sorabokat ugyanitt 806, 816, 822, 860 körül, 869-ben, 880-ban, 871–899 között és a 10. században is említik.⁴ Keletebbre a (fehér) horvátok 871–899 és 943–947 között, majd a 10. század közepén jelentkeznek.⁵ A 810-es évek végétől hasonló nevű szláv törzsek délen, a Balkánon tűnnek fel. A keleti abodriták a bulgárok szomszédjaként a Duna menti Dáciában, az Al-Duna és Temes fo-

¹ Vita Karoli Magni. 13–14.: „...utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubii ripa Daciam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmaciam (...) deinde omnes barbaras ac feras nationes, quae inter Rhenum ac Visulam [Weichsel] fluvios oceanumque ac Danubium positae (...) Germaniam incolunt, ita perdomuit, ut eas tributarias efficeret; inter quas fere praecipuae sunt Welatabi, Sorabi, Abodriti, Boemani – cum his namque bello conflixit; ceteras, quarum multo maior est numerus, in deditionem suscepit.”

² Annales Regni Francorum. 97., 103–104., 107., 118., 121., 125., 128–129., 141–142., 147., 149–150., 157.; Bajor geográfus: *Veszprém* 1996. 135.

³ Annales Regni Francorum. 107., 128–129., 135., 137., 160.; Bajor geográfus: *Veszprém* 1996. 135.

⁴ Annales Regni Francorum. 121., 145.; Annales Fuldenses Pars I. Seligenstadensis. 22.; Bajor geográfus: *Veszprém* 1996. 135.; Annales Fuldenses Pars II. 67., 94–95.; Description of Europe: MHK 2000. 314–315.; Sefer Yosippon: *Székhely* 2001. 107.

⁵ Description of Europe: MHK 2000. 314–315.; Al-Mas‘ūdī: *Kmoskó* 2000. 199–200.; Sefer Yosippon: *Székhely* 2001. 107.

lyók közötti régióban laktak (818, 824).⁶ A déli sorabok Dalmácia nagy részét birtokolták (822, 823).⁷ Dalmácia ura, Borna és a Dráva–Száva közötti szlávok feje, Ljudevit a DAI szerint a Pannoniába és Illiricumba települt (l. DAI) horvátok feje lehetett (818, 819, 820).⁸ Azonos népnevek az etnikai tudat egyik legfontosabb elemeként e törzsek etnikai azonosságára mutathatnak. Nagy földrajzi távolságuk egykori szétvándorlásukra utalhat.

A nyugati szlávok délre, a Balkánra történt elvándorlását írott forrás is hírül adja. A *De Administrando Imperio* (DAI) néven ismert 10. század közepi forrásunk híradásából részletesen értesülünk a horvátoknak és a szerbeknek az Elba–Odera–Visztula forrásvidékéről történt elvándorlásáról a Balkánra. A DAI horvátok és a szerbek Balkánra vándorlását Heráklisz császár (610–641) idejére teszi: „A horvátok akkortájt Bajjvarián túl laktak, ahol ma a fehér horvátok vannak. De egy nemzetség kiválván ezekből, tudniillik öt fitestvér (...) népükkel együtt Dalmáciába mentek...” „A többi horvát Frankország táján maradt, és most, belochrovátúnak, azaz fehér horvátoknak nevezik őket s saját fejedelmük van. Ottónak, Frankország, azaz Szászország nagy királyának alattvalói, keresztelelnek...”⁹ „A horvátok, akik most Dalmáciában laknak, a keresztelelten s a fehérnek is nevezett horvátoktól származnak, akik Turkián túl, Frankországhoz közel laknak, és a keresztelelten szerb szlávokkal határosak.”¹⁰ „...a szerbek a keresztelelten szerbektől származnak, akiket fehérnek is neveznek, s akik Turkián túl azon a helyen laknak, melyet ők Boíkinék neveznek, s ahol szomszédos velük Frankország, úgyszintén a fehérnek is nevezett keresztelelten Nagy [Megálé] Horvátország is...”¹¹ Ezekhez hasonlóan értesülünk egy régebbi, keresztelelten Moráviáról is: a türkökkel határos a „délre eső vidéken Nagy [Megálé] Moravia, azaz Szvjatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak.”¹² Sirmionon és Belgrádon túl van a „keresztelelten Nagy [Megálé] Morávia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvjatopluk uralkodott”.¹³ De ez az ország is feltűnik a horvátok és szerbek esetében a régi lakóhelyre utaló „megálé” jelző nélkül: „...Moravia fejedelme, Szvjatopluk...”¹⁴ „A türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között.”¹⁵ Vajon milyen történelmi eseményekkel magyarázható a két abodrita csoport, a két Horvátország és a két Szerbia (sorabok, szorbok) létrejötte, és ezekhez hasonlóan számolhatunk-e két Morávia létezésével is? Elképzelhető-e a szláv népmozgások összefüggése? Milyen mértékben érintette e nagyszabású átrendeződés a Kárpát-medencét? Kérdéses, hogy az avar korban vagy azt követően, a 9. század folyamán számolhatunk-e inkább jelentős szláv átvándorlásokkal a Kárpát-medencén, illetőleg oda történt bevándorlásokkal?¹⁶

---

⁶ *Annales Regni Francorum*. 149., 165–166.

⁷ Uo. 158.; *Annales Fuldenses Pars I. Seligenstadensis*. 21–23.

⁸ *Annales Regni Francorum*. 149–151., 152–153.

⁹ DAI 1950. cap. 30., 142–143.

¹⁰ Uo. cap. 31., 147–149.

¹¹ Uo. cap. 32., 152–153.

¹² Uo. cap. 13., 64–65.

¹³ Uo. cap. 40., 176–177.

¹⁴ Uo. cap. 41., 180–181.

¹⁵ Uo. cap. 42., 182–180.

¹⁶ Ennek valószínűtlenségére figyelmeztet Bóna István: *Bóna* 1999. 184–186.

A szétvándorlás lehetséges történelmi háttere

Az északi szláv törzsek a Frank Birodalom keleti, Elbán túli terjeszkedése során lezajlott katonai expedíciók kapcsán tűnnek fel a forrásainkban. A szász háborúk során elsőként az abodritákkal és a wilzekkel találkozunk a frankok szövetségeseiként a 795., 798., 799. és a 804. években. Ez utóbbi évben az abodriták területet nyertek a szászok rovására a frankok jóvoltából az Elbán túl.¹⁷ Az Elbától keletre élő szorbok is hamarosan a frank hatalom látókörébe kerültek. 806-ban a frank uralkodó fia vezetett sereget földjükre, fejedelmüket megölte, két várat is építtetett seregével, és a szlávokat megbékítette.¹⁸ A 808. évben előbb a dánok támadtak az abodritákra, majd Szászország határainak biztosítása céljából frank és szász sereg foglalt el szláv várakat az Elbánál, azon hidat verve átkelt, és két ottani szláv törzsre (linonok, smeldingek) támadt, majd visszavonult Szászországba.¹⁹ 811-ben újabb sereg támadt a linonokra, helyreállítva a 810-ben a Wilzek által lerombolt erődöt az Elba partján.²⁰ A következő évi hadjárat során a frankok túszokat szedtek a Wilzektől.²¹ 815-ben a császár parancsára a szászok és abodriták készültek hadjáratra a dán belviszály kapcsán.²² 816 kora tavaszán szász–keleti frank katonai expedíció indult a szorbok ellen.²³ A 817. évben az abodriták között támadt viszály Thrasco/Drasco fejedelem halála után. A főhatalmat Slaomir ragadta magához, a fejedelem fiával, Ceadragussal szemben. Utóbbi támogatására az Elbán túlra frank sereg érkezett, ám küldetése az abodriták erőteljes ellen-

---

¹⁷ Annales Regni Francorum. 97.: a. 795. „...Witzinum, regem Abodritorum, cum Albim traiceret, in dispositas a Saxonibus insidias in ipso flumine incidisse et ab eis esse interfectum.” Uo. 103–104.: a. 798. „...Saxones Transalbiani occasionem nauti legatos regis...Saxoniae inter Albiam ac Wisuram interiacet, totum ferro et Nordliudi contra Thrasuonem ducem Abodritorum...proelio acie victi sunt...” Uo. 107.: a. 799. „Misit interea Karlum filium suum ad Albim cum parte exercitus propter quaedam negotia cum Wilzjs (Uuicis) et Abodritis disponenda et quosdam Saxones de Nordliudis recipiendos.” Uo. 118.: a. 804. „Aestate autem in Saxoniam ducto exercitu omnes, qui trans Albiam et in Wihmuodi habitabant, Saxones cum mulieribus et infantibus transtulit in Franciam et pagos Transalbianos Abodritis dedit.”

¹⁸ Uo. 121.: a. 806. „...veniens Karlum filium suum in terram Sclavorum, qui dicuntur Sorabi, qui sedent super Albim fluvium, cum exercitu misit; in qua expeditione Miliduoch Sclavorum dux interfectus est, duoque castella ab exercitu aedificata...Sclavisque pacatis Karlus...”

¹⁹ Uo. 121., 125.: a. 808. „Et quia nuntiabatur Godofridum regem Danorum in Abodritos cum exercitu traiecisse, Carlum filium suum ad Albiam cum valida Francorum et Saxonum manu misit, iubens vesano regi resistere, si Saxoniae terminos adgredi temptaret. Sed ille statim per aliquot dies in litore habitis, expugnatis etiam et manu captis aliquot Sclavorum castellis cum magno copiarum suarum detrimento reversus est.” „Filius autem imperatoris Carlus Albiam ponte iunxit et exercitum, cui praeerat, in Linones et Smeldingos qui et ipsi ad Godofridum regem defecerant, quanta potuit celeritate transposuit populatisque circumquaque eorum agris transito iterum flumine cum incolomi exercitu in Saxoniam se recepit.”

²⁰ Uo. 135.: a. 811. „...in tres partes regni sui totidem exercitus misit, unum trans Albiam in Linones, qui et ipsos vastavit et castellum Hobbuoki superiori anno a Wilzjs destructum in ripa Albiae fluminis restauravit...”

²¹ Uo. 137.: a. 812. „Expeditio facta ad Wilzjos, et ab eis obsides accepti.”

²² Uo. 141–142.: a. 815. „Iussum est ab imperatore, ut Saxones et Abodriti ad hanc expeditionem prae-
pararentur...”

²³ Uo. 145.: a. 816. „Hieme transacta Saxones et orientales Franci expeditionem in Sorabos sclavos...”

állása miatt sikertelen volt.²⁴ 822-ben a keleti szász határok biztosítása volt a cél a szorbok földje irányában.²⁵

A gyakori frank támadások mellett forrásainkból a szláv törzseken belül és a közöttük kialakult konfliktusokról is értesülünk. A Frank Évkönyvek szerint 808-ban az abodriták két fejedelme (dux – valószínűleg két törzs feje) között kialakult konfliktus végződött egyikük halálával. A győztes mindkét abodrita csoport felett átvette a hatalmat.²⁶ 809-ben a győztes abodrita fejedelem, Thrasco/Drasco, a szászok segítségével és egyetértésével szomszédjai, a wilzek földjét tűzzel-vassal pusztította, hazatérve a smeldingek várait ostromolta meg.²⁷ 817-ben Thrasco/Drasco abodrita fejedelem utódlása körül tört ki viszály.²⁸ 819-ben a fejedelmi hatalmat birtokló Sclaomirt hűtlensége miatt szász–frank sereg vitte a császár elé. Az abodriták előkelői pedig sok bűne miatt száműzték és helyébe Thrasco/Drasco fiát, Ceadragust tették fejedelemmé.²⁹ 821-ben azonban egyesek Sclaomirt kívánták újra fejedelemmé tenni, ám az hazatérőben Szászországban megkeresztelkedett és meghalt.³⁰ 823-ból arról értesülünk, hogy a wilzek uralkodója, Liubus király megosztotta fiai között országát. Liubus a keleti abodriták elleni hadjáratra indult, a wilzek népe, szokását követve, az idősebb Milegastust tette meg urának, aki méltatlan módon ifjabb testvérét rangjától megfosztotta. Az idősebb fiú magának követelte az egész országot, döntés végett a császár színe elé járultak. A császár a nép akaratát elfogadva, az ifjabb testvér méltóságát elismerve,

---

²⁴ Uo. 147.: a. 817. „Nuntiatique defectione Abodritorum et Sclaomiri comitibus tantum, qui iuxta Albim in praesidio residere solebant, ut terminos sibi commissos tuerentur, per legatum mandavit. Causa defectionis erat, quod regiam potestatem, quam Sclaomir eatenus post mortem Thrasconis solus super Abodritos tenebat, cum Ceadrago filio Thrasconis partiri iubebatur; quae res illum tam graviter exacerbavit, ut adfirmaret se numquam posthac Albim fluvium transiturum neque ad palatium venturum. Statim missa trans mare legatione innoxit amicitias cum filiis Godofridi et, ut exercitus in Saxoniam Transalbianam mitteretur, impetravit. Nam et classis eorum per Albiam usque ad Esesfeld castellum venit, quae totam Sturiae fluminis ripam devastavit, et Gluomi custos Nordmannici limitis pedestres copias ducens simul cum Abodritis terreno itinere ad ipsum castellum accessit. Quibus cum nostri fortiter restitissent, omnia castelli obpugnatione discesserunt.”

²⁵ Annales Fuldenses Pars I. Seligenstadensis. 22.: a. 822. „...parte orientalis Saxoniae quae Soraborum finibus contigua est... limitem unius leugae spatio porrectum...”

²⁶ Annales Regni Francorum. 125.: a. 808. „Nam licet Drasconem ducem Abodritorum popularium fidei diffidentem loco pepulisset, Godelaibum alium ducem dolo captum patibulo suspendisset, Abodritorum duas partes sibi vectigales fecisset...”

²⁷ Uo. 128–129.: a. 809. „Thrasco vero dux Abodritorum, postquam filium suum postulanti Godofrido obsidem dederat, collecta popularium manu et auxilio a Saxonibus accepto vicinos suos Wilzos adgressus agros eorum ferro et igni vastat; regressusque domum cum ingenti praeda accepto iterum a Saxonibus validiori auxilio Smeldingorum maximam civitatem expugnat atque his successibus omnes, qui ab eo defecerant, ad suam societatem reverti coegit.”

²⁸ Uo. 147.: a. 817. „Causa defectionis erat, quod regiam potestatem, quam Sclaomir eatenus post mortem Thrasconis solus super Abodritos tenebat, cum Ceadrago filio Thrasconis partiri iubebatur...”

²⁹ Uo. 149–150.: a. 819. „Sclaomir Abodritorum rex, ob cuius perfidiam ulciscendam exercitus Saxonum et orientalium Francorum eodem anno trans Albiam missus fuerat, per praefectos Saxonici limitis et legatos imperatoris, qui exercitui praerant, Aquasgrani adductus est. Quem cum primores populi sui, qui simul iussi venerant, multis criminibus accusarent et ille rationabili defensione obiecta sibi refellere non valeret, exilio condemnatus est et regnum Ceadrago Thrasconis filio datum.”

³⁰ Uo. 157.: a. 821. „Sed quia Ceadragus Abodritorum princeps perfidiae et cuiusdam cum filiis Godofridi factae societatis notabatur, Sclaomir emulus eius in patriam remittitur; qui, cum in Saxoniam venisset, aegritudine decubuit perceptoque baptismi sacramento defunctus est.”

döntését esküjükkel megerősítve hazájukba küldte őket.³¹ Az ország megosztása a testvérek között szokás lehetett a szlávoknál, a wilzek mellett a horvátok és a szerbek is gyakorolták, és talán az abodriták belviszályát is ez okozta. A frank hatalom megjelenése a térségben felboríthatta a szláv fejedelemségek megszokott belső rendjét, a fokozódó külső nyomás magyarázhatja a hatalomkoncentráció nyilvánvaló jeleit. A hagyományos hatalom megosztás és a szükségessé váló hatalomkoncentráció ellentéte eredményezhette a fejedelmi családok főhatalomból kimaradt egyes tagjainak az irányításuk alá tartozó néprészekkel történő önállósulását. A déli irányba történő elvándorlást a bizánci civilizációnak a nomád példákából ismert vonzása mellett a politikai realitások, a nyugati határokon a frank államszervezet kiépülése, déli irányban pedig az avar politikai-katonai hatalom súlyos meggyengülése magyarázhatja.

A horvát hagyományok hét testvér által vezetett honfoglalók emlékét őrizték meg, akik az avaroktól foglalták el Dalmáciát, egy részük pedig Illyricumot és (Alsó-)Pannoniát. Mindkét csoportnak saját fejedelmei voltak.³² Itt is a fejedelmi család hatalommegosztásáról lehet szó. A *Historia Salonitana* igen hasonló történetet ad elő a horvát megtelepülésről. „Polonia részeiről Totillával eljött a nemeseknek hét vagy nyolc törzse...” „Ezek Croatia földjét a maguk számára alkalmas lakóhelynek látták, mert ott csak szóróványosan maradtak lakosok; ezt a földet ezért vezérüktől maguknak kérték, és meg is kapták. Helyben maradván kezdtek elnyomni a bennszülötteket, s erőszakkal kényszerítették őket szolgálatukra. Ez a vidék ősidőktől fogva a Curetia nevet viselte, s azok a népek, amelyeket most horvátoknak (Chroate) mondanak, Curetes vagy Coribantes [karantán?] néven szerepeltek...” „Azok a népek tehát összekeveredtek, s egyetlen nemzetséggé váltak: életmódban, szokásokban hasonlókká, egy nyelvűekké.” „A többség gótoknak (Gothi) s ugyanúgy szlávoknak (Sclavi) is mondotta őket azok sajátos elnevezése nyomán, akik Polóniából jöttek.”³³ Forrásunk a DAI-val egyezően származtatja a horvátokat Polóniából. A DAI a szerbek szétköltözését kifejezetten két testvér uralomra kerüléséhez köti, akik apjuk után örökölték az uralmat a frankok és a régi, fehér Horvátország közötti kereszteletlen, fehér Szerbia felett. Az egyik testvér Heráklizosz császár védelme alá vonult a nép felével együtt, aki Thessalonica tartományában telepítette le őket. Később a császár engedélyével a szerbek vissza akartak térni saját hazájukba, de a Dunán átkelve megbánták ezt, és Belgrád kormányzóján keresztül másik földet kértek a császártól. Az pedig az avaroktól elpusztított mai Szerbia, Paganía, Zachlúm, Terbounía és Kanalitía földjét adta nekik, megkeresztelve őket.³⁴

---

³¹ Uo. 160.: a. 823. „...duo fratres, reges videlicet Wilzorum, controversiam inter se de regno habentes ad praesentiam imperatoris venerunt, quorum nomina sunt Milegastus et Cealadragus. Erant idem filii Linbi regis Wilzorum; qui licet cum fratribus suis regnum divisum teneret, tamen, propter quod maior natu erat, ad eum totius regni summa pertinebat. Qui cum commissio cum orientalibus Abodritis proelio interesset, populus Wilzorum filium eius Milegastum, quia maior natu erat, regem sibi constituit; sed cum is secundum ritum gentis commissum sibi regnum parum digne administraret, illo abiecto iuniori fratri regium honorem deferunt: quam ob causam ambo ad praesentiam imperatoris venerunt. Quos cum audisset et gentis voluntatem proniorem in iunioris fratris honorem agnovisset, statuit, ut is delatam sibi a populo suo potestatem haberet, ambos tamen muneribus donatos et sacramento firmatos in patriam remisit.”

³² DAI 1950. cap. 30., 142–143.: „...öt fitestvér, Klukász, Lóvelosz, Koszéntzisz, Muchló és Chrovátosz és két leánytestvér, Tuga és Buga népükkel együtt Dalmáciába mentek...”

³³ *Szádeczky-Kardos* 1998. 154.

³⁴ DAI 1950. cap. 32., 152–153.

A 11. század eleji óorosz krónika, a *Poveszty Vremenih Let* más jellegű szétvándorlás emlékét őrizte meg. A PVL soraiban fennmaradt szájhagyomány a korabeli írott forrásokkal szemben a Duna mentétől észak felé, a Visztulához és északkeletre, a Dnyeperhez történt szláv vándorlásról tud.³⁵ Feltűnő, hogy a bolgárokon kívül a balkáni szláv törzsekről nem emlékezik meg forrásunk, a morvák mellett a cseheket, majd a fehér horvátok után a szerbeket (szorbok) és a karantán szlovéneket ismerteti csupán. Forrásunk a balkáni szlávokat még az egységes szláv (slověne) néven ismeri. A PVL soraiban megőrzött szájhagyomány a horvátok, szerbek és morvák balkáni vándorlását megelőző állapotot tükrözheti. A kortárs, 830–860 közötti időszakra keltezhető földrajzi leírás, az ún. Bajor geográfus munkája a szeverjánoktól származtatja a szláv *gens*eket.³⁶

A szétvándorlás időpontja

A 9. század elejének mozgalmas időszakában a korábban északon, az Elba vidékén ismert szláv törzsekkel azonos nevű törzsek tűnnek fel az írott beszámolókból a Kárpát-medencétől délre eső balkáni tájakon. Északon, az Elba vidékén a következő szláv törzsekről tudunk. 822-ben, Ljudevit balkáni lázadásának leverése után a birodalommal szomszédos szláv törzsek, az abodriták, szorbok, wilzek, csehek, morvák, praedenecentik és a Pannóniában lakó avarok küldöttségei járultak a császár színe elé.³⁷ 830–860 tájáról szintén fennmaradt a szomszédos szláv törzsek feljegyzése. A dán határtól délkelet felé haladva többek között az északi abodriták, wilzek, szorbok, dalamancok, csehek, morvák, bolgárok, majd a déli morvák szerepelnek. A birodalommal közvetlenül szomszédos törzsek után a

---

³⁵ PVL 2015. 19–20.: „Sok idő múltán a szlávok (slověni) a Duna mentén telepedtek meg, ahol most az Ugor- és Bolgárföld van. Ezeknek a szlávoknak az utódai szétszéledtek a földön, és arról a helyről kapták a nevüket, ahol megtelepedtek. Így azokat, akik a Morava folyó mentén telepedtek le, morváknak (morava) nevezték el, a többieket pedig cseheknek nevezték. És a fehér horvátok (chorvate bělii), a szerbek (sereb) és a szlovének (chorutane) [karantánok] ugyanazok a szlávok. Amikor a volohok (frankok) rátámadtak a Duna menti szlávokra, letelepedtek közöttük, és sanyargatták őket, akkor ezek a szlávok a Visztulához vándoroltak, és a ljah (ljachove) nevet kapták. Ezen ljahokról kapták a nevüket a poljanok (poljane), más ljahok pedig luticsoknak (lutiči), mások mazoviaiaknak (mazovšane), és megint mások pedig pomorjanoknak nevezték magukat. Hasonlóképpen ezek a szlávok is elmentek, letelepedtek a Dnyeper mentén, és poljanoknak (tisztáson, mezőségben lakók) nevezték őket, mások a drevljan nevet kapták, mert erdőkben telepedtek meg; és megint mások a Dvina és Pripjaty között telepedtek le, és a dregovics (dregoviči) nevet kapták; mások a Dvina mentén telepedtek meg, őket a Dvinába ömlő Polota folyócskáról polocsanoknak (poločane) nevezték el. Azokat a szlávokat (slověni), akik az Ilmeny (Ilmer)-tó környékén telepedtek le, a saját nevükről nevezték el szlávoknak. Ezek építettek egy várost, és a Novgorod nevet adták neki. Mások pedig a Gyeszna, a Szejm és a Szula mentén telepedtek le, és a szeverjan (sēver) nevet kapták. Így vándorolt szét a szláv nép, és a nevéből az írását is szlávoknak (slověnskaja) hívják.”

³⁶ Bajor geográfus: *Veszprény* 1996. 159.: „*Zeriuani quod tantum est regnum ut ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant.*”

³⁷ Annales Regni Francorum. 159.: „*In quo conuentu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Bebeimorum, Marvanorum, Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus ad se directas audivit.*”

tőlük keletre élők következnek, újból északról kezdve az elsők a keleti abodriták.³⁸ 869-ben a szorbok, siuslik és csehek mint a thüringek szomszédai szerepelnek.³⁹ 880-ban a dalamanok, csehek és szorbok a szászok szomszédjaiként tűnnek fel.⁴⁰ Nagy Alfréd (871–899) leírásában olvashatjuk, hogy „A *Maroaro*-któl nyugatra vannak a Dyring-ek [thüringek] és a *Beheme*-k. Maroarolande-től északkeletre vannak a *Dalemens*-ek, ezektől keletre a *Horithi*-k, északra a *Surpe*-k.”⁴¹ A 10. század közepén az északi szlávok „*Morava, Karvati, Sorbin*, Lučohanin, Lwwmn (Ljachin?), Krakar, *Bojmin*” törzseiről tudunk.⁴² 943–947 között *Al-Mas’ūdī* a *Walīnāna*, *Uštutrāna*, *Dūlāba*, *Nāmġin*, *Manābin* (királyuk *Ratimīr*), *Sarbin*, *Morāwa*, *Horwatīn*, *Šāšīn*, *Ġuššānīn*, *Brānīgābīn* fajtáikat ismerteti.⁴³ 1172-ben pedig a szláv krónika szerint „...ab austro *Boemos* et eos qui dicuntur *Moravi* sive *Karinthi* atque *Sorabi*” vannak.⁴⁴

A fentiekkel azonos nevű törzseknek a balkáni frank–bolgár határvidéken történt megjelenéséről és az ennek következményeként kialakult súlyos konfliktusokról több forrás is beszámol. 818-ban az abodriták, guduscanik és timocsánok követei, akik nemrég váltak ki a bulgárok szövetségéből és a frank határokat megközelítették, valamit Ljudevit, Alsó-Pannónia szláv fejedelmének követei járultak a császár színe elé.⁴⁵ A következő évben a timocsánok támadtak új szövetségeseikre, a frankokra, ezt követte Ljudevit lázadása a Dráva–Száva közén és Borna dalmát fejedelem beavatkozása (819–823).⁴⁶ A lázadó elleni nagyszabású frank katonai felvonulás Felső-Pannóniát is érintette, Alsó-Pannónia politikai-ethnikai viszonyait pedig tovább bonyolította.⁴⁷ A lázadás kapcsán tűnik fel a másik északi

³⁸ Bajor geográfus. *Veszprémy* 1996. 159.: „*Isti sunt qui propinquiore resident finibus Danaorum quos uocant Nortab-trezi... per ducos partitae... Vuilci...Linaa est populus...prope illis resident quos uocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani... Iuxta illos est regio, quae uocatur Surbi. ... Iuxta illos sunt quos uocantur Talamünzi... Betheimare... Marbarii... Vulgariū regio est immensa et populus multus... Est populus quem uocant Merehanos... Iste sunt regiones quae terminant in finibus nostris. Isti sunt qui iuxta istorum fines resident. Osterabtrezi...*”

³⁹ *Annales Fuldenses Pars II.* 67.: „*Sorabi et Siusli inunctis sibi Behemis et ceteris circumcirca vicinis antiquos terminos Thuringiorum transredientes plurima loca devastant et quosdam sibi incante congregientes interficiunt.*”

⁴⁰ Uo. *Meginhardus.* 94–95.: „...*Slavi, qui uocantur Dalmatii [Dalmanzi] et Behemi atque Sorabi caeterique circumcirca vicini...Saxonum...*”

⁴¹ *Description of Europe:* MHK. 2000. 314–315.

⁴² Sefer Yosippon: *Székeley* 2001. 107.

⁴³ *Al-Mas’ūdī.* *Kmoskó* 2000. 199–200.

⁴⁴ *Chronica/Annales Slavorum:* CFHH II. 1937–1943. 1129.; *Chronicon Slavicum Parochi Suse-lensis:* CFHH I. 1937–1943. 683.

⁴⁵ *Annales Regni Francorum.* 149.: a. 818. „...*legati Abodritorum [orientalium cf. a. 824], uidelicet ac Bornaie ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant, simul et Ljudeviti ducis Pannoniae inferioris...*”

⁴⁶ Uo. 150–151.: a. 819. „*Timocianorum quoque populum, qui dimissa Bulgarorum societate ad imperatorum venire ac ditioni eius se permittere gestiebat, ne hoc efficeret, ita intercepti ac falsis persuasionibus inlexit, ut omisso quod facere cogitabat, perfidia illius sociis et auditor existeret.*” „*Contra Ljudevitum quoque Sclavum in Pannonia rebellantem...*” „...*quem (Ljudevitum) iuxta Dravum fluvium...Borna vero dux Dalmatiae...ad Colapium fluvium...Guduscani domum regressi iterum a Borna se subiguntur...*”

⁴⁷ Uo. 152–153.: a. 820. „...*tres exercitus contra Ljudevitum mittuntur...unus de Italia per Alpes Noricas, alter per Carantanorum provinciam, tertius per Baioariam et Pannoniam superiorem intravit... longitudine itineris et Dravo flumine...qui per Pannoniam superiorem iter fecerat, in transitu Dravi fluminis...reversis Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant...*”

törzs, a szorb Dalmácia területén.⁴⁸ A *dicuntur* („mondják”) kifejezés használata arra utalhat, hogy a szorbok nem sokkal 822/823 előtt foglalhatták el Dalmácia nagy részét.

Az abodriták ugyanebben az időben a bulgárok szomszédjaiként jelennek meg. 824-ben a bulgárok követivel egy időben az abodriták legációja is a frankokhoz érkezett, akik az Évkönyvek szerint a bulgárokkal határosak, Dacia Duna menti részein laknak, és az őket fenyegető bulgárok ellen kérnek támogatást. Itt a már 818-ban említett keleti abodritákról lehet szó, akik a köznyelvben a praedenecenti nevet is viselik a szöveg szerint.⁴⁹ A praedenecenti név ezek szerint a feljebb említett 822-es találkozó esetén is a keleti abodritákat jelölhette, akik akkor a csehek és a morvák után szerepelnek. A következő évben a császár a bulgár követséggel tárgyalt Bulgária és a Frank Birodalom határaitól. A megállapodást a határról a következő évben újabb bulgár követség kérelmezte, ellenkező esetben annak egyoldalú megvédését helyezve kilátásba. A császár, híreket hallva a bulgár uralkodó elmozdításáról vagy haláláról, válaszát elhalasztotta. Azonban hiába küldte a karantánok földjére bizalmas embereit, közöttük az avar és pannón limes őrgórfjait, biztos hírek híján megállapodás nélkül kellett hazaküldenie a bulgár követeket. Az őrgórfok a bulgárok ellenséges mozgolódásáról sem tudtak semmi biztosat jelenteni.⁵⁰ A bizonytalankodásnak meg is lett az ára. A következő, 827. évben a bulgárok saját kézbe vették a rendteremtést a folyamatosan mozgó szláv törzsek felett irányítást gyakorolni képtelen frank kormányzat helyett. A Dráván felhajózó bulgár had tűzzel-vassal pusztította (Alsó-)Pannónia szlávjait, fejedelmeiket elűzte és helyükbe bulgár kormányzókat állított.⁵¹ Ez a bulgár akció a bulgár végekre erőszakosan beköltöző északnyugati szláv törzsek (sorabok, abodriták) és az ekkor a bulgároktól elszakadó törzsek (timocsánok, moravljánok) ellen irányulhatott. E szláv törzsrészek a mai Észak-Szerbiában húzódó frank–bulgár ütközőzónába települve okozták a 827–831 közötti frank–bulgár háborúhoz vezető feszültségeket. A 810-es, 820-as évek szláv vándorlása az Elba-vidéki szláv törzsek (abodriták, wilzek, sorabok) elleni sorozatos frank támadások, valamint a gyakori ország-megosztások miatt indulhatott meg.

⁴⁸ Uo. 158.; *Annales Fuldenses Pars I. Seligenstadensis*. 21–23.: a. 822/823. „*Lindewitus...qui superiore anno propter exercitum contra se missum relicta Siscia civitate ad Sorabos, qui magnam Dalmatie partem obtinere dicuntur, fugiendo se contulit, cum iterum in Dalmatas ad Lindemublsun avunculum Bornae ducis pervenisset...*”

⁴⁹ *Annales Regni Francorum*. 165–166.: a. 824. „...*legati regis Bulgarorum essent in Baioaria...Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt, qui et ipsi adventare nuntiabantur, ilico venire permisit. Qui cum de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deposerent, domum ire atque iterum ad tempus Bulgarorum legatis constitutum redire iussi sunt.*”

⁵⁰ Uo. 167–170.: a. 825. „...*imperator...Bulgaricam legationem audivit; erat enim de terminis ac finibus inter Bulgaros ac Francos constituendis.*” a. 826: „*Cum regi Bulgarorum legati sui, quid egerint, renuntiassent, iterum eum, quem primo miserat, ad imperatorem cum litteris remisit, rogans, ut sine morarum interpositione terminorum definitio fieret vel, si hoc non placeret, suos quisque terminos sine pacis foedere tueretur. Cui imperator, quia fama erat Bulgarorum, regem a suo quodam optimate aut regno pulsum aut interfectum, respondere distulit; illoque expectare inisso propter famae certitudinem comperiendam Bertricum palatii comitem ad Baldricum et Geroldum comites et Avarici limitis custodes in Carantanorum provinciam misit. Qui cum reversus nihil certi super his, quae fama vulgaverat, reportasset, imperator legatum ad se evocatum sine litteris remeare fecit.*” „*Baldricus vero et Geroldus comites ac Pannonici limitis praefecti in eodem conventu adfuerunt et adhuc de motu Bulgarorum adversum nos nihil se sentire posse testati sunt.*”

⁵¹ *Annales Fuldenses Pars I. Einhardus*. 24.: a. 827. „*Bulgari quoque Sclavos in Pannonia sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus Bulgaricos super eos rectores constituerunt.*”

A DAI 31. fejezete Heráklisz császár korára tette a horvát és szerb betelepülést, ez a datálás azonban több okból is megkérdőjelezhető.⁵² A 30. és 31. caput ellentmondásai, amint azt már többen hangsúlyozták, szembeötlők.⁵³ A 30. caput szerint a fehér horvátok közül kivált nemzetség több évnyi harc után az avaroktól foglalta el Dalmáciát, egy részük pedig kiválva közülük Illiriát és Pannóniát foglalta el. Utóbb néhány évig frank uralom alatt álltak, akiket hétéves harc után tudtak elűzni. Bizánci uralomról nincsen szó e fejezetben, a horvátok eszerint ezután függetlenek maradtak, és a pápától kérték a keresztséget. Csak a tengerparti városok római lakossága maradt bizánci uralom alatt, majd I. Basileios engedélyével nyugalomuk érdekében a horvátoknak adóztak, csak formailag maradtak bizánci uralom alatt.⁵⁴ A Vita Karoli Magni ezzel egybehangzóan adja hírül, hogy a Dalmáciát hódoltató frankok egyedül a partvidék bizánci városait nem szállták meg.⁵⁵ A horvátok megtelepülésüket sok évvel követően (Μέχρι δέ χρόνων τινῶν υπετάσσοντο) az őket alávétő frankokat azok Kotzil nevű vezérével együtt hétéves küzdelem után elpusztították.⁵⁶ A frankok vezetője a Conversio Bagoariorum et Carantanorum-ból (CBC) ismert *Chozil* (Kocel) pannóniai frank herceggel lehet azonos, aki apját, Priwinát követve 864-ben már hatalmon volt, és a 871-ben íródott CBC még életben levőnek tudja.⁵⁷ I. Basileios császár pedig 876–886 között uralkodott. A pannóniai frank hercegség aktív részese lehetett a délkeleti frank határok mentén élő szlávok feletti hatalomgyakorlásnak, hiszen a CBC szerint Chozil apját, Priwinát a morvák ölték meg, Chozilt magát a fentiek szerint pedig a horvátok. A hét évtizedes frank uralom a 9. század elején kezdődhetett, amelyet kevés idővel előzhetett meg a dalmáciai és pannóniai horvát megtelepülés.

A 31. caput szerint azonban a horvátok menekültekként érkeztek Herákliszhoz, és kifejezetten a császár parancsára üzték el Dalmáciából az avarokat, majd annak rendeletére telepedtek meg ott. E változat szerint a bizánci uralkodó hozatott papokat Rómából és építette ki a horvát egyházszervezetet. Ugyanakkor néhány sorral lejjebb már arról olvashatunk, hogy a pápa küldte a papokat és kereszteltette meg a horvátokat, mindössze ennek időpontját definiálja Heráklisz császár idejére. A 30. caputban említett frank fennhatóságról itt nincsen szó. A szöveg kifejezetten hangsúlyozza, hogy Horvátország Heráklisz óta szolgai módon alá volt vetve Bizáncnak. Joggal merülhet fel a gyanú, hogy Heráklisz császár személye a régi időkre visszamenő, már Horvátország létrejöttét is jogilag megalapozó bizánci fennhatóság igazolásaként került a szövegbe. A horvátok pápai megkeresztelése

---

⁵² DAI 1950. cap. 31., 147–149.: „...a rómaiakat Heráklisznak, a rómaiak említett császáranak idejében az avarok kiűzték, földjeik pusztává lettek. Így hát Heráklisz császár parancsára ezek a horvátok levérén és kiűzvéen onnan az avarokat (...) megtelepedtek az avaroknak ezen a földjén, melyen most is laknak.” „Heráklisz császár pedig elküldött Rómába és onnan papokat hozatott, s azokból érseket, püspököt, presbitereket és diakónusokat csinálván, megkeresztelte a horvátokat...”

⁵³ L. erre *Bilogrić* 2018. 4.

⁵⁴ DAI 1950. cap. 30., 146–147.

⁵⁵ Vita Karoli Magni. 13–14.: „...*utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubii ripa Daciam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmaciam, exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctum cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit (...) ita perdomuit, ut eas tributarias efficeret...*”

⁵⁶ DAI 1950. cap. 30., 142–145.

⁵⁷ *Szádeczky-Kardoss* 1998. 289–291.; CBC 2001. 84–85.

közismert és írott forrásokban megörökített tényként nem volt mellőzhető, a fejezet írója ugyanakkor ügyesen megpróbálta a bizánci közreműködést beleszőni a szövegbe.⁵⁸

A 29. caput szerint Dalmáciát a rómaiaktól az avaroknak is nevezett szlávok foglalták el csellal, a rómaiak fegyverzetét magukra öltve. A 30. caput ugyanezt a történetet mondja el, azonban csak egy helyen szól szlávokról, utána mindig avaroknak nevezi a hódítókat. Míg a Heráklisz korában a Balkánra költözött szlávok, akiket a DAI *pagannak* titulál, az avarok alattvalóiként Bizánc ellen harcoltak, és a források e szlávokat avarnak is tekintik,⁵⁹ addig a DAI a horvátokról kifejezetten azt állítja, hogy azok az avarokat elűzve telepedtek meg. A horvátok tehát az avar uralom alatt álló szlávoktól vették el Dalmáciát a 30. caputban leírtak szerint. A horvátokat megelőző, avar fennhatóság alatti szláv betelepülés mind a 29., mind a 30. caput alapján megállapítható. Írott forrásaink és a régészeti adatok is megerősítik az avar kori szláv jelenlétet Dalmáciában. IV. Iván pápa (640–642) idejében a dalmáciai pogányokról szóló forrásadatot idéző Spalatói Tamás a szlávokkal azonosítja a keresztények támadóit, de egy 8. század második feléből származó forrásban is említve van egy 642-es szláv támadás Benevento ellen. A történetírásban ennek alapján elfogadott a korabeli szláv jelenlét Dalmáciában. Nincsenek azonban megbízható írásos adatok, amelyek említenék a horvátokat Dalmácia területén a 9. század közepé előtt.⁶⁰ A DAI 29–30. fejezetében is szereplő szlávokat sem a DAI, sem a többi forrás nem mondja horvátnak. A 7. századi szláv betelepülést Dalmáciába a régészeti adatok is alátámasztják. A kora középkori hamvasztásos temetkezések sok lelőhelyről ismertek már Dalmáciában (Dubravice, Donje polje–Sv Lovre, Velim–Velištak). Időrendjük a 7. század közepétől a 8. századig, illetve a 9. század elejéig tart. A birituális temetők kormeghatározása sokszor bizonytalan, a biztosan datálható temetkezések a 8. századra és a 9. század elejére datálhatók. Szlavóniában, Vinkovciban 694 és 766, illetve 691 és 759 közé datált (C14) hamvasztásos sírok kerültek elő, a dalmáciai temetőkkel hasonlóságot mutató Belišće–Zagajci lelőhelyen a 7. század második felére és a 8. századra datálható sírok vannak.⁶¹

A szerbek esetében is az események utólagos átdolgozására gyanakodhatunk. A 32. caput azt állítja, hogy eredetileg Heráklisz császár Thessalonica tartományába telepítette be őket. Állítólag később a császár tudtával vissza akartak térni északi hazájukba, de miután átkeltek a Dunán, tettüket megbánva újabb földet kértek a császártól, aki megkeresztelve őket, az avaroktól elpusztított mai Szerbia, Pagania, Zachlúm, Terbounia és Kanalítia földjét adta nekik. A szerbek megkeresztelése a 32. caput állításával szemben nem Herák-

---

⁵⁸ Tibor Živković úgy véli, a DAI leírása a horvátok megkeresztelkedéséről a Historia Salonitanával közös egyházi forrás lehetett. A CBC egyik, a DAI 31. caputjához hasonló egyházszervezési aktusokat leíró szövegrészét jelöli meg, mint esetleges forrást. Szerinte azonban valójában Heraclius Constantine II. Konstans (641–668) idejében történhetett az esemény, akinek itáliai és dalmáciai kapcsolatai forrásokkal jól adatoltak. *Živković* 2012. 56–60.

⁵⁹ Pl. DAI 1950. cap. 29., 122–123.: fegyvertelen szláv népek, akiket avarnak neveztek. L. még *Szádeczky-Kardoss* 1998. 72–79., 147–148., 152–162., 213–215. Szádeczky 630 utánra teszi az avarok horvát legyőzését. Ugyanakkor kiemeli a horvátok között még 950 körül is élt avarok létezését is. Ezek etnikai jellegzetességeik egy részét inkább örizhették másfélszáz éven keresztül, mintsem három évszázadon át.

⁶⁰ *Bilogrić* 2018. 5–6.

⁶¹ Uo. 6–8.

lios, hanem I. Basileios idején történt, ahogy az a DAI 29. fejezetében is olvasható.⁶² A 6–7. századi betelepülők a valóságban nem Bizánc, hanem az avarok által a mai Görögország területére betelepített korai szlávok, akik a *Chronicon Monembasiae* tanúsága szerint egészen a 9. század elejéig Bizánctól függetlenül éltek ott. Peloponnészosz nyugati része az avar állam bukásáig szláv uralom alatt állt, a bizánciak csak 805–806-ban tudták legyőzni őket, aligha függetlenül az avar katonai hatalom egykorú megszűnésétől.⁶³ Így a Balkán nyugati részének 6–8. századi avar fennhatósága valószínűsíthető.

A délszláv kutatás hagyományosan a 7. századra helyezi a horvát és szerb bevándorlást. Újabban azonban felmerült az a lehetőség is, hogy a bevándorlásra csak a 9. század eleji frank hódítás nyomán, éppen a frankok akaratából kerülhetett sor. A hipotézis szerint ezt megelőzően a szlávok aligha törhettek volna át az avar szállásterület központi részén.⁶⁴

A horvátokat a DAI szerint új hazájukba vezető hét testvér személyeire is komoly történeti következtetéseket alapoztak a kutatók. A horvát megtelepülés történetéből a hét testvérré vonatkozó szövegrész lehet a legkevésbé motivált ideológiai szempontból, hiszen személyneveik aligha lehetnek fiktív bizánci kreációk.⁶⁵ A *Klonkas*, *Lobelos*, *Kosentzis*, *Mouchlo*, *Chrobatos* és a *Touga*, *Bouga* nevek biztosan nem szlávok, bár közelebbi eredetük kérdéses. Tibor Živković szerint a 9. században biztosan szláv nyelvű horvátok aligha alkothattak volna nem szláv neveket őseiknek.⁶⁶ A kutatók többsége a DAI által Heráklisz korára tett első horvát uralkodót, Porgát a Dalmáciát 810 tájától 821-ig uraló Bornával azonosítja. Živković csatlakozva mások véleményéhez elfogadja a DAI által megadott kronológiát, 630 tájára téve a horvát bevándorlást. Érvei szerint Porga neve nomád, iráni eredetű lehet, míg Borna és rokonai, Vladislav, Ljudemisl nevei mind szlávok, egy ilyen drasztikus változás a névadásban pedig hosszabb idő alatt mehetett csak végbe. A szerző úgy véli, hogy a 7. századi horvát vezető réteg a dunai bulgárhoz hasonlóan nem szláv, hanem idegen, nomád eredetű lehetett.⁶⁷ Az öt fitestvér mellett a két nőtestvér megjelenése az alapítók között Emil Hersak és Boris Niksic érvelése szerint a nők olyan egyedi helyzetét tükrözi, amely az iráni népekre, a szarmatákra jellemző a forrásaink szerint. Elképzelhetőnek tartják, hogy a horvát etnogenézisben nomád, iráni elemek is részt vettek, Dalmáciába kerülésük szerintük összefügghet az anták 602-es avar legyőzésével, a horvátok egy generációval ez után jelennek meg Dalmáciában a DAI szerint. Érvelésükben egy Don melletti görög kolóniában előkerült felirat iráni *Xorothos* személynévére hivatkoznak, amelyet a horvát népnévvel már régóta próbálnak egyeztetni.⁶⁸

A névdivat drasztikus megváltozása azonban nem kizárólag a hét testvérnek a 9. századot évszázadokkal megelőző tevékenységével magyarázható. Az idegen eredetű nevek használatát jellemzően az átadó nyelv magasabb presztízse magyarázza. Esetünkben lehetett az avar az átadó nyelv, akár iráni, akár török eredetű nevekről van szó. Az avarok poli-

⁶² DAI 1950. cap. 31., 146–149.; Uo. cap. 29., 126–127. Megkeresztelésük időpontja 874: *Rokay–Takács* 1994. 638–639.; Harūn Ibn Yahya 879 táján már keresztényként említi őket: *Kmoskó* 1997. 191.

⁶³ Az avarok és a szlávok a Peloponnészoszon 218 évig uralkodtak: „Nem voltak alattvalói a rómaiak császáranak, sem másvalakinek.” *Szádeczky–Kardoss* 1998. 308.

⁶⁴ L. erre *Takács* 1991. 505–509.

⁶⁵ *Hersak–Niksic* 2007–2008. 105.

⁶⁶ *Živković* 2012. 114.

⁶⁷ Uo. 54–56.

⁶⁸ *Hersak–Niksic* 2007–2008. 105–109.

tikai presztízse pedig éppen a 9. század elején hanyatlott le gyors ütemben, így nem lehetetlen a névdivat gyors megváltozása az avaroknak korábban alávettett, vagy legalábbis azok regionális vezető szerepét elismerő szlávok körében ekkoriban.

A kutatásban felmerült az a lehetőség is, hogy a horvátok öt testvér által vezetett dalmáciai honfoglalását VII. Konsztantinosz császár a szkíta barbárok honfoglalásának leírására használt irodalmi modellek alapján alkotta volna meg. Francesco Borri érvelése szerint a legkorábbi dalmáciai források (*Historia Salonitana*, a dukljai pap történeti munkája) nem ismerik a történetet, holott a DAI szövege ismert lehetett a 12. századi Dalmáciában.⁶⁹ Jóllehet a fehér horvátok és a szerbek számos forrásban szerepelnek a 10–12. század folyamán, Borri nem látja bizonyíthatónak az északon és délen feltűnő horvát, szerb és abodrita nevet viselő népek genetikus kapcsolatát.⁷⁰ A szerinte világos etnikai kapcsolat nélkül feltűnő korabeli népnevek között említi a bulgár nevet is, ami azonban éppenséggel jól dokumentált esete egy korábban egységes népcsoport szétrajzásának. Szerinte a PVL-ben feltűnő horvátok is több, különböző csoport lehettek, hiszen csak egy viseli a *beli* nevet. A forrásokban Galíciától egészen Krakkóig előfordulnak a horvát nevek. A sok lehetséges lokáció közül szerinte csak a DAI által megadott hely, a Bajorország és Magyarország közelében elhelyezkedő terület lehet többé-kevésbé bizonyos. Konsztantinosz szerinte csak a többfelé ismert azonos népnevek alapján alkothatta meg a szétrajzás történetét.⁷¹ Ismereteink hiánya a 7–8. századi horvátokról jól magyarázható szerinte a bizánci írott források hiányával a 7. század második felében és a 8. században.⁷² Úgy véli, Konsztantinosz a korábban ismeretlen nép jelenlétét népvándorlással magyarázta. Ehhez görög és bizánci előképeket használt, például Hérodotoszt, aki igen hasonló módon hét testvér északról délre vándorlásáról ír. Hérodotosz a szkíta nevet máshol egy testvér nevéként használja, az egyik testvér a DAI történetében ugyanígy a horvát népvévet viseli. A bulgárok esetében is megvan ez a jelenség, szerinte ez motiválhatta Konsztantinoszt közvetlenül.⁷³ A szerbek és a szorbok között egyedül a DAI tud kapcsolatáról, ez szerinte arra utal, hogy Konsztantinosz ugyanezt az intellektuális modellt használhatta a szerb vándorlás megírásakor.⁷⁴ Úgy látja, hogy a DAI-ban leírt horvát győzelem a bulgárok ellen egy akkor kiformalódó új elitre utal Dalmáciában, amely az Európa keleti felén máshol is presztízzsel bíró horvát nevet vette fel vagy nyerte el szomszédaitól.⁷⁵

Elképzelésének ellentmond azonban azon észrevétele, hogy Konsztantinosz aligha kreálhatta maga a honfoglaló horvátokat vezető testvérek és Porga nevét, ezek szerinte a *De Cerimoniis*ban is megörökített horvát követségektől származhatnak.⁷⁶ Szintén névtani természetű elméletének másik nehézsége. Borri hangsúlyozza, hogy a DAI által az északi

---

⁶⁹ Borri 2011. 212.

⁷⁰ Borri hivatkozik a fehér horvátok szerepelésére a PVL-ben, Merseburgi Thiethmar *Chruvati* népére, I. Ottó (936–73) és III. Henrik (1039–56) egy-egy oklevelére. Említi Nagy Alfréd, valamint al-Ġayhānī, Ibn Rusta és al-Masʿūdī munkáit is, amelyek szintén tudnak a Kárpátoktól északra horvátokról és szerbekről. Uo. 213–214.

⁷¹ Uo. 214–217.

⁷² Uo. 222.

⁷³ Uo. 225–226.

⁷⁴ Uo. 229.

⁷⁵ Uo. 230.

⁷⁶ Uo. 226–227.

horvátokra használt *beli* név nem volt széles körben ismert, Bizáncban sem fordították le, az a dalmáciai horvátok által az északiak megkülönböztetésére használt név lehetett.⁷⁷ A horvát honfoglalók vezetőinek neve Borri érvelése nyomán eredeti horvát hagyomány lehet, az északi horvátokra a déliek által használt megkülönböztető *beli* jelző pedig a két csoport valóságos kapcsolatára utal. Nagyon érdekes Borri felvetése a Dalmáciában kialakuló új elitről, hiszen egy ilyen csoport 9. század eleji megjelenése jól illeszkedik a korabeli szláv népmozgások folyamatába.

Írott forrásban a horvát népnév elsőként 852-ben jelenik meg, amikor Trpimir herceg önmagát *dux chroatorum munere divínó*nak titulálja.⁷⁸ A 9. század első évtizedeiben Borna a *dux Dalmatiae* címmel szerepel, Ljudevit pedig *dux Pannoniae Inferioris* méltóságot viseli.⁷⁹ Kétséges emellett, hogy Alsó-Pannónia korabeli szláv lakossága egyáltalán horvátoknak tartotta-e magát, fejedelmük felkelésének leverésében a dalmát Bornának aktív szerepe volt.⁸⁰

A Herákliosz császár kora óta folyamatos balkáni szláv jelenlét mellett kétségtelenül számolnunk kell egy, a DAI keletkezését legfeljebb néhány nemzedékkel megelőző, 9. századi szláv bevándorlással is, amely a balkáni horvát és szerb etnikum kialakulását megmagyarázza, korábbi szláv csoportok integrációjával. A 7. században bevándorolt szlávok horvát és szerb asszimilációja, a korabeli forrásokban használt *avar* népnevük arra utal, hogy az avar politikai szervezet közreműködésével és fennhatósága alatt érkeztek új hazájukba és települtek meg ott. A horvátok és a szerbek mellett feltűnő önálló Pagania, Zachlúm, Terbounia és Kanalitia zsupánságok talán e korai szláv alakulatok maradványai lehetnek.⁸¹ Saját jelentősebb méretű, átfogó politikai szervezet hiányában az avar fennhatóság 9. század eleji megszűnése után az északról érkező, valószínűleg kis létszámú, ám politikailag megszervezett szláv törzs(rész)ek, katonai elitek új népalakulatokat szerveztek belőlük, saját nevüket hagyományozva az új formációknak.⁸² A *Historia Salonitana* erről a folyamatról írhat: „...azok a népek, amelyeket most horvátoknak (Chroate) mondanak, Curetes vagy Coribantes néven szerepeltek (...) összekeveredtek, s egyetlen nemzetséggé váltak: életmódban, szokásokban hasonlókká, egy nyelvűekké. (...) A többség gótoknak (Gothi) s ugyanúgy szlávoknak (Sclavi) is mondotta őket azok saját elnevezése nyomán, akik Polóniából jöttek.”⁸³

Konstantin Jireček klasszikus bolgár történetében a balkáni szlávok származására három lehetséges magyarázatot ismertet. Safařík szerint a bolgár-szlávok többsége az Ilmenytó, Dvina, Dnyeper és Oka folyók vidékéről származik, ezt azonos helynevek és a bolgár nyelv finnugor eredetű szavai bizonyítják szerinte. Kopitar úgy vélte, Szlovéniától egészen Bulgáriáig egyetlen szláv nép élt, amelyet a szerbek és horvátok beköltözése szakított ketté a 7. században. Drinov a sokféle bolgár nyelvjárás alapján a balkáni szlávok vegyes, keleti és nyugati szláv származását valószínűsítette. Jireček maga úgy vélekedett, hogy a bolgár-szlávok régi önelnevezése a *slovénin~slovène* volt. A görögök és a latinok elsőként őket is-

⁷⁷ Uo. 221.

⁷⁸ *Hersak–Nikišić* 2007–2008. 97–98.

⁷⁹ L. pl. *Annales Regni Francorum*. 150–151. a. 819.; illetve Uo. 149. a. 818.

⁸⁰ *Rokay–Takács* 1994a. 271.

⁸¹ DAI 1950. cap. 29., 124–125.

⁸² A 9. századi beköltözők kis létszámára utalhat például a Duna menti Dáciába (mai Bánság) lokalizált keleti abodriták régészeti nyomainak ottani hiánya. L. erre *Berta* 2018. 43.

⁸³ *Szádeczky–Kardoss* 1998. 154.

merték meg (Σκλαβηνοι, Sclaveni), és mind ők, mind maguk a szlávok lassan az összes azonos nyelvű törzsre használni kezdték nevüket. Jireček szerint a *slovēnin~slovēne* név elterjedésében a 9. századi Pannóniában *slovēne* lefordított egyházi könyvek szlávok közötti elterjedése is szerepet kaphatott.⁸⁴

A PVL valóban a Metód és a Konstantin-legenda szóhasználata nyomán nevezi Raszisztzlávot, Szvatoplukot és Kocelt a Duna menti *Slovēn'ska zemlja*, szláv föld fejedelmeinek.⁸⁵ A szlávok Duna menti földjének földrajzi helyéről két helyen szól: „Amikor a szláv nép... a Duna mentén élt, eljöttek hozzájuk a szkítáktól, vagyis a kozároktól a bolgároknak nevezettek...”⁸⁶ „...ahol most az Ugor és Bolgár föld van...”⁸⁷ A magyar és a bolgár föld a 11–12. században, a PVL összeállítására idején az Al-Duna mentén, Belgrád és a Vaskapu között érintkezett, így az irodalmi hagyományok szláv földjét is az Al-Duna vidékén, az Észak-Balkánon kereshetjük.

A PVL a *slovēne* nevet egyetlen szláv csoportra használja következetesen: „Azokat a szlávokat, akik az Ilmeny (Ilmer)-tó környékén telepedtek le, a saját nevükről nevezték el szlávoknak (slovēni). Ezek építettek egy várost, és a Novgorod nevet adták neki.”⁸⁸ A ruszok térítőjének tartott Szent András apostol a hagyomány szerint „megérkezett a szlávokhoz (*slovēne*), ahol most Novgorod van.”⁸⁹ A PVL több helyen is felsorolja a rusz hatalma alá tartozó törzseket: csúdok, szlávok, krivicsek, veszek; Novgorod első lakói a szlávok (slovēni) voltak, Polocké a krivicsek, Rosztové a merjék, Beloozeróé a veszek, Muromé a muromák; Oleg sok harcost vitt magával (882), varégokat, csúdokat, szlávokat, merjákat, veszeket, krivicseket; Oleg hadjárata Bizánc ellen (907), varég, szláv, csúd, krivics, merja, drevljan, ragyimics, poljan, szeverjan, vjatics, horvát, duleb, tiverc harcosokkal.⁹⁰

Jireček álláspontja a balkáni szlávok keleti szláv eredetéről reálisnak tűnik. A PVL valószínűsíti a hagyományt örökíthetett meg a balkáni szlávok még egységes szláv (*slovēne*) nevével, őseik a 6–7. században a későbbi Novgorod környékéről érkezettek a Balkánra. A *slovēne* név a szláv írás és irodalom balkáni eredetének köszönhetően válhatott az összes azonos nyelvet beszélő törzs közös önelnevezésévé.

Raszisztzláv, Szvatopluk és Kocel Duna menti *Slovēn'ska zemlja*-ja, szláv földje átvezet minket a két Morávia problémájához.

A morvák szerepe a Közép-Duna-medencében

Forrásainkból az abodritákhoz, horvátokhoz és szerbekhez hasonlóan két morva nevet viselő szláv törzs egyidejű létezésére következtethetünk. Elsőként 822-ben tűnik fel a morva név: „omnium orientalium Sclavorum id est *Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum*”.⁹¹ A leírás világosan az elbai abodritáktól indulva

---

⁸⁴ *Jireček* 1889. 110–111.

⁸⁵ PVL 2015. 37.

⁸⁶ Uo. 23.

⁸⁷ Uo. 19.

⁸⁸ Uo. 20.

⁸⁹ Uo. 21.

⁹⁰ Uo. 31–32., 38–39.

⁹¹ *Annales Regni Francorum*. 159.

délkeleti irányban halad, egészen a 824-ben az Al-Dunánál feltűnő, vulgárisan *Praedenecenti*-nek mondott abodritáig. A morvák helyzetéről csak annyi derül ki mindebből, hogy csehektől keletre élhettek, keleti abodrita szomszédságuk viszont a Kárpát-medence déli részéi felé mutat. Raszisztzláv és Szvatopluk alattvalói a déli Morava folyó antik *Margus* nevét viselik. A 846., 855., 858., 863., 864. években a *Slavos Margenses* kifejezéssel identifikálják őket.⁹² A 855., 864., 871., 872., 873., 876., 892., 893., 894., 898., 899., 902. években pedig a *Slavos Marabenses* alakot olvashatjuk.⁹³ Egy másik korabeli forrásunk ugyanerre a tájra utal. A CBC 830-as évek elejére datálható beszámolója szerint 833 táján Priwina, a Duna feletti morvák fejedelme Moimir által elűzve Ratbodhoz, a frank *Marcha Orientalis* prefektusához menekült, akivel összekülönbözve Bulgáriába ment tovább. Onnan a Száva-vidéki Ratimarhoz érkezett, aki Ljudevit utódjaként a Dráva és Száva közötti Szlavónia ura lehetett. Majd a Száván átkelve jutott vissza Ratbodhoz, akivel megbékült.⁹⁴ A morvákra vonatkozó 10–11. századi adataink egyaránt utalnak északra és délre. 930–960 közötti földrajzi leírásban a csehek után következnek a morvák, majd a bulgárok, végül pedig egy, a Margus folyó nevét viselő nép.⁹⁵ Ibn Hayyān 942-es híradása megint a csehek szomszédságára utal: „Északra tőlük [a turkoktól] *Muravah* városa van és a szlávok többi országa.”⁹⁶ Ellenben egy 946–955 közötti időre datált információ (Dél)kelet-Pannóniát mondja az avarok és a morvák (margusi szlávok) földjének.⁹⁷ 973-ban Alsó-Pannóniát és Moesiát *Avaria* és *Maravia* országának mondják.⁹⁸ A 10. századi Naum-legenda is a bulgárokat jelöli meg a morvák szomszédaiként.⁹⁹ Egy 1059-re datált híradás *Morava* városát a magyarok és bulgárok határára, tehát a mai Belgrád környékére helyezi.¹⁰⁰ Forrásainkban tehát a Kárpát-medence északi és déli szomszédságában egyaránt szerepel egy *morva* nevű szláv törzs.

Vajon beszélhetünk-e egy nagyterületű államalakulatról, vagy a horvátokhoz, szerbekhez hasonlóan két külön morva politikai egységről van szó? A DAI 5 fejezete szól Moráviáról. A 13. caput szerint a türköktől délre van Megálé Morávia, Szvjatopolk országa, amit a türkök elfoglaltak.¹⁰¹ A 38. caput Megálé Morávia türk megszállásáról és a türkök

⁹² Annales Fuldenses Pars II. Ruodolfus 36., 45., 48–49., 56., 62.

⁹³ Annales Hildesheimenses. 17.; Annales Fuldenses Pars III. 75–76., 78.; Regino. 78., 112., 143.; Annalium Alamannicorum. 52., 53., 54.; Annales Fuldenses Continuatio Altahenses. 131–135.

⁹⁴ CBC 2001. 82.: a. 871. „...*Privina exulatus a Moimaro duce Maravorum supra Danubium venit ad Ratbodum.*” „*Quam Privina timens fugam iniiit regionem Vulgariam...de Vulgariis Ratimari ducis adiit regionem. ... Privina ... pertransiit fluvium Sava ibique susceptus a Salachone comite pacificatus est cum Ratbodo.*”

⁹⁵ Bajor geográfus: *Veszprémy* 1996. 156.: „*Marbarii habent ciuitates XI. Vulgarii regio est immensa et populus multus habens ciuitates V. eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus ciuitates habere. Est populus quem nocant Merebanos, ipsi habent ciuitates XXX. Iste sunt regiones quae terminant in finibus nostris.*”

⁹⁶ *Élter* 2009. 62.

⁹⁷ Anonymi Zwetlensis: CFHH I. 1937–1943. 283–284.: „...*orientalis Pannonie regionumque Avarorum atque Marabarorum, sed et Slavorum.*” Pilgrim salzburgi érsek 10. század végi hamisítványa II. Agapitus (946–955) pápa korára.

⁹⁸ Benedictus VI. pápa: Epistola (973): CFHH I. 1937–1943. 396–398. „...*inferioris Pannoniae atque Moesiae regiones, quarum provinciae sunt Avaria atque Maravia.*” Pilgrim salzburgi érsek hamisítványa.

⁹⁹ *Király* 1976. 844–845.

¹⁰⁰ Annalista Saxo: CFHH I. 1937–1943. 215–226. 223: „...*ciuitate Morava, que in confinio Ungarorum et Bulgarorum sita est.*...”

¹⁰¹ DAI 1950. cap. 13., 64–65.

odaköltözéséről szól.¹⁰² A 40. caput témája a Belgrádon és Sirmionon túl fekvő, keresztetletlen Megálé Morávia, Szvjatopolk országa, amelyet a turkok megsemmisítettek.¹⁰³ A 41. caput szerint Morávia fejedelme Szvjatopolk volt, a turkok elfoglalták és odaköltöztek. Lakói a szomszédos bulgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz menekültek.¹⁰⁴ A 42. caput szerint pedig a Dunán túl, Morávia földjén, de a Duna–Száva között is laknak a turkok.¹⁰⁵ A fejezetek közös motívumai (Szvjatopolk fejedelemsége, a türkök általi megszállás, betelepülésük) egyaránt arra utalnak, hogy közös fejedelemmel bíró, egymás közelségében levő országokról lehet szó. Földrajzi helyzetét tekintve feltűnő, hogy (Megálé) Morávia Belgrádtól és Sirmiontól mért távolságát a DAI nem napokban adja, mint az ugyanitt szereplő többi helyét, hanem a „nagyon közel” meghatározás olvasható itt. Emellett a bulgárok, türkök, horvátok szomszédsága is a Száva–Al-Duna környezetére utal.

Összegzés: a szláv vándorlás és az avar Pannónia

A 9. századi szláv vándorlás időpontja az avar politikai hatalom 9. század eleji megszűnése és az északról délre vándorolt szláv törzsek új lakóhelyükön való 820-as évekbeli feltűnése közötti időben határozható meg. Döntő argumentum a vizsgált szláv törzsek 9. század eleji balkáni bevándorlására az a tény, hogy a Dalmácia nagy részét ekkor elfoglaló szerbek még az északon használt *sorab* néven szerepelnek, s nemcsak az északi abodriták jelenléte dokumentált, de az írott forrásban délen nem szereplő wilzek jelenlétére is egyértelmű bizonyíték van a 9. század közepi Zalaváron.¹⁰⁶ A vándorlás útvonala az avar politikai szervezetet felszámoló frank hatalom és az avarok érintkezési vonalán, Nyugat-Pannóniában kereshető. Több adat utal ebben az időszakban avarok és a bevándorló szlávok súlyos összeütközéseire e területen. 805-ben a szlávok támadásai miatt kért az avar capcan népe számára új területet, és azt a frank Limes Avaricus vonalán, Carnuntum és Savaria között nyerte el, nyilván a szlávokban veszélyt látó frank határvédelem támogatásával.¹⁰⁷ 811-ben pedig a frank hadak vonultak Pannóniába az avar–szláv konfliktus rendezésére.¹⁰⁸ Ljudevit lázadása után, 822-ben a helyzet normalizálódására utal az avar és szláv követek megjelenése a birodalmi gyűlésben.¹⁰⁹ Mivel az északról érkezett szlávok a Száva vidékén tűnnek fel a 820-as években, arra gondolhatunk, hogy az avarok ellenállása és a frankok beavatkozása nyomán Pannónia a vazallus avarok kezén maradt, az új szláv csoportokat a már korábban is szlávok lakta területekre irányította a frank hatalom. A császár a pannóniai avarok autonómiáját fenntartva és megerősítve az északi és déli szláv hatalmi centrumok együttes fellépését akadályozhatta meg. Ez a politika a 870-es évektől az avarok gyengeségét kihasználó Szvatopluk fellépésével megbukott, aki az északi és déli morvák,

---

¹⁰² Uo. cap. 38., 172–173.

¹⁰³ Uo. cap. 40., 176–177.

¹⁰⁴ Uo. cap. 41., 180–181.

¹⁰⁵ Uo. cap. 42., 182–180.

¹⁰⁶ *Szöke* 1996. 25. A Zalaváron „feltárt temetők régészeti és embertani adatai alapján dunai bolgár, déli (dalmáciai óhorvát) és nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wilz) elemek keveredtek a helyi, nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert késő avar népességgel.”

¹⁰⁷ *Szádeczky-Kardoss* 1998. 306–307.

¹⁰⁸ *Annales Regni Francorum*. 135.: a. 811. „in Pannonias ad controversias Hunorum et Sclavorum finiendas...”

¹⁰⁹ Uo. 159.

más környező sláv törzsek hatalma alá vonásával a térség bajor hegemoniáját megrendítette. Pontosan úgy, ahogy Kézai megfogalmazza. Eszerint Pannóniának tíz évig nem volt királya, csak sláv, görög, német, messziánus (moesiai) és vlah jövevények maradtak azokból a népekből, amelyek Etele életében közönséges szolgálói voltak. Fellépett végül Svatopluk, Morot fia, egy bizonyos fejedelem Polóniából, aki Bractát leigázva a bulgárokon és a messziánusokon uralkodott, majd a hunok kiűzése után Pannóniában hasonlóképpen uralkodni kezdett.¹¹⁰ A délszláv hagyományok saját nagyhatalmú uralkodójuknak tudják a morva fejedelmet. A *Chronicon Venetum* (Andreas Dandolo 1342–1354) szerint Svethopol Dalmácia királya volt, akinek népét Boldog Cyrill ígét hirdetve Krisztushoz térítette. Svethopol királysága négy részre oszlott, Fehér- és Vörös-Horvátországra, Rasiára és Boszniára. Svethopolt Honorius kardinális pápai legátus és Mihály konstantinápolyi császár ortodox püspökei koronázták meg.¹¹¹ Svatopluk megfékezésére Arnulf a magyarok segítségét volt kénytelen igénybe venni, akik a helyzetet felismerve átvették a morvák szerepét a térségben, ám azokénál sokkalta ütőképesebb haderejükkel képesek voltak végleg felszámolni a bajor hegemoniát.

A déli morvák lakóhelye, a Déli Morava völgye, Belgrád és Sirmium térsége legalább a Szerémség 827-es bulgár hódítása óta bulgár fennhatóság alatt állt. Ljudevit utódja, a Dráva-Száva között uraló Ratimir 833 tájától egészen 838-ig a bulgárok alárendeltje volt. 878-ban belgrádi bulgár püspökről olvasunk, 885-ben Metód tanítványai menekültek Belgrád bulgár parancsnokához. 1018-ban Sirmium bulgár püspöki székhelyként került bizánci kézre.¹¹² A Déli Morava folyó környezetének nyelve ma (is) jelentős mértékben eltér környezetétől, az ott használatos *torlački* nyelvjárások a szerb és a bulgár nyelv közötti átmenetet alkotnak.¹¹³ Nyelvük feltehető délszláv jellege egy régóta ismert problémára is magya-

---

¹¹⁰ SRH I. 1999. 141–194. 163.: „*Pannonia extitit X annis sine rege, Sclavis tantummodo, Graecis, Teutonicis, Messianis et Ulabis advenis remanentibus in eadem, qui vivente Etbela populari servitio sibi serviebant. Surrexit tandem Zvataplug filius Morot, princeps quidam in Polonia, qui Bracta subingando Bulgaris, Messianisque imperabat, incipiens similiter in Pannonia post Hunnorum exterminium dominari.*” A Messianus név moesiait jelent: SRH II. 1999. 30. A Képes Krónika családja másolási pontatlanságnak betudható minimális eltéréssel ugyanezt a szöveget hozza, a Budai Krónika családja azonban kihagyja a szövegből a „...*qui Bracta subingando Bulgaris, Messianisque imperabat...*” mondatrészt, holott ugyanazokat a népeket sorolja fel az Attilának alárendeltek között. SRH I. 1999. 281. A Dubnici Krónikával ugyanez a helyzet. *Chronicon Dubnicense*. 23–24. A 14. század eleji *Descriptio Europae Orientalis* beszámolója is igen hasonló: „Magyarország királyságát hajdan nem Magyarországnak mondották, hanem Moesiának és Pannóniának. (...) A pannonok pedig, akik akkoriban Pannóniában laktak, valamennyien a rómaiak pásztorai voltak, és tíz erős király uralkodott felettük egész Moesiában és Pannóniában.” *Borzákné-Szegfű* 1988. 22. A *Descriptio* talán I. László titulusa (*Ungarorum item Messie Dei gracia rex*) nyomán azonosítja Magyarországot e két régióval. *Fraknói* 1901. 279–280. A „tíz erős király” szövegrészlet a magyar források „tíz évig király nélkül” szövegrészletének romlott változata lehet, azonban forrásunk a Budai Krónika családjához hasonlóan nem tud Svatopluk bulgáriai és moesiai uralmáról. Ugyanakkor a *Descriptio* mellett Pannónia számos forrásban (*Odo de Deogilo*, *Anonymus*, *Relatio fratris Riccardi*, *Chronicon rhythmicum Sitticense*) előjövő *pascua Romanorum* jelzőjét Kézai nem ismeri. SRH I. 1999. 4. Kézai Svatopluk bulgáriai és moesiai uralmára vonatkozó ismerteinek forrása tehát kérdéses.

¹¹¹ CFHH I. 1937–1943. 58.

¹¹² *Fehér* 1956. 37–38.

¹¹³ L. erre pl. *Friedman* 2006. 106–108.

rázatot nyújthat. A 10. századi Naum-legenda szerint a morvák egy részét az ugrok [magyarok] foglyul ejtették, a többiek Bulgáriába futottak.¹¹⁴ A DAI a 10. század közepéről hagyományozta ránk, hogy a türkök [magyarok] által legyőzött morvák a szomszédos bolgárokhoz, türkökhöz és horvátokhoz menekültek.¹¹⁵ Morva csoportok tehát a 10. század elején a Kárpát-medence több pontján is megtelepülhettek. Számos, földrajzilag nem lokalizálható, bolgárszláv jellegű kifejezésünk és egyes helynevek alapján a nyelvészeti kutatás ma is úgy véli, hogy a honfoglalás idejében a bolgár jellegű déli szláv dialektus nemcsak a délkeleti peremterületeken, de a Kárpát-medence központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, északabbra a Vág völgyétől Észak-Borsodig) is használatos volt.¹¹⁶ Az írott és régészeti adatok ezzel szemben világosan jelzik, hogy dunai bolgár vagy bolgárszláv népesség kimutatható mértékben Erdély kivételével bizonyosan nem élt a 9. századi Alföldön, de Pannoniában sem.¹¹⁷ Avar kori szlávok régészeti nyomai csak a Kárpát-medence pereméről, Zala megyéből, a felvidéki erdőzónából, a királyhelmei, szilágynagyfalusi leletcsoport és a Medgyes-kultúra területéről ismertek.¹¹⁸ A 9. századi Alföldön nincsen nyoma szlávokhoz köthető régészeti hagyatékknak.¹¹⁹ Nagy területre szétszórva letelepített, talán már keresztény módon (nem hamvasztással) temetkező déli morva-szláv népesség jelenléte magyarázhatja ezt a helyzetet.¹²⁰

Felhasznált irodalom

Annalium Alamannicorum

Annalium Alamannicorum Continuatio Sangallensis tertia. Codices Modoetiensis et Veronensis. Monumenta Germaniae Historica. Tomus I. Edidit *G. H. Pertz*. Hannoverae, 1826.

Annales Fuldenses

Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum orientalis. Post editionem *G. H. Pertzii* recognovit *Fridericus Kurze*. Hannoverae, 1891.

Annales Hildesheimenses

Annales Hildesheimenses in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusí. Contulit cum codice Parisiensi *Georgius Waitz*. Hannoverae, 1878.

Annales Regni Francorum Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Annales Regni

---

¹¹⁴ *Király* 1976. 844–845.

¹¹⁵ DAI 1950. cap. 41., 180–181.

¹¹⁶ *Zoltán* 2016. 37.

¹¹⁷ *Szálontai* 2000. 263–286.; *Szálontai* 2001. 106–129.; *Katona-Kiss* 2009. 37–56.; *Katona-Kiss* 2010. 168–214.

¹¹⁸ *Takács* 1997. 176.; ugyanígy *Bóna* 1989. 90–94.

¹¹⁹ *Bálint* 1996. 995.

¹²⁰ A déli morvákra részletesebben l. *Juhász* 2017.

- Francorum et Annales Q. D. Einhardi. Post editionem G. H. Pertzii. Recognovit *Fridericus Kurze*. Hannoverae, 1895.
- Bálint 1996 *Bálint Csanád*: Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok*, 130. (1996) 4. sz. 992–999.
- Berta 2018 *Berta Adrián*: A Nyugat-Bánság szlávként meghatározott lelőhelyei (6–12. század). In: Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Szerk.: *Hága Tamara Katalin–Kolozsi Barbara*. Tempora Obscura 4. Debrecen, 2018. 25–60.
- Bilogrivić 2018 *Bilogrivić, Goran*: Urne, Slaveni i Hrvati. O paljevinskim grobovima i doseobi u 7. stoljeću. *Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. Umjet.*, 36. (2018) str. 1–17.
- Bóna 1989 *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korban (279–895). In: Erdély rövid története. Főszerk.: *Köpeczi Béla*. Budapest, 1989. 61–98.
- Bóna 1999 *Bóna István*: Gottfried Schramm: Egy gát átszakad. Ein Damm Bricht. *Századok*, 133. (1999) 1. sz. 184–186.
- Borri 2011 *Borri, Francesco*: White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history. *Early Medieval Europe*, 19. (2011) vol. 2. 204–231.
- Borzákné–Szegefű 1988 *Borzákné Nacsza Mária–Szegefű László*: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről: Descriptio Europae Orientalis (ford. Borzákné Nacsza M.–Szegefű L.) *Acta academiae pedagogiae Szegediensis. Series marxista-leninistica et historica*, 3. (1987–1988) 13–27.
- CBC 2001 *Kiss Péter*: Egy forrás a 9. századi Pannóniáról. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 1997-es edíciója. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk.: *Róna-Tas András*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest, 2001. 69–88.
- CFHH 1937–1943. *Gombos, F. Albin*: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I–IV. Academiae Litterarum de Sancto Stephano rege nominatae necnon Academiae Litterarum Hungaricae socius ordinarius. Budapest, 1937–1943.
- Chronicon Dubnicense *Chronicon Dubnicense. Historiae Hungaricae fontes domestici. Vol. III. Pars I. Accesserunt, recensuit et praefatus est M. Florianus*. Lipsiae, 1884.
- DAI 1950 *Bíborbanszüleltet Konstántin*: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította: *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1950.

Description of Europe

- Description of Europe by *King Alfred the Great*. In: MHK 314–315.
- Elter* 2009 *Elter István*: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Szeged, 2009.
- Fehér* 1956 *Fehér Géza*: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. *Archaeológiai Értesítő*, 83. (1956) 25–38.
- Fraknói* 1901 *Fraknói Vilmos*: Szent László levele a montecassinói apáthoz. Hasonmással. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 19. Budapest, 1901.
- Friedman* 2006 *Friedman, Victor A.*: Determination and Doubling in Balkan Borderlands. *Harvard Ukrainian Studies*, 28. (2006) 105–116.
- Hersak–Nikšić* 2007–2008
Hersak, Emil–Nikšić, Boris: Croatian Ethnogenesis and the Nomadic Element *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged*, 7–8. (2007–2008). 97–110.
- Jireček* 1889 *Jireček, Konstantin Josef*: A bolgárok története. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 17. Nagy-Becskerek, 1889.
- Juhász* 2017 *Juhász Péter*: Egy legenda nyomában: Priwina és Kocel. Hol kereshetjük Mosaburgot? In: Tavasz Szél III. tanulmánykötet. Szerk.: *Dr. Keresztes Gábor*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2017. 444–454.
- Katona-Kiss* 2009 *Katona-Kiss Attila*: A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a IX. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében. *Wosinszky Mór Megyei Múzeum Évkönyve*, 31. (2009) 37–56.
- Katona-Kiss* 2010 *Katona-Kiss Attila*: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1–2. sz. 168–214.
- Király* 1976 *Király Péter*: A Naum-életírás a magyarokról. *Századok*, 110. (1976) 5. sz. 842–852.
- Kmoskó* 1997 *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest, 1997.
- Kmoskó* 2000 *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest, 2000.
- KMTL 1994 Korai Magyar Történeti Lexikon. 9–14. század. Főszerk.: *Kristó Gyula*. Budapest, 1994.
- MHK 2000 A Magyar Honfoglalás Kútffői. Szerk.: *Pauler Gyula–Szilágyi Sándor*. Budapest, 2000. Reprint.
- PVL 2015 Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford.: *Ferincz István*. Szerk.: *Balogh László–Kovács Szilvia*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest, 2015.

Regino Scriptores

Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum conti-nuatione Treverensi. Recognovit *Fridericus Kurze*, Hannoverae, 1890.

Rokay–Takács 1994a

Rokay Péter–Takács Miklós: Horvátok. In: KMTL 1994. 270–273.

Rokay–Takács 1994b.

Rokay Péter–Takács Miklós: Szerbek. In: KMTL 1994. 638–639.

SRH I–II 1999 Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit *Emericus Szentpétery*. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938². Budapest, 1999.

Szádeczky–Kardoss 1998

Szádeczky–Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998. 289–291.

Szalontai 2000

Szalontai Csaba: Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldön és Erdélyben. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica*, 6. (2000) 263–286.

Szalontai 2001

Szalontai Csaba: Bolgárok a 9. századi Alföldön? In: Nomád népvándor-lások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Szeged, 2001. 106–129.

Székeley 2001

Székeley György: Csehek és magyarok a 10–11. században. *Történelmi Szemle*, 43. (2001) 1–2. sz. 107–111.

Szőke 1996

Szőke Béla Miklós: Mosaburg–Zalavár. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás milleniumának tiszteletére. Főszerk.: *Vándor László*. Zalaegerszeg, 1996. 25–30.

Takács 1991

Takács Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része, és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, (1984–1985) 2. sz. 503–529.

Takács 1997

Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok*, 131. (1997) 1. sz. 168–215.

Veszprémy 1996

Veszprémy László: Nyugati források a 9. századi Pannóniáról. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: *Veszprémy László–Kovács László*. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest, 1996. 153–162.

Vita Karoli Magni Einhardus

Vita Karoli Magni. Recensuit *G. Waitz*. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis recusi. Vol. 5. Impensis bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1880.

- Živković* 2012 *Tibor Živković: De Conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source.* Institute Of History. Monographs. 62. Belgrade, 2012.
- Zoltán* 2016 *Zoltán András: A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában.* In: *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Szerk.: *É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla.* Piliscsaba–Budapest, 2016. 33–45.

KORDÉ ZOLTÁN

VEZETŐK VAGY ALÁRENDELTEK? NÉHÁNY GONDOLAT A KABAR–MAGYAR KAPCSOLATOKRÓL

Közismert, hogy Tóth Sándor László a kora újkori magyar történelem mellett a magyar őstörténetnek is kiváló szakértője. Akadémiai doktorátusát is ebből a témakörből védte meg. Mégpedig egy olyan – terjedelemre is impozáns – művel, amelynek már a címe is jelzi (*A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*), hogy a szerző eddigi munkásságát összefoglaló (helyenként újragondoló) könyvet tart a kezében az olvasó. A munka egyébként kézikönyvként is kiválóan használható, mivel a szerző a források és saját felfogása mellett a mérvadó kutatás által megfogalmazott vélemények ismertetésének is bőséges teret szentel.¹ Úgy gondolom, mindez érthetővé teszi, hogy miért egy őstörténeti tárgyú tanulmánnyal kívánok az Ünnepelet előtt tisztelegni. A szűkebb téma, miként ez a címből is kitűnik, a kabar–magyar kapcsolatok területe. Korábban is jelentek meg olyan tanulmányaim, amelyek ezt a témakört érintették,² most azonban alkalom kínálkozott, hogy olyan kérdésekről is kifejtsem a véleményemet, amelyeket eddig nem érintettem, vagy éppen újra gondoljam egyik-másik részletet. Ezt megkönnyíti Tóth Sándor módszere, aki rendkívül részletesen, a különböző problémás pontok akkurátus számbavétele alapján tekint át a kérdéskört. Így lehetővé teszi, hogy munkáját mintegy „sorvezetőként” használva a források és a historiográfiai vonatkozások részletes elismérlése nélkül, a mondandóm szempontjából legfontosabb részletekre hivatkozzak. Mindezzel együtt nem áll szándékomban, de módom sincs rá, hogy az összes szóba jöhető problémát elemezzem. Lesznek, amelyekkel most nem foglalkozom, másokkal csak érintőlegesen és természetesen lesznek olyanok is, amelyeket részletesebben fogok tárgyalni. Őstörténeti témáról lévén szó, lehetetlen úgy írni és olyan következtetésekre jutni, hogy az mindenben egyezzen egy másik kutató véleményével. Bizonyára nem tűnik tehát szentségtörésnek, ha adott esetben nem rejtem véka alá az olyan felfogásomat sem, amely eltér Tóth Sándor álláspontjától. Közelről ismerve az Ünnepelet személyét, biztos vagyok benne, hogy ha nem így tennék, ő csóválná a leginkább elégedetlenül a fejét.

1. Népnév, a csatlakozás előzményei és időpontja

Elsőként a *kabar elnevezés* jelentésével, a magyarokhoz való csatlakozás előzményeivel és időpontjával kapcsolatosan szeretnék néhány megjegyzést tenni – természetesen a végleges megoldás igénye nélkül. Szükségesnek tartom előrebocsátani, hogy magam – jóllehet töb-

---

¹ Tóth 2015.

² Kordé 1997., Kordé 2009., Kordé 2018.

ben a *kavar* alakot tekintik inkább az elfogadottnak (de nem kizárólagosnak)³ – megmaradnak a hagyományosabbnak tekinthető *kabar* forma mellett.

A népnév keletkezéséről Bíborbanszületett Konsztantinosz *A birodalom kormányzásáról* c. művében (latin címe után rövidítve: DAI) azt írja, hogy a kabarok, miután kiszakadtak a kazárok közül, „letelepedtek a türkökkel [magyarokkal – K. Z.] együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket”.⁴ A szövegből világosan kiderül, hogy a kabarokat a magyarok nevezték el így, miután az előbbieket csatlakoztak hozzájuk. Az is egyértelmű a DAI kabarokról szóló részeiből, hogy gyűjtőnévről van szó, amellyel a csatlakozás után három törzsbe szervezett szakadókat illették új „barátaik”. Mindez talán evidenciának tűnik, amit a korábbi kutatás is többször hangoztatott, azonban áttekintve a vonatkozó szakirodalmat,⁵ meglepő, hogy sokan önelnevezésként értelmezik ezt az etnonimet. Márpedig az előzőek értelmében ezeknek a feltevéseknek nem igazán van létjogosultságuk. Úgy gondolom, legfeljebb csak azon lehet vitázni, hogy egy valóságos törzs- illetve népnév vagy egy mesterséges, esetleg a csatlakozás körülményeire utaló elnevezés rejtőzik-e a „kabarban”. Magam mind a két változatot elképzelhetőnek tartom, kevésbé tűnik azonban valószínűnek Tóth Sándor megfajtési kísérlete. Eszerint az elnevezés a „nagy” jelentésű *kabir* arab kölcsönszóból származik, amely „eredetileg a Kaganátus előkelő, vezető rétegét jelentette, szemben a köznéppel”.⁶ A csatlakozó kabarság társadalmilag épp annyira tagolt volt, mint a befogadó magyarság, nem igazán érthető tehát, hogy miért használtak volna a megnevezésükre olyan szót, amely a feltevés szerint csak a vezető társadalmi réteget jelölte, s nem az egész népességet. Ráadásul egyformán vonatkozott a lázadó és a felkelés célpontjával szolgáló előkelőkre, így mintegy egybemosva őket. Egy ilyen jellegű elnevezés tehát éppen azt a megkülönböztető funkciót nélkülözte volna, amely minden tulajdonnévnek a sajátja. A kabarok elnevezésével kapcsolatos eszmefuttatás azon részét viszont, amely szerint „a kazár és a kaliz neveket is használhatták megjelölésükre” már sokkal inkább elképzelhetőnek tartom.⁷

A névmagyarázathoz fűzött megjegyzéseket követően a kabar csatlakozás előzményeire és időpontjára térek át. A fentiekhez hasonlóan e kérdésköröket sem a teljesség igényével tárgyalom, állásfoglalásomat most is csak néhány gondolatra korlátozom. A DAI azt írja a kabarokról, hogy „a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború útján ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek.” A menekülők – mint fentebb már idéztük – a magyarokhoz csatlakoztak és a „besenyők földjén”, azaz Etelközben telepedtek le.⁸ A kabar felkelés okait sokat vizsgálták a kutatók, különböző hipotéziseket fogalmazva meg. Egyesek vallási okokat (leginkább a kazár vezető réteg egy részének a zsidó vallásra való áttérését) kerestek a pártütés mögött, mások viszont etnikai, politikai ellentétekkel magyarázták a polgárháborút. Mivel Tóth Sándor ezúttal is részlete-

---

³ Tóth 2015. 308.

⁴ Moravcsik 1984. 46.

⁵ Tóth 2015. 308–311.

⁶ Uo. 311.

⁷ Uo.

⁸ Moravcsik 1984. 46.

sen számba veszi a fontosabb nézeteket,⁹ továbbra is felmentve érzem magamat a historiográfiai áttekintés alól. Mellőzve most a részletes indoklást, úgy látom (főleg a forrásszöveg fogalmazása miatt), hogy azok a vélemények állnak közelebb az igazsághoz, amelyek nem vallási háteret, hanem politikai okokat sejtene a felkelés kirobbanása mögött. Tóthhoz hasonlóan magam sem „tartom valószínűnek azt a feltevést, hogy a kavarak egy meghatározott csoportot alkottak volna a kazár törzsszövetségen belül, amelynek saját neve lett volna”.¹⁰ A fennmaradó magyarázatok közül – megint csak a konsztantinoszi szövegre támaszkodva (amely az egyetlen forrásunk) – Tóth Sándorral egyetértésben azt tartom a legvalószínűbbnek, miszerint „a kavarak a hatalom megszerzésére törekedhettek (...) A kagán és a bég képviselte hatalom megdöntése lehetett a cél”.¹¹ A kabar felkelés lehetséges okainak a vizsgálata önmagában is érdekes probléma, ezen túlmenően azonban azért is tarthat számot a figyelmünkre, mert számos más kérdéshez is szorosan kapcsolódik, mint például a csatlakozás időpontjának a meghatározásához.

Ennek a témakörnek, a többihez hasonlóan, könyvtárnyi irodalma van (magam is megfogalmaztam a feltevésemet),¹² most azonban egy részkérdéshez szeretnék néhány megjegyzést fűzni. A csatlakozás dátumával kapcsolatosan csak becslésekről beszélhetünk, amelyek főleg az időbeli alsó határt (*terminus post quem*) illetően nagy szórást mutatnak.¹³ A felső határ (*terminus ante quem*) vonatkozásában azonban már nyoma sincs ennek a bizonytalanságnak. Ez az *Annales Iuvavenses maximi* 881. évhez fűzött feljegyzésének köszönhető: „Sol obscuratus est a tertia usque ad sextam horam. Primum bellum cum Ungaris ad Weniám. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.”¹⁴ Vagyis a forrás szerint a Keleti Frank Birodalom területén (hogy a két helynév pontosan mit jelent, arról megoszlanak a vélemények) először a magyarokkal volt csata, majd pedig a kabarokkal (*cum Cowaris*). Ez a forrás tartalmazza elsőként a kabarok nevét, mégpedig a magyarok társaságában, de úgy tűnik, szervezetileg különállóan említve őket. Ennek alapján a kutatás szinte egyöntetűen (beleértve saját magamat is) 881-et tekintette a kabar csatlakozás felső határának. A legutóbbi időben azonban Szántó Richárd szöveg-tani vizsgálatok, valamint a korabeli, az adott helyről valóban érzékelhető napfogyatkozások időpontjának az összevetése alapján meggyőzően mutatta ki, hogy az *Annales Iuvavenses maximi* kronológiája elcsúszott, és „a 881. évi *ungari* és *cowari* csapatok támadása valójában 891 augusztusában történt”.¹⁵ Ily módon a csatlakozás felső határa is tíz évvel későbbre teendő az eddig elfogadottnál. De van-e ennek valami komolyabb jelentősége a kutatás számára, amikor sok esetben nem hogy évtizednyi, de évszázadnyi pontossággal se nagyon tudjuk meghatározni az egyes események,

---

⁹ Tóth 2015. 311–315.

¹⁰ Uo. 315. A magam részéről nem zárom ki azt a lehetőséget sem, hogy több olyan, a kazárok közé vagy fennhatóságuk, befolyásuk alá tartozó népcsoport alkotta a kabarságot, amelyek közül egyiknek-másiknak lehetett saját neve. A három törzsbe szervezés némileg alátámasztani látszik ezt a lehetőséget.

¹¹ Uo. 315–316.

¹² A fontosabb nézetekre: Uo. 318–321. A csatlakozásra: Kordé 2009. 69–73.

¹³ A nézetek áttekintése: Tóth 2015. 318–321.

¹⁴ MGH SS XXX/2. 742. Magyarul: „A nap elsötétült a harmadik órától a hatodik óráig. Az első csatát az ungarival Weniánál, a második a cowarival [kabarokkal] Culmiténél vívták” (*Szántó* 2018. 271.) Részletes magyar ford.: HKÍF 209. (Tóth Sándor László)

¹⁵ *Szántó* 2018. 281.

fejlemények időpontját? Amennyiben a kérdés költőinek tűnik, ez nem érzéki csalódás, mert valóban az is. Természetes, hogy ilyen forrásszegény időszakok, illetve témakörök esetében, mint amilyen a magyar őstörténet is, minden egyes megbízható adatnak óriási a jelentősége, mert szilárdabb alapra helyezik a következtetéseinket, jó esetben még új lehetőségeket is megnyitnak. Jelen esetben a kronológiai korrekció néhány lehetséges következményére szeretnék rámutatni. Az első az, hogy ez a módosítás *elvileg* lehetővé teszi, hogy a kabar csatlakozás időpontját az eddiginél későbbre, a honfoglaláshoz közeli időpontra helyezzük. Ez persze csak lehetőség, de rákényszerít bennünket arra, hogy újragondoljuk azokat az elképzeléseket, amelyeket éppen a 881-es, eddig biztosnak tartott dátum miatt fogadott erős szkepszis. A másik, kézzelfoghatóbbnak tűnő eredmény az, hogy az eddig társtalanul álló 881-es katonai akciót beilleszthetjük a 890-es évek első felében folyó keleti-frank–morva harcokba, amelyekbe a magyarok egyre gyakrabban avatkoztak be, hol egyik, hol másik fél oldalán. A kutatás a konfliktusba való magyar beavatkozás kezdetét eddig a 892. évi hadjáratához kötötte. Az „új” adat alapján ez a kezdet legalább egy évvel korábbra teendő. Természetesen sok további vizsgálatra lesz még szükség ahhoz, hogy a honfoglalás előzményeinek ezt a fejezetét jobban megismerhessük, és árnyaltabb képet festhessünk róla.¹⁶

2. A kabarok helye és szerepe a magyar törzsszövetségben. Nyelvi hatások

Az alábbiakban elérkeztünk a címben is jelzett témakörhöz, vagyis a kabarok katonai-politikai súlyának, illetve kulturális-nyelvi szerepének a kérdéséhez. Tekintve, hogy a kabar–magyar kapcsolatoknak talán a legfontosabb és leginkább szerteágazó fejezetéről van szó, most sem vehetek sorba minden egyes vitás témakört (melyik nem az?), mint például a kabar fejedelem szerepe, személye, a kabar törzsek szervezete, azonosítása stb. Jelen alkalommal arra a kérdésre szeretnék koncentrálni, hogy lehet-e a kabaroknak a magyar törzsszövetségben belüli katonai, esetleg politikai vezérszerepet tulajdonítani, egyáltalán szét lehet-e élesen választani ezt a kettőt?

A kiindulásul szolgáló forrásanyag igen csekély, akárcsak a többi esetben, s – ehhez is hozzászokhattunk már – ellentmondásos értelmezést tesz lehetővé. Bíborbanszületett Konsztantinosz tömören ezt írja a kabarokról: „Mivel pedig a háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.” A „türk” (magyar) törzsek felsorolásakor pedig még ennyit tesz hozzá e részhez: „Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse”.¹⁷ Tóth Sándor meglátása szerint: „A kavarok szerepét a magyar kutatók általában alulértékelték, míg külföldi kutatók néha túlbecsülték azt.”¹⁸ Magam részéről ehhez annyit fűznék hozzá,

---

¹⁶ Tóth Sándor László „A honfoglalás nyugati héttére” címen tárgyalja ezeket az eseményeket: *Tóth* 2015. 367. skk. L. még *Tóth* 2010. 44–58. A 892. évi hadjárat részletes története: *Tóth* 2015. 368–369. Hogy mennyire változékony képünk van ezekről az évekről, azt mutatja többek között az is, hogy Kristó Gyula egy időben egyenesen a honfoglalás első szakaszának számította (akkor még 892-től) ezt az időszakot (*Kristó* 1980. 151–158.), később azután feladta ezt a nézetét.

¹⁷ *Moravcsik* 1984. 46.

¹⁸ *Tóth* 2015. 330.

hogya a magyar kutatók között sem ritkaság az, hogy túlbecsülik a kabarok katonai és/vagy kulturális szerepét. De mit jelent az alul-, illetve túlértékelés? Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az „alulértékelés” tulajdonképpen a kabarok alárendelt, csatlakozott katonai segédnépi státuszával kapcsolatos nézetekre vonatkozik (kétségtelen, hogy a magyar kutatásban ez számít inkább a tradicionális megközelítésnek), míg a „túlértékelés” evvel ellentétben a kabaroknak döntő katonai, politikai, kulturális stb. szerepet tulajdonító feltevéseket jelöli. Tóth Sándor a lényegét illetően ez utóbbi csoporthoz csatlakozik, amikor saját álláspontját így fogalmazza meg: „a kavarok nem törzstörödékekből egybeszervezett katonai segédnép, hanem a nyolcas magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, katonai és politikai értelemben egyaránt. A Hétmagyar törzsszövetség külön irányítás alatt állt, élén az Árpád-nemzetségbeli fejedelemmel, a gyulával és a karhával.”¹⁹

A kérdésben való állásfoglalás alapvetően azon múlik, hogy szó szerint értelmezzük-e a DAI híradását vagy kritikával kezeljük azt. Esetünkben nehéz a döntés, mivel nem rendelkezünk olyan közvetlen forrásokkal, amelyek megerősítenék vagy cáfolnák Konsztantinosz állítását. Mivel a kútfőket is megilleti az „ártatlanság véelme”, nem azt kell bizonygatni, hogy a forrás „igazat mond”, hanem azt kell megvizsgálni, hogy vannak-e benne szövegszerű vagy tartalmi ellentmondások, találunk-e más olyan állítást, amely tévesnek minősül, illetve nem szabad elzárkózni az analógiák és összehasonlítások tanulságától sem. A szöveg hely értelmezésével kapcsolatban, annak valóságtartalmát igazolandó Uhrman Iván fogalmazott meg markáns véleményt. Álláspontja szerint a DAI vonatkozó helyén szereplő *proexarkhó* ige „etimológiája szerint kétségkívül jelenthetné egyszerűen, térbelileg azt, hogy 'elöl megy', de azt is, hogy katonai vagy politikai értelemben 'élenjár', 'vezet'. A két lehetséges jelentés közül azonban a szöveg belső logikája feltétlenül az utóbbit támasztja alá.”²⁰ Tóth Sándor Uhrman véleményét elfogadva, azt alapként tekintve alakította ki a maga felfogását.²¹ Magam azonban úgy látom, hogy az ilyesfajta érvelés nem alkalmas arra, hogy a konsztantinoszi szöveg hely értelmezését bármilyen irányba igazoljuk vagy cáfoljuk. Filológiaiag a *proexarkhónak* mind a két jelentése igazolható; ehhez képest eléggé megfoghatatlan a „szöveg belső logikájára” hivatkozni. Nem csak azért, mert ezt a kutató könnyen összemossa a saját „belső logikájával”, de azért is, mert nem az az igazi kérdés, hogy az információ lejegyzője – lett légyen az maga a császár vagy valamelyik segítője – hitt-e annak igazságában (semmi okunk egyébként, hogy ebben kételkedjünk), a „belső logika” legfeljebb ennek a kiderítésében tudna (talán) segíteni. Az igazi probléma az, hogy a lejegyző hogyan és milyen információ birtokába jutott. Első vagy másodkézből kerültek hozzá az ismeretek, jól értelmezte-e azokat, egyáltalán maga a közlő (élő vagy írott) forrás mennyire volt „tisztá”, pontos vagy esetleg manipulált információk kerültek lejegyzésre? Megannyi kérdés, amelyre nem ismerjük a helyes választ, legfeljebb találgatni tudunk. Esetünkben avval kerülhetünk közelebb a probléma megoldásához, ha megvizsgáljuk, hogy vannak-e olyan információk a DAI magyarokról és kabarokról szóló részeiben, amelyek tévesek vagy nehezen értelmezhetők, zavarosak; ha igen, az azt jelenti, hogy legalábbis az elvi lehetősége megvan annak, hogy máshol is feltételezzünk ilyen passzusokat.

---

¹⁹ Uo. 338.

²⁰ Uhrman 2003. 280–281.

²¹ Tóth 2015. 336–337. A kabar kérdés vonatkozó szakirodalmát Uhrman és Tóth is részletesen áttekintik: Uhrman 2003. 271. skk., Tóth 2015. 335–338.

Ha ilyen híradás után kutatunk a DAI-ban, akkor nem kell sokáig keresnünk. Ott van rögtön az Árpád fejedelemmé választását elbeszélő részlet, amely számtalan kérdést vet fel, most azonban elég csak arra utalnunk, hogy Álmos fejedelemségének az eltitkolását a kutatás már régen felfedte, legfeljebb csak az okáról lehet még vitázni (38. f.). Hasonlóan problémás, valószínűleg félreértésen alapuló az a passzus is, amelyben a türkök (magyarok) és a hozzájuk csatlakozott kabarok kétnyelvűségéről tesz említést a császár (erre a részre még visszatérünk a továbbiakban). Mint látjuk, a DAI nem egy helyen tartalmaz valamilyen okból fals, vagy legalábbis problémás, nehezen értelmezhető adatokat a magyar–kabar történelemre vonatkozóan. Nem szabad tehát elzárkóznunk attól a lehetőségtől sem, hogy a kabarok helyzetét elbeszélő részlet is ezek közé tartozik. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy nem Bíborbanszületett Konsztantinosz és segítőinek a tudatos megtévesztő akciójáról van szó – ez teljes mértékben abszurd feltételezés lenne –, hanem vagy az információk félreértéséről, vagy az informátorok tudatos vagy önkénytelen torzításáról.

A továbbiakban néhány analógia és megfontolás segítségével szeretném megvizsgálni azokat az érveket, amelyek a kabaroknak a törzsszövetségben játszott katonai–politikai vezető szerepét hivatottak alátámasztani. Elsőként a kabarokra alkalmazott „legerősebbek”, „legbátrabbak” jelzőkkel kapcsolatban szeretnék rámutatni arra, hogy ezekre nem lehet olyan horderejű megállapításokat építeni, miszerint e tulajdonságaik miatt váltak volna a magyar törzsszövetség vezető elemévé. Itt nincs másról szó, csak toposzról. Olyan toposzról, amely csak a DAI-ban számtalan esetben társul emberekhez és népekhez. Levedihez, Álmoshoz, Árpádhoz, a besenyőkhöz, a türkökhöz és a kabarokhoz, hogy csak néhányat említsünk. Még az sincs kizárva, hogy ezek a tulajdonságok igazak is lehettek, s maguk a közlők is komolyan gondolták, amit mondtak, de ez sem elég ahhoz, hogy a vezetői posztra ültessük a kabarokat. Nem segít az elméleten a „háborúban elől jártak”, „első törzsek rangjára emelték őket”, „első a kabaroknak a (...) törzse” kitételek átértelmezési kísérlete sem. Nincs komoly indokunk arra, hogy a kutatás fő vonulata által már régóta hangoztatott megállapítást, miszerint ezek a szövegrészletek a kabarok csatlakozott katonai segédnépi státuszát igazolják, sutba vágjuk, sőt feje tetejére állítsuk az egész helyzetet, s a jövővényt és a hierarchia csúcsára helyezzük. Ahelyett, hogy elismételjem a kutatás által már többször is felhozott példákat és analógiákat a kabarok helyzetének a megvilágítására, inkább a csatlakozás körülményeit próbálom meg összefoglalni, lehetőség szerint mellőzve a prekoncepciókból táplálkozó vagy érzelmi megközelítést. Találkozni időnként olyan érveléssel, hogy a kabarokat a magyarok nem győzték le, tehát nem hódoltatott segédnépről van szó. Ez annyiban igaz, hogy a kabarokat nem a magyarok győzték le, viszont a kazárok igen. Mégpedig nemcsak egy kicsit, hanem nagyon: komoly vereséget mértek rájuk, ami forrásunkból is kiderül: egyeseket lemészároltak, a többiek pedig menekülni kényszerültek. Elég furcsa ilyen helyzetben a kabarok vitézségével és katonai kiválóságával érvelni; a kazároktól elszenvedett vereség nem épp a legjobb ajánlólevél volt a kabarok katonai erejét és hasznát tekintve. Szokás még avval a presztízzsel is előhozakodni, ami állítólag a magyarok részéről a kazár-kabarokat megillette. Hogy a kazároknak volt presztízse a magyarok szemében, az fölöttébb valószínű; csak hogy ez a megbecsülés nem a leverett kabaroknak szólt, hanem annak a hatalomnak, amelyet katonai segédnépként a magyarok éveken (évtizedeken?) át szolgáltak, s annak a kagánnak és környezetének, aki lényegében bevezette a kazár mintájú fejedelmi rendszert a magyar törzsszövetségben. Ha tehát a valóság talaján akarunk maradni, akkor nyugodtan a mesék világába utalhatjuk a diadalittasan érkező kaba-

rokról és a lábuk elé vörös szőnyeget terítő magyarokról festett képet. A valóságban nem egyenlő felekről volt szó: a vereséget szenvedett és menedéket kereső kabarok egy létszámban, katonai erőben és politikai szervezettségben fölöttük álló törzsszövetséggel találkoztak, amely éppen attól a kazár birodalomtól függetlenedett, amelyikből a jövevények kiszakadtak. Ez persze nem azt jelenti, hogy a kabarokat a magyarok alávett népelemként kezelték volna: a csatlakozás valószínűleg politikai megegyezés alapján jött létre, ami előnyös volt mind a két fél számára. Annyira azonban nem volt előnyös a kabaroknak, hogy a vezetői pozícióba repítette volna őket; ennek sem ekkor, sem később nem volt realitása. Az elővédi, katonai szolgálatokért cserébe megtartották bizonyos önállóságukat (saját fejedelem), ami azonban nem takarhatta el az alárendeltséget; függtek a magyar vezetéstől politikai és katonai értelemben is. A gyakorlatban egy olyan modell működésképtelen lenne, amelyben a kabarok a magyar törzsszövetségi vezetéstől függetlenül, sőt annak a feje fölött határoznák meg a katonai és politikai teendőket.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, úgy vélem, hogy a kabarok katonai-politikai vezető szerepével kapcsolatos elméletek sem forrásos szinten, sem az analógiák, illetve az elméletek tükrében nem tarthatók. Fontosnak tartom ezt hangsúlyozni, mert az utóbbi időben megerősödni látszik ez a tendencia, ami viszont – véleményem szerint – a nélkülözhetetlen forráskritika lanygulásához és időnként elméletek gyártásához vezethet.

A dolgozat befejező részében a kabarok nyelvi hatásáról szeretnék néhány megjegyzést tenni. Tekintve, hogy a közelmúltban e kérdéssel részletesen foglalkoztam egy tanulmányomban,²² most csak a legfontosabb részletekre térek ki röviden, illetve egy-két szemponttal szeretném kiegészíteni az ott elmondottakat. Hasonlóan a politikai-katonai szerephez, a kabarok nyelvi hatását is túlbecsüli időnként a kutatás.²³ Ezeket a nézeteket röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a magyar nyelv török jövevény szavainak a nagy része a kabarok révén került a magyarba. A kabar nyelvi hatás olyan erős volt, hogy a magyarság kétnyelvűségéhez vezetett, amit Bíborbanszületett Konsztantinosz munkájának egyik passzusa támasztana alá.

A nyelvtudomány több évszázadra teszi a honfoglalás előtti török–magyar nyelvi érintkezés időszakát. Az átvétel hagyományos felosztása szerint ebből az 5–9. század közötti második szakasz volt a legintenzívebb, amikor több százra tehető a magyar nyelvbe került török jövevénytörzsek száma.²⁴ Ez viszont azt jelenti, hogy a több ütemben zajló, évszázadokig elhúzódó török nyelvi hatást nem lehet jórészt a kabaroknak betudni, hiszen ebből a honfoglalás előtti időszakból legfeljebb néhány évtizedet lehet a kabarok számlájára írni, de azt is annak figyelembe vételével, hogy még ekkor sem szünetelt a más török népekkel való érintkezés. Tovább gyengíti a kabarok fő átadó szerepének a feltételezését az is, hogy a jövevénytörzsek között köz- és bolgár-török jellegűek egyaránt vannak, amit megint csak nem lehet egyetlen népcsoport „nyakába varni”. De mi a helyzet, ha az átvétel módja felől közelítjük meg a kérdést? Fölmerültek olyan magyarázatok is, amelyek a magyarságba beolvadt kabarok, illetve az általuk beszélt nyelv szubsztrátum hatásának tudták be a kölcsönytörzseket. Sándor Klára azonban az általános nyelvészet tanulságait figyelembe véve így fogalmazott: a szubsztrátum hatás „elsősorban a hangtanban és a szintaxisban ér-

---

²² Kordé 2018. 7–10.

²³ A vonatkozó nézetekre: Tóth 2015. 338–341.

²⁴ A török jövevénytörzsek: Gombocz 1908.; Ligeti 1986.; Róna-Tas 1997.

vényesül, sőt előfordulhat, hogy az alaktant is inkább érinti, mint a szókészletet”. Ennek megfelelően „a magyarságba olvadt kabarok – és más népek – nyelvi »örökségét« sem elsősorban a szókészletben, hanem ismételten a nyelvtanban kell keresnünk”.²⁵ A szubsztrátum hatással tehát – ha nem is hagyhatjuk figyelmen kívül – nem lehet a honfoglalás előtti török jövevényszavak nyelvünkbe kerülésére magyarázatot adni. Vagyis ez sem támasztja alá a kabaroktól történő átvétel teóriáját.

A nyelvudomány újabb eredményei arra mutatnak, hogy a szűkebb értelemben vett *szókölcsonzés* keretében kell keresni az átvétel módját. Ennek során – eltérően a szubsztrátum hatástól – nem tűnik el az átadó nyelv, csak az átvevő módosul. Az általános nyelvészet megállapítása az is, hogy „a nyelvi kölcsönzéshez a beszélőközösség vonatkozásában valamilyen fokú és mértékű kétnyelvűségre van szükség”.²⁶ A magyar–török kétnyelvűség intenzitásáról és idejéről eltérők a nézetek; bármekkorára is becsüljük azonban a mértékét, azt a szintet soha sem érte el, hogy a magyarok részéről nyelvcserere kerüljön sor. Legkésőbb a honfoglalástól kezdve pedig megkezdődött a visszaszorulása, majd pedig teljesen eltűnt. A magyarság tehát a kétnyelvűség révén tett szert a honfoglalás előtti török jövevényszavakra (vagy azok nagyobb részére). Elérkezett az ideje, hogy idézzük Bíborbanszületett Konstantinosz császár híradását, miszerint a kabarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [magyarokat – K. Z.], és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”.²⁷ A kutatás – nem meglepő módon – sokféleképpen értelmezte ezt a szöveghelyet. Továbbra sem látunk azonban kényszerítő okot, hogy korábbi álláspontunkon változtassunk. Vagyis azon, amit Szűcs Jenő alábbi megjegyzése alapján alakítottunk ki: „a kazárok nyelve» éppen nem valami közelmúltban elsajátított idioma volt, hanem sok évszázados intenzív török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa”. Vagyis a magyarok körében alkalmasint még a 10. század közepén is fellelhető (ígaz, visszaszorulóban levő) kétnyelvűség egy hosszú, több szakaszból álló folyamat eredménye volt, amelynek a kezdetei összemosódtak (alaptalanul) a kabarokkal. Fontos rámutatni még Szűcs Jenő – szintén e híradásból levont – következtetésére, miszerint „a normatív nyelvi állapot az volt, hogy a hét [magyar – K. Z.] törzs népe magyarul beszélt”.²⁸

Míndezek után a konklúzió nem kelthet meglepetést: a magyarság – kétségkívül nagy számban meglévő – török jövevényszavainak nem a kabarság az egyetlen átadója. Sőt, ez a folyamat valóban *folyamat* volt, ami több évszázadon keresztül tartott. A magyar kétnyelvűség – hol intenzívebb, hol kevésbé érzékelhető módon – nem csupán a kabarokhoz kötődött, hanem az egész „vándorút” török ajkú népeihez. A kabarság szerepét ezen a téren is nagy hiba lenne túlértékelni. Ennek az ellenkezője sem vezetne azonban eredményre: teljesen kizárni őket a magyar nyelv történetéből hasonló baklövés lenne.

Összegzőképpen csak a korábban előrebocsátottakat tudom ismételni: az Ünnepelet sokirányú munkássága kétségbevonhatatlanul előrébb vitte a magyar őstörténet-kutatást. A feltevéseivel való időnkénti baráti vita pedig magának a tudománynak a velejárója, ami jó esetben inspirálóan hathat a résztvevőkre és a téma újbóli átgondolására készítheti őket.

---

²⁵ Sándor 1998. 15.

²⁶ Uo. 7. A török nyelvűség kérdéséről összefoglaló jelleggel l. még: Sándor 2016. 94–95.

²⁷ Moravcsik 1984. 46.

²⁸ Szűcs 1992. 289.

Ha ez a tisztelgő kis tanulmány be tudta teljesíteni ezt a feladatát, akkor már nem született meg hiába.

Felhasznált irodalom

- Gombocz 1908 *Gombocz Zoltán*: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Budapest, 1908.
- Kordé 1997 *Kordé Zoltán*: Gondolatok a székely eredetkérdésről. *Aetas*, 12. (1997) 2–3. sz. 7–31.
- Kordé 2009 *Kordé Zoltán*: A székelység eredetéről. *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*, 3. (2009) 61–76.
- Kordé 2018 *Kordé Zoltán*: Idegennyelv-tudás a IX–X. századi magyarságnál. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica*, 143. (2018) 5–21.
- Kristó 1980 *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Ligeti 1986 *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- Moravcsik 1984 *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Róna-Tas 1997 *Róna-Tas András*: Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3. Főszerk.: Györffy György. Budapest, 1997. 49–60.
- Sándor 1998 *Sándor Klára*: A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében. Szerk.: Lanstyák István. Pozsony, 1998. 7–26.
- Sándor 2016 *Sándor Klára*: Beszéltek-e törökül is a honfoglalók? *Rubicon*, 27. (2016–2017) 94–95.
- Szűcs 1992 *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged, 1992.
- Tóth 2015 *Tóth Sándor László*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged, 2015.
- Uhrman 2003 *Uhrman Iván*: Iulus Rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelméi. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116 (2003) 2. sz. 267–366.

RÉGÉSZETI ADATOK A HONFOGLALÁS KORI
SÍROKBAN FELTÁRT LÓMARADVÁNYOK
KLASSZIFIKÁCIÓJÁHOZ*

Bevezetés

A Kárpát-medence 10. századi temetkezéseiben gyakran kerülnek elő különböző lómaradványok, amelyek valamilyen formában a temetkezési vagy néhány esetben az általánosabb áldozati rítus részét képezték. Már a benepusztai honfoglalás kori lelet első közlésében említettek lócsontokat, így a téma kutatása nagy múltra tekint vissza.¹ Leggyakoribb változatukat, a részleges lovastemetkezés egyik jellegzetes formáját (a halott lábához tett részleges lómaradványokat) a kutatók többsége ma is a magyarok őseihez köthető egyik legfontosabb, konzervatív jellegzetességnek tartja Kelet-Európában.² Az utóbbi évek feltárásai során jelentősen bővültek a 10. századi lómaradványok eltemetésének formai variánsai, így az alábbiakban klasszifikációs szempontból tekintjük át azokat. Mivel a lómaradványok sírba helyezése tudatos tervezés eredménye, így elsőként a kutatásban szükségesnek láttuk a sírgödörök formai kivitelével összefüggésben megtenni ezt az összefoglalást. A korábbi kutatás csak a csontok elhelyezkedésére fókuszált, holott a sírgödörök³ ehhez igazodó kialakítása elválaszthatatlan részét képezte a temetési folyamatnak.

Az új ásatási eredmények fényében a különböző változatokhoz összefoglaljuk a környező, elsősorban a kelet-európai régiókból ismert analógiákat. A lovakkal kapcsolatos temetkezési rítuselemek a honfoglaló magyaroknál minden bizonnyal keleti eredetűek, ám a szokás különböző változatai még a honfoglalás korában is széles eurázsiai (sőt nyugat- és észak-európai) elterjedést mutatnak, így indokoltnak látjuk a teljességre törekvő rövid kitekintést. A részletek pontos elemzése folyamatosan újraértékelhetővé teszi a 10. századi hagyatékot és eurázsiai kapcsolatrendszerének feltárását, így a magyar őstörténet régészeti kutatásában is folyamatosan új eredményekre juthatunk.

---

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, az Árpád-ház Program IV.2., valamint a MTA BTK MÓT 28.317/2012 keretében valósult meg. A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Bolyai+ (ÚNKP-18-4-PPKE-25) támogatásával készült.

¹ *Vörös* 2013.

² Pl. *Akszjonov–Križanov–Mibejev* 1996. 127.; *Akszjonov–Tortika* 2001. 191–218. Részben hasonlóan: *Fodor* 1994. 64.

³ Sajnos a honfoglalás kori temetőknél korábban alkalmazott feltérési módszerek megfigyelés nélkül tették tönkre a sírgödöröket, így a dolgozatunkban figyelembe vett sírformák a 10. században valószínűleg sokkal nagyobb számban és talán formai variációban is előfordultak. Az utóbbi évek modern feltérési módszerekkel elért új ásatási megfigyelései ezt alátámasztják.

A lovastemetkezések rövid kutatástörténete

A kutatók többsége úgy véli, hogy a magyarok elődeinél a lótarítás kezdete a Kr. e. II. évezredre, az ugor korra nyúlik vissza és iráni eredetű.⁴ Fodor István úgy vélte, hogy a lovas-temetkezés szokása a magyarság elődeinél szintén ebben az időszakban, tehát még az Uráltól keletre fekvő szállásterületükön alakult ki.⁵

A honfoglalás kori temetkezési szokások⁶ között a 10. századi⁷ magyar lovastemetkezések⁸ csoportosítását László Gyula nyomán⁹ Bálint Csanád dolgozta ki,¹⁰ amely oroszul is megjelent.¹¹ A keleti párhuzamok és összefüggések tekintetében Fodor István, majd a csoportosítás pontosítása tekintetében Révész László¹² reagált rá a régészek oldaláról.¹³ Bálint Csanád tipológiáját később Vörös István archaeozoológus egészítette ki, illetve korrigálta a felső-Tisza-vidéki adatok teljes körű összefoglalása alapján.¹⁴ Újabbán szintén Vörös István tekintette át részletes elemzésben a kérdés kutatástörténetét, formai rendszerezését és egyéb (pl. hitvilági) vonatkozásait.¹⁵

A temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei a Kárpát-medence 10. századi hagyatékban

A Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban a lovastemetkezések aránya nem éri el a 10%-ot.¹⁶ Ha csak azokat a temetőket vesszük alapul, ahol maga a rítus előfordul, akkor ez az arány 15–20%. Megfigyelhető, hogy egy temetőn belül általában tendenciaszerűen hasonló típusú lovastemetkezéseket találunk.¹⁷

Napjainkig mindösszesen 160 ló maradványának archaeozoológiai vizsgálata és feldolgozása készült el, miközben elkezdődött a lovak archaeogenetikai kutatása is.¹⁸ A lovak át-

⁴ Bálint 1972. 176–177.; Fodor 1977. 57. j.; Fodor 1992. 132–137.

⁵ Fodor 1977. 57. j.; Fodor 1992. 134–136.

⁶ Tettamanti 1975.

⁷ A kisszámú 11. századra keltezett (vö. Vályi 1994, 395–396.) lovastemetkezés időrendje bizonytalan. Kormeghatározásuk revidálásának szükségességét hangsúlyozta legutóbb Vörös István is (Vörös 2013).

⁸ A kutatástörténetre vonatkozóan: Nagy 1893. 223–234.; Munkácsi 1931. 12–20.; Móra 1932. 54–68.; Bálint 1971. 85–108.; Révész 1996. 39.; Vörös 2000. 370–371.; Nepper 2002. 424–428.; Vörös 2013.

⁹ László 1943. 46–60.

¹⁰ Bálint 1969.

¹¹ Bálint 1972. 176–188., 304–305.

¹² Révész 1996. 62. j.

¹³ Fodor 1973. 161–162.; Fodor 1977. 57. j.

¹⁴ Vörös 2001. 569–601.

¹⁵ Vörös 2013. Legfrissebb csoportosításában lóbőrös (I.) és lóbőr nélküli változatot (II.) különböztet meg, míg az előbbieknél három alcsoportot: összehajtott (1), összegöngyölt (2), kiterített (3).

¹⁶ Ez az érték megegyezik a kazárok/bolgárokhoz kötött Volga menti, novinki és urenji típusú leletkörben megfigyelt adatokkal (Bogacsov–Zubov 2003. 34.).

¹⁷ Ritkán eltérő, de pl. Tiszavasvári-Aranykerti tábla temetőben három variáns fordult elő (Vörös 2001. 591.).

¹⁸ Priskin 2005.

lagos marmagassága 94 esetben elvégzett mérések alapján 138,3 cm volt.¹⁹ A 10. századi sírokban egyaránt találunk boreális (keleti) típusú és mediterrán lovakat, sőt nyugat-európai pónikat is, érdekes, hogy ez utóbbiak esetenként nyugati típusú lószerszámokkal együtt is előfordultak.²⁰

A Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban megfigyelt temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei az alábbiakban foglalhatók össze.

1. A mellékletként sírba tett *lómaradványok* az esetek többségében *lovastemetkezés* szokásához (1.1. típus) kötődnek, kis számban azonban *ételmellékletként* (1.2. típus)²¹ is előfordulnak az elhunyt mellett, de egy esetben egyszerre mindkét funkcióban is (1.3. típus).²²

2. Ismerünk az emberi vázak mellett feltárt *lómaradványokat* a halott számára biztosított, *személyes mellékletként* (2.1. típus), illetve elkülönítve, *önálló gödörben* (2.2. típus)²³ eltemetett lócsontokat, amelyek előfordulnak temető szélén, illetve a sírsorok között is. A kisszámú, különálló gödrökben eltemetett lovak valószínűleg *lóáldozatként* értékelhetők, amelyek formai párhuzamai az adott korban Európa mind keleti, mind nyugati felében ismertek.

3. A honfoglalás kori leletanyagban a *lovastemetkezés* elemeivel kapcsolatba hozható személyes mellékletek lehetnek *tényleges lócsontos* (3.1. típus) és *jelképes* (3.2. típus) lovastemetkezések. Az előbbiekről általánosságban elmondható, hogy azok *mindig részleges*²⁴ lómaradványok. Eddig mindössze egyetlen olyan – erősen vitatott – adat ismert, amely szerint egész ló került volna elő, ráadásul a 11. század utolsó negyedére keltezhető pénzzel.²⁵

4. *Lómaradványokat és lovastemetkezéseket* döntő többségben *több síros temetőben találunk* (4.1. típus), azonban ritkán *magányos sírokban* (4.2. típus)²⁶ is megfigyelhető ez a jelenség. A *halomban feltárt* (4.3. típus) lovas sírok között ismert körárokkal övezett, ahol a *(feltételezett) halom* és az alatta lévő temetkezés *egykorú* (4.3.1. típus),²⁷ tehát kurgán alatti sír. A 10. századi halmos temetkezéseknél azonban gyakoribb, hogy korábbi korszakokból származó *halomokba másodlagosan* temetkeztek (4.3.2. típus), ahol szintén van adat lovastemetkezésekről.²⁸

---

¹⁹ Vörös 2013.

²⁰ Karos-Eperjesszög II. temető 51. sír (Révész 1996. 26., 77. tábla).

²¹ Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír (Vörös 1996. 470).

²² A gnadendorfi sír (Lauer mann 2006. Abb. 3.).

²³ Orosháza, Dózsa Tsz. (Dienes 1965. 141.).

²⁴ A ló megnyúzása során a lábtöbén bontották meg az ízületeket. Ez a módszer jól elkülönül a kora avar korban megfigyelt hasonló rítustól, ahol ez a *radius* és a *tibia* alsó felében ment végbe (vö. Vörös 2000. 368.). Az oguzok a csüdnél, a besenyők pedig a lábközépnél csonkoltak (Atavine 2006. 352.).

²⁵ A Móra Ferenc által 1932-ben publikált adat nagy valószínűséggel a Kiszombor C temető 13. sírjára vonatkozik. Az MTA Régészeti Intézete és a szegedi Móra Ferenc Múzeum 2003-ban hitelesítő feltárást végzett több Kiszombor környéki honfoglalás kori temető területén, de a fenti megállapítást megerősítő adat nem került elő. A Kiszombor C temetőben is sikerült megfigyelni az 1930-as évek elején végzett ásatások árkait, illetve újabb temetkezéseket is, de a temető még nem tekinthető teljesen feltártnak. Mivel ebben az időben még visszatemették a csontokat az ásatást követően, lehetőség nyílt annak ellenőrzésére, hogy az állatcsontok között találhatóak-e olyanok, amelyek az egész ló sírba helyezését alátámasztanák, ilyen lelet azonban nem került elő (Langó-Türk 2004a. 206.). Korábban hasonló fenntartással kezelte az adatot László Gyula is (László 1943. 48.).

²⁶ Zsombó-Bába-dűlő (Lőrinczy-Szalontai 1993. 279–318.).

²⁷ Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (Bende-Lőrinczy-Türk 2002. 351–402.).

²⁸ Szeged-Székhalom (Kürti 1991. 128.).

5. A lómaradványok mint mellékletek *közvetlenül a balott sírgödörben* (5.1. típus), annak valamely részén kerültek elhelyezésre, tehát közvetlenül a temetési szertartás során. Ismert azonban néhány olyan eset is, amikor a lómaradványokat valószínűleg *utólag ásták rá* (5.2. típus) a sírra, és ennek során néha a sírgödör eredeti formája is módosult.²⁹

6. A *lovastemetkezések* és a *sírgödörök formái* összefüggésének együttes vizsgálata véleményünk szerint fontos tipológiai szempont, mivel kognitív *összefüggés* feltételezhető közöttük.³⁰ A sírgödör formai kialakítását ugyanis feltehetően az előre eltervezett, benne elhelyezendő lovastemetkezés változata alapján végezték.³¹

A honfoglaló magyaroknál a lovastemetkezések a legnagyobb számban az általánosnak tekinthető ovális vagy lekerekített sarkú *téglalap alakú, egyszerű sírgödörben* (6.1.1. típus) fordulnak elő. Ettől a formától egy temetkezés mutat jelentősebb eltérést, a komárom-szentpéteri (Dolny Peter, SK) temető 61. számú temetkezése, ahol a sírgödör keleti vége erőteljesen, harang alakban kiszélesedik (6.1.2. típus).³²

A sírgödör metszete alapján lovastemetkezések a leggyakrabban egyszerű, többnyire *lekerekített sarkú sírgödörökben* (6.2.1. típus) fordulnak elő, de *padmalyos* (6.2.2. típus)³³ és *padkás sírokból* (6.2.3. típus)³⁴ is egyaránt ismertek. A padmalyos síroknál a lómaradványokat a sír akna részének alján (6.2.2.1. típus) vagy az ott kialakított kis lépcsőn (6.2.2.2. típus) helyezték el.³⁵ A padkás sírok esetében többnyire az északi oldal mentén kialakított padkán (6.2.3.1. típus) találjuk a lócsontokat, *egy csomóban* (6.2.3.1.1. típus)³⁶ vagy *egy vonalban* (6.2.3.1.2. típus).³⁷ Előfordulnak azonban a sír keleti végében kialakított *végpadkán* is (6.2.3.2. típus).³⁸

7. A *lómaradványok sírban való elhelyezése* számos variációt mutat. Többnyire a *sírgödör alján* (7.1.) kerülnek elő a lócsontok vagy a sír *betöltésében* (7.2.), ilyenkor átlag 20–30 cm-rel magasabban helyezkednek el a váznál, de itt ismert 55 cm-rel magasabb adat is.³⁹ A lócsontok többnyire az emberi *váz bal* oldalán helyezkednek el (7.1.1. típus), azonban a *jobb oldalon* is

---

²⁹ Ez többnyire a sír keleti végének enyhén félkör alakban történő kiszélesedését jelentette, vö. Kis-kundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (*Bende-Lőrinczy-Türk* 2002. 3. kép).

³⁰ Valószínűleg erre utal Bálint Csanád 1976-os egyetemi jegyzetében közölt ábrája is a lovastemetkezésekről, amelyet azonban tipológiájának szövegében részletesen nem tárgyalt, vö. *Bálint* 1976. CI. tábla.

³¹ Ennek oka például, hogy elegendő helyet kellett kialakítani a kitömendő lóbőr tömegének (*Vörös* 2001. 590–591.), vagy kialakítani a padmalyt, esetleg padkát.

³² *Točík* 1968. 22. Abb. 9:2. Ennek a körte alakú sírformának keleti párhuzama is ismert pl. a szaltovói kultúrkörhöz tartozó nyetajlovkai temető 53. sírjából, amely szintén hasonlóan elrendezett lovastemetkezés, de egy egész ló maradványával (*Kriganov* 1998.; *Akszjonov–Tortika* 2001. 202., рис. 3:2). A lóváz elhelyezése megfelel a Bálint Csanád által javasolt V. típusnak (*Bálint* 1969. 110.).

³³ Szakony 7. sír (*Dienes* 1972. 13.).

³⁴ Szolnok-Lenin Tsz. 10. sír (*Madaras* 1996. 71., és 7. kép).

³⁵ Szolnok-Lenin Tsz. 5. sír (*Madaras* 1996. 71., és 3., 4. kép).

³⁶ Tiszanána, Cseh-tanya 2. sír (*Révész* 2002. 5. ábra).

³⁷ Szentés-Derekegyházi oldal D-3 tábla 6. sír (*Langó–Türk* 2003.; *Langó–Türk* 2004. 198.).

³⁸ Bánkeszi (Banov, SK) 27. sír (*Točík* 1968. 15. Abb. 5:4).

³⁹ Tiszabездéd 17. sír, vö. *Vörös* 2001. 590.; továbbá hasonlóan magasán: Letkés I. 68. sír (*Bakay* 1978, 84.).

(7.1.2. típus)⁴⁰ megfigyelhető néhány esetben. A lófejek ritkán középen, a két láb között is előfordulnak,⁴¹ többnyire azonban a lábak körül fekszenek.

A *lókoponyák* általában az állukon fektetve, nyugati irányba tájolva figyelhetők meg, míg a *végtagcsontok tájolása ezzel többnyire megegyező* (7.3.1. típus). Ismert azonban példa mind a *négy végtag ellentétes* tájolására (7.3.2. típus),⁴² illetve *vagy a mellső és a hátsó* (7.3.3. típus),⁴³ *vagy pedig a jobb és a bal végtagok ellentétes* (7.3.4. típus)⁴⁴ tájolására is. Egy esetben pedig a hátsó lábvégeket *X alakban*, egymáson keresztezve (7.3.5. típus) helyezték el.⁴⁵

A *lókoponya* elhelyezkedhet az emberi váz *nyak-fej vonalában*, (7.4.1. típus),⁴⁶ vagy a *felkar* (7.4.2. típus),⁴⁷ a *comb* (7.4.3. típus)⁴⁸ és a *lábszár* külső oldalán (7.4.4. típus),⁴⁹ illetve a *lábfej előtt* (7.4.5. típus).⁵⁰

A *lókoponyához képest a lábvégek általában mögötte* (7.5.1. típus)⁵¹ vagy *alatta* (7.5.2. típus), egy *csomóban*⁵² helyezkednek el. Nagyon ritkán előfordul a lókoponya *a végtagok között* (7.5.3. típus).⁵³

8. A lovastemetkezések két fő csoportját különíthetjük el aszerint, hogy a *ló bőré* a *sírba helyezték* (8.1. típus) *vagy sem* (8.2. típus). Sokaig úgy vélték a kutatók, hogy a bőr sírba tétele általános volt,⁵⁴ amit Bálint Csanád szabadkígyósi⁵⁵ ásatásainak adatai is megerősítettek.⁵⁶ Első ízben az algyői temető esetében Vörös István bizonyította, hogy voltak olyan sírok is, ahova *nem tették be* a ló bőrt.⁵⁷ A ló bőr nélkül eltemetett maradványok esetében a csontok helyzetére általában jellemző, hogy a lábcsontok *szorosan a koponya alatt* helyezkedtek el, a halott lábfejei előtt vagy mellett.

A *lóbőrös temetkezéseknél* váz mellett 'kinyújtóztatott' elhelyezkedést értelmezték úgy, hogy a *lóbőr* *kitömték* (8.1.1. típus).⁵⁸ Erre ténylegesen csak ritkán kerülhetett sor, mivel ebben az

---

⁴⁰ Kenézlő I. temető 14. sír (Jósa 1914. 319.). Ezt a jelenséget általában az eltemetett személy egykori balkezességével magyarázta a kutatás (Bálint 1969. 110.). Hasonlóan vélekedett erről a kérdésről az avar lovastemetkezéseknél Kiss Attila is (Kiss 1963. 153.).

⁴¹ Eperjeske 2. sír (Vörös 2001. 571., és 5. kép 1).

⁴² Tiszabercel-Ráctemető 10. sír (Vörös 2001. 579., és 5. kép 9).

⁴³ Tiszaeszlár-Bashalom I. 9, 11. sír (Vörös 2001. 583., és 6. kép 4, 5).

⁴⁴ Tiszaeszlár-Bashalom II. 8. sír (Vörös 2001. 584., és 6. kép 10).

⁴⁵ Rétközberencs-Paromdomb 2. sír (Vörös 2001. 577., és 5. kép 8).

⁴⁶ Rakamaz-Túróczi part 1. sír (Vörös 2001. 576., és 5. kép 6).

⁴⁷ Tiszaeszlár-Bashalom I. 23. sír (Vörös 2001. 584., és 6. kép 9).

⁴⁸ Tiszaeszlár-Bashalom II. 10. sír (Vörös 2001. 584–585., és 6. kép 11).

⁴⁹ Tiszabездéd 7. sír (Vörös 2001. 580., és 6. kép 1).

⁵⁰ Tiszavasvári-Aranykerti tábla 4. sír (Vörös 2001. 586., és 6. kép 5).

⁵¹ Karos-Eperjesszög II. temető 37. sír (Révész 1996. 22–23., 53. tábla).

⁵² Karos-Eperjesszög II. temető 29. sír (Révész 1996. 21., 39. tábla).

⁵³ Kenézlő I. temető 14. sír (Jósa 1914. 319.); Mindszent-Koszorúsdűlő 2. sír (Csallány 1941. 2. kép); Przemysł 6. sír (Koperski 1996. 443.).

⁵⁴ Vö. Bálint 1969. 16. j.

⁵⁵ Szabadkígyós-Pálligeti tábla 27. sír (Bálint 1971a, 5. kép).

⁵⁶ Érdekes megfigyelés továbbá, hogy a lovak farkait gyakran levágták és külön helyezték a sírba. A karosi temetők 73 sírjából 32-ben volt részleges lómaradvány és mind ilyen volt (Vörös 2001. 470.).

⁵⁷ Ennek pontos eldöntése minden egyes esetben részletes anatómiai vizsgálatokat igényel (vö. Vörös 2000).

⁵⁸ Bálint 1969. 110.

esetben rendelkezésre álló hely szűkössége ezt nem tette lehetővé, így feltehetően a *sír bosszában összegöngyölték* (8.1.2. típus).⁵⁹ A legritkább variáns az, amikor a lócsontok a *láb körriül félkörben* helyezkednek el és a lóbórt valószínűleg a *halott lábára kiterítették* (8.1.3. típus).⁶⁰ Gyakoribb, hogy a *lóbórt* oldalt vagy a lábvégeknél *összehajtogatták* (8.1.4. típus). Ebben az esetben *négy alapvariáció* különböztethető meg:⁶¹

1) valamennyi maradvány és csont *egy oldalon* helyezkedik el (8.1.4.1. típus)⁶²

2) a *koponya oldalt, a lábvégek pedig az emberi lábfej előtt* (8.1.4.2. típus)⁶³

3) a koponya és a *mellső lábvégek oldalt, a hátsók a váz lábfeje előtt fekszenek* (8.1.4.3. típus)⁶⁴

4) a *lábfejek fölött* helyezkednek el a lócsontok (8.1.4.4. típus).⁶⁵

9. A lóhoz kapcsolódó, mellékletként feltárt leletek között a tényleges lómaradványok mellett ismerünk ún. *jelképes lovastemetkezéseket*,⁶⁶ amikor a lószerszámzatot vagy annak elemeit tették a sírba. Lószerszámok szintén többnyire *egyszerű sírgödörökben* (9.1. típus), azok alján fordulnak elő, a váz bal oldalán, de a lábakon, illetve magasabban, a betöltésben is előkerülnek. Tártak már fel azonban *padmalys temetkezések akna részének* alján (9.2. típus) vagy az ott kialakított kis lépcsőn,⁶⁷ továbbá *padkás sírokból* (9.3. típus) is. Ez utóbbi esetben *oldalpadkán* (9.3.1. típus),⁶⁸ *illetve a lábánál, végpadkán* (9.3.2. típus)⁶⁹ egyaránt megtaláljuk.

Ló- és lovastemetkezések Kelet-Európa kora középkori hagyatékában

A Kárpát-medence 10. századi fentebb bemutatott lovastemetkezéseinek keleti analógiáival kapcsolatban az újabb leletek alapján *tendenciaszerűen* továbbra is megfigyelhető Bálint Csanád korábbi megállapítása, amely szerint a lábhoz tett változatok párhuzamai a Középső Volga-vidék és Dél-Ural közötti területre vezetnek, a váz mellett kiterített variánsoknak pedig a kelet-európai füves sztyeppi nomádok 7–12. századi leletei között ismertek analógiái.⁷⁰

⁵⁹ *Vörös* 2001. 590–591.

⁶⁰ Bálint V. típus (*Bálint* 1969. 110.); Komáromszentpéter (Dolny Peter, SK) 61. sír (*Točké* 1968. 22. Abb. 9:2); Ibrány-Esbóhalom 199. sír (*Istvánovits* 2003. 101.).

⁶¹ A fenti alapvariációkon belül a lábhoz tett lómaradványok számos további alvariációban fordulnak elő (*Vörös* 2001. 5–7. kép, valamint *Bálint* 1969. 108.).

⁶² Karos-Eperjesszög II. 18. sír (*Révész* 1996. 32. tábla).

⁶³ Tiszabездéd-harangláb dűlő 7. sír (*Vörös* 2001. 5. kép 1).

⁶⁴ Ibrány-Esbó halom 199. sír (*Vörös* 2001. 5. kép 2).

⁶⁵ Sárrétudvari-Hízóföld 112. sír (*Nepper* 2002. 219. kép).

⁶⁶ A jelképes lovastemetkezéseket általában későbbre, többnyire a 10. század 2. felére keltezi a kutatás (*Bálint* 1969. 111–112.). Archaezoológiai értelemben azonban nem sorolható a lovastemetkezések közé (vö. *Vörös* 2013.). A téma legutóbbi részletes összefoglalását l. *Léhnér Zita*: Honfoglalás kori lószerszámok temetkezések a Kárpát-medencében. BA szakdolgozat. PPKÉ BTK Régészeti Tanszék. Piliscsaba 2015. Kézirat.

⁶⁷ Bánkeszi (Banov) 20. sír (*Točké* 1968. Abb. 4.2).

⁶⁸ Koroncó-Bábota (*László* 1943. 2. kép).

⁶⁹ Szolnok-Lenin Tsz. 10. sír (*Madaras* 1996. 7. kép)

⁷⁰ Vö. *Bálint* 1969. 112–113.; *Atavin* 1984.

A Volga–Ural-vidéki területen a lovastemetkezések a bronzkortól kezdve megfigyelhetők, s három fő időrendi csoportjuk különíthető el,⁷¹ magát a rítust pedig déli és/vagy keleti irányból beköltöző népek hatásaként értékelték.⁷² Részleges lovastemetkezések már a Kr. u. 1–2. századi andrejevukai kurgánokból is ismertek, ráadásul a kevésbé elterjedt, a váz mellett hosszában kiterített típusból.⁷³ A késő pianobori időszakból, a Kr. u. 3–5. századi azelinói kultúra hagyatékában már jóval nagyobb számban fordulnak elő.⁷⁴ A kora középkorban a korai volgai bolgár temetőekben a leggyakrabban lábhoz tett lócsontokat találunk, illetve további párhuzamot jelent még a lószerszámok sírba tétele is.⁷⁵ Fontos azonban a temetkezési szokás egésze szempontjából figyelembe venni azt az eltérést, hogy itt egy további, általában bal oldali lócombos is gyakran a sírba helyeztek ételmellékletként, a halott feje mellé.⁷⁶ Hasonló a Kárpát-medence anyagában pl. a gnadendorfi sír⁷⁷ esetében figyelhető meg.⁷⁸

A szaltovói kultúrkör területén, jóllehet az egész ló eltemetése tekinthető általánosnak,⁷⁹ de közöltek már részleges lovas,⁸⁰ illetve lószerszámok temetkezéseket⁸¹ is, amelyek azonban további mellékleteikben nem utalnak más, időrendi és/vagy etnikai eltérésre.

A váz mellett kiterített vagy kitömött változatok esetében a keleti, elsősorban besenyő-oguz párhuzamokkal kapcsolatban szintén egy markáns különbségre kell felhívni a figyelmet. A besenyő-oguz temetkezésekben⁸² többnyire valóban kitömhették vagy ezt imitálhatták a lóbőrrel, aminek következtében a lókoponya és a mellső lábvégek, illetve a hátsó lábvégek között jelentős távolságot tapasztalunk,⁸³ míg a honfoglalás kori sírokban ez jóval ritkább,⁸⁴ a lócsontok és a koponya többnyire közvetlenül egymást követve helyezkedik el, egy sorban.⁸⁵

---

⁷¹ Bronzkori, vaskori és középkori (*Petrenko* 2000. 79.), az utóbbi száma messze felülmúlja az első két csoportot (Uo. 46–88.).

⁷² Uo. 86., továbbá a szerző a lócsontok eltérő elhelyezése alapján török, illetve ugor variánst különített el.

⁷³ *Fodor* 1977. 104.; *Petrenko* 2000. 81.

⁷⁴ Rozsgyesztvenszk V. temető 100/41. sír, továbbá Mari Lugovoje, Narmanszk, Uszty-Briszkinszk stb. temetők, vö. *Fodor* 1973. 162., 18., 20. j., továbbá *Petrenko* 2000. 81.

⁷⁵ A zablát gyakran a ló szájába tették (pl. *Petrenko* 2000. 82.).

⁷⁶ A Bolsije Tyigani temető lovastemetkezéseinek Ajda G. Petrenko által összeállított tipológiájában az öt csoportból háromnál ez megfigyelhető (Uo. 55–59., 82.).

⁷⁷ *Lauermann* 2006. Abb. 3.

⁷⁸ A két híres Volga menti korai bolgár temető, a Bolsije Tarhani és a Bolsije Tyigani temetők lovas-temetkezéseinek összehasonlítása során azt tapasztaljuk, hogy míg az előbbiben a lómaradványok többnyire a lábfej előtt, az utóbbiban a lábszárak mellett kerültek elhelyezésre. Kérdés, hogy ennek az eltérésnek a háttérben időrendi és/vagy etnikai eltérések állnak-e.

⁷⁹ A szaltovói kultúrkör északi lovastemetkezéseiről l. *Akszjonov* 1999.

⁸⁰ Krasznaja Gorka 46., 128. sír (*Akszjonov–Križanov–Mibejev* 1996. 117.).

⁸¹ Csontvázas sírból pl. Krasznaja Gorka 8., 17., 120., 145., 199. sír, illetve hamvasztásos temetkezésként pl. Krasznaja Gorka 19., 101., 108. sír (*Akszjonov–Križanov–Mibejev* 1996. 116–117.).

⁸² *Krjglov* 2001.; 2003.

⁸³ Köszönetet mondunk Alekszandr V. Jevglevszkijnek adatbázisának használatáért.

⁸⁴ Pl. Kozosvár-Zápolya utca 10. sír, ld. *Gáll* 2007. VII. tábla.

⁸⁵ Tiszaeszlár-Bashalom II. 10. sír, vö. *Vörös* 2001. 584–585. és 6. kép 11.

Lóáldozatok és párhuzamaik Kelet-Európában

Az önálló gödörben, részlegesen eltemetett lovakat – többnyire lókoponyákat – általában lóáldozatként értékeli a kutatás, amely igen ritka jelenség a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. Feltételezett szakrális szerepét főként a maradványoknak az egyes temetőekben megfigyelt elhelyezkedése alapján valószínűsítik. Hajdúdorog-Gyúlasón, a temető déli részén, az utolsó sírsor külső oldalán került elő. Fodor István szerint az északi oldalon megfigyelt temetőárokcal és a keleti oldalon feltárt kutyatemetkezéssel mintegy lezárták és óvták a sírkertet.⁸⁶ Hasonló leletet tárt fel Dienes István Orosháza, Dózsa Tsz lelőhelyen, ahol a temetőn belül a 3. sírtól 2 m-re nyugatra, de a sírhoz tájolt gödörben került elő egy lókoponya.⁸⁷ Szintén a sírsorok között helyezkedett el két részlegesen eltemetett ló (mén) maradványa Hajdúböszörmény-Bodaszőlő lelőhelyen.⁸⁸

Kora középkori lóáldozatok ismertek Kelet-Európában, így többek között az Ural vidékén a bahmutyinói kultúra kései fázisába sorolt birszki temetőből.⁸⁹ Baskíria területén a 9–10. századra keltezhető, jellegzetes kusnarenkovói kerámiát tartalmazó kurgánokban is tártak fel ilyen leleteket.⁹⁰ Udmurtiában, a Felső-Káma és a Csepca folyó völgyében, a polomi kultúrához köthető, 8–9. századi Midlanysaj temetőben is megfigyelték a szokást.⁹¹ A permi területen a lomovátovói kultúrába sorolt demenykovi temetőben a sírok között elhelyezkedve voltak lóáldozatok,⁹² amelyekhez nagyon hasonlókat tártak fel a híres tankejev-kai temetőben, a Volga középső folyása mentén.

Ez utóbbi lelőhelyen nagy számban írtak le négyszögletes gödörben eltemetett részleges lómaradványokat, amelyekben a koponyát nyugati irányban tájolták.⁹³

Az egykori Kazár Kaganátus területéről a szaltovói kultúrkör zlivki típusú⁹⁴ leletkörénél újabban közltek a Dronovka 3 (Limanszkoje Ozero) temető 40. sírjában önállóan eltemetett, felszerszámozott részleges lómaradványokat.⁹⁵ A szaltovói kultúrkör kazár variánsának tartott, ún. (négyzetes) árkokkal körülvett kurgánok (szokolovi típusú lelőhelyek) között a Novonyikolajevka II. 1. kurgán területén figyeltek meg egy hasonló jellegű, feltehetően áldozati céllal eltemetett, 13 db lókoponyából álló leletgyűttest.⁹⁶

---

⁸⁶ Fodor 1996. 229.

⁸⁷ Dienes 1965. 141.

⁸⁸ I. és II. lósír, vö. Nepper 2002. 51. és 29. kép, továbbá Vörös 2000. 421. Mivel a tárgyalt lótemetkezések távolságuk és tájolásuk alapján jól illeszkednek a sírsorokba, mellékletekként való értelmezésük sem kizárható.

⁸⁹ Mazšitov 1968. 84–113.

⁹⁰ Mazšitov 1981. 30–145.

⁹¹ Gening 1962. 69–107.

⁹² Kazakov 1984. 107.

⁹³ Gening 1964. 145–147.

⁹⁴ Svecov 1991.

⁹⁵ Tatarinov–Fedjajev 2001. 371.

⁹⁶ Jevglenszkij–Kudlaj 2001. 378–379.

Lovastemetkezések és lóáldozatok a kora középkori Nyugat-Európában

Lovastemetkezések és lóáldozatok azonban nemcsak Európa keleti, hanem északi, sőt nyugati felében is ismertek voltak a kora középkorban,⁹⁷ sőt a honfoglalás korával párhuzamosan is, ezért a szokás szélesebb kontextusának áttekintése végett röviden ezekre is kitérünk. Nyugat-Európában a Meroving- és a Karoling-kort, illetve a 8. századi számbeli csúcspontot követően szórványosan még a 11. században is előfordultak a lóval kapcsolatos temetkezési rítusok különböző elemei, Észak-Európában pedig ez még jóval később is nyomon követhető.⁹⁸ Ismertek az emberi vázzal közös gödörben eltemetett lómaradványok, de többnyire a külön gödörben eltemetett teljes lovak, lóáldozatok a gyakoribbak. A lósírok azonban jól illeszkednek a temető sírsoraiba, illetve az adott temető rendjébe, mivel az emberi vázak gödreivel megegyező tájolásúak.⁹⁹ A lovakat az idő előrehaladtával részlegesen temették, majd lószerszámokkal helyettesítették.

A külön gödörben feltárt lósírok értelmezésében eltérés figyelhető meg a kutatók között, mivel egy részük ezeket is személyes, túlvilágra adott mellékletekként értékeli, míg mások lóáldozatoknak tartják.¹⁰⁰ Azonban valamennyien pogány hagyományok továbbélését látják ezen népek temetkezési szokásaiban, amelyeknél a krisztianizáció folyamata egészen a 11. századig elhúzódott, így a temetkezési rítus¹⁰¹ lóhoz köthető elemei a temetőkben egészen eddig megfigyelhetők.¹⁰²

Nyugat-Európában ez a szokás legtovább részben a frízeknél,¹⁰³ de főként Szászország és Thüringia vidékének korabeli ószász temetőiben, az Elba és a Weser folyók menti Közép-Németországban ismertek. Rendszeres előfordulásuk felső időhatárát az újabb ásatások alapján már a 9. század teljes első felére kiterjesztve adják meg a helyi kutatók.¹⁰⁴

Észak-Európa Vendel- és viking kori temetőiből igen nagy számban ismertek lómelékletek és lóáldozatok, vázas, hamvasztásos sírokból és hajós temetkezésekből is, egészen a 12. századig.¹⁰⁵ Dánia nagyszámú hasonló temetkezése mellett a birkai temető leletei a legismertebbek, de Izlandon is elterjedt ez a rítus, főként a 870–1050 közötti időszakban.¹⁰⁶ A Baltikum korabeli lovastemetkezéseire,¹⁰⁷ illetve azoknak, valamint a lószerszámoknak a magyarokéhoz való hasonlóságára korábban Fodor István hívta fel a figyelmet.¹⁰⁸

---

⁹⁷ Müller-Wille 1971. 119–248.; Kleeman 2002.; Steuer 2003.

⁹⁸ Müller-Wille 1998. 333.

⁹⁹ Magyarország 10. századi leletanyagában ehhez hasonló jelenséget ismerünk Hajdúböszörmény-Bodaszőlő temetőben (Nepper 2002. 51.).

¹⁰⁰ Oexle 1984. 122–172.

¹⁰¹ Az Alsó-Szászország északi részén feltárt rullstorfi ószász temető nagyszámú állatmellékletei között talált többszörös ló-, kutya- és esetenként szarvastemetkezések alapján Wilhelm Gebers új értelmezést vetett fel és az egykori túlvilágkép vadászattal kapcsolatos elemeivel hozta összefüggésbe a lósírokat is (Gebers 2004. 415.; Rech 2006.).

¹⁰² Müller-Wille 1971., Abb. 21. 2–3.

¹⁰³ Pl. Schortens (Endlich 2006. 146.; Rech 2006. 178.).

¹⁰⁴ Rech 2006. 177–178.

¹⁰⁵ Uo. 179.; Steuer 2003. 92.

¹⁰⁶ Müller-Wille 1971.; Steuer 2003. 92.

A krisztianizáció hatására a tárgyalt rítus fokozatosan eltűnt. Az átmenetre jól rávilágít Anne-Sofie Gräslund elemzése két érdekes, a röstai viking temetőből származó lelet kapcsán. A 10. század második felére keltezhető IV. sír már nem hamvasztásos, mely jelenséget a kereszténység hatásával hozta összefüggésbe. Azonban a továbbélő pogány hagyományokat a halom alatti, északi tájolású sírban az emberi váz mellé helyezett ló- és kutyamellékletek bizonyítják. Ugyanebben a temetőben a III. sír a 11. század első felére keltezhető. A temetkezés szintén halom alatti, de annak tetejére már sírkövet állítottak. A tájolás a keresztény nyugat-kelethez közelítve már északnyugati, továbbá már a lovat is külön sírgödörben temették el. Gräslund véleménye szerint a lótemetkezés szokásának változása úgy értelmezhető, hogy a lovat mellékletként már nem vihette a túlvilágra magával a halott, azonban az elhunyt társadalmi pozícióját továbbra is a ló eltemetésével hangsúlyozták a temetési szertartás keretében.¹⁰⁹

Összefoglalás

A Kárpát-medence 10. századi lovastemetkezéseinek eredete egyértelműen keletre utal, de a részletek pontos megfigyelése és újraértékelése rendkívül fontos, mivel a rítus maga is összetett folyamat eredménye.¹¹⁰ A részleges lovastemetkezések Kelet-Európa különböző területeiről folyamatosan bővülő adatai óvatosságra kell, hogy intsenek a szokás *önmagában* magyar etnikumjelző szerepét illetően. A jellegzetesnek tekintett lábhoz tett lómaradványok a korai (volgai) bolgár temetőkben szintén megfigyelhetők, tulajdonképpen csak az oldalt összegöngyölt, a medence és a lábfej vonalában egy vonalban elhelyezett variánszhoz nem ismerünk tökéletes párhuzamokat.

A padkás sírkialakítás szintén hatalmas területen és időben elterjedt jelenség a kora középkorban (is). Ezek együttes előfordulása, vagyis a padkán elhelyezett részleges, oldalt összehajtott lóbőrös rítus, úgy véljük, *önmagában* szintén nem értékelhető etnikai sajátosággként a meglehetősen közeli, és főként nagyszámú besenyő-oguz analógia ellenére sem. A padkás sírok és a lovastemetkezések változatainak Kárpát-medencei elterjedése egyelőre nem rajzol ki régészeti és/vagy történetileg értékelhető jellegzetességeket.¹¹¹

---

¹⁰⁷ Pl. Rakantiškes temetőben 32 lovassírt tártak fel, továbbá l. Uo. 180. és 221. j. Részleges és egész lovastemetkezések egyaránt előfordulnak főként a Baltikum nyugati felében, ahol ez a szokás a seambija-natangji csoportra jellemző (*Kulakov* 1994. 34.; *Kulakov* 2003. pnc. 126., 134., 149.).

¹⁰⁸ *Fodor* 2001. 21.

¹⁰⁹ *Gräslund* 2000. 85–87. A lótemetkezéseknél a hitvilági aspektus mellett a rangjelző szerep már a kora középkor fejedelminek nevezett sírjainak értékelésénél is felvetődött, ahol a mellékletek gazdagsága mellett az eltemetett lovak nagy számát is az előkelőség jegyeként értékelték.

¹¹⁰ A vizsgált szokás a finnugor nyelvű népeknél megfigyelt analógiáival kapcsolatban vetődött fel legutóbb, hogy összefüggés lehet az obi ugor népeknél megfigyelhető ún. áldozati pózban kiterített megölt medve és a magyarok lovastemetkezéseinek morfológiai és kognitív elemei között. Jevgenyij P. Kazakov a magyar és a volgai bolgár részleges lovastemetkezésekkel kapcsolatban írta: „*In the same group of sites the researchs noted the horse's skin in an imitating position of the animal's rest posture (Similar to the position of the bear's skin in the ritual practices of the Ob ugrians).*” (*Kazakov* 2006. 201.).

¹¹¹ A Dunántúlon mindmáig szembetűnően kisebb számban fordulnak elő ezek a jelenségek, annak ellenére is, hogy az elmúlt években a Balaton környékén is előkerültek klasszikus 10. századi leletanyagot tartalmazó temetők (*Siklósi–Langó* 2013.).

Az egykori temetkezési szokások elemeinek klasszifikációja azonban az újabb leletek, illetve a sírformák összefüggéseinek vizsgálatával még tovább finomítható. A részletek gondos megfigyelése segít a Kárpát-medence 10. századi kultúrájának pontosabb megértésében, míg a párhuzamok bővülő körének felgyűjtése és elemzése segít feltárni ennek a hagyatékknak a keleti előzményeit, illetve szinkron¹¹² elemeit. Mindezen túl pedig az újabb adatok, és főként az eltérő részletek gondos feltérképezése, tovább bővítheti ismereteinket a kora középkori népcsoportok temetkezési szokásainál a kognitív háttér feltérképezésében is.¹¹³

Felhasznált irodalom

- Akszjonov* 1999 *Аксѣонов, Виктор С.*: Поховання з конем другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (За матеріалами салтівських ґрунтових могильників). Дисертація. Харків.
- Akszjonov–Kryganov–Mibejev* 1996 *Аксѣонов, Виктор С.–Крыганов, Андрей В.–Михеев, Владимир К.*: Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника). In: Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Ред.: Приходнюк, Олег М. Киев, 1996. 127–150.
- Akszjonov–Tortika* 2001 *Аксѣонов, Виктор С.–Тортика, Александр А.*: Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII–X вв. In: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Хазарское время. Гл. ред.: Евлевский, Александр В. Донецк, 2001. 191–218.
- Atavin* 1984 *Атавин, Андрей Г.*: Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская археология*, 28. (1984) 1. 134–143.
- Atavine* 2006 *Atavine, Andreï G.*: Les Petchénègues et les Torks des steppes russes d’après les données de l’archéologie funéraire. In: De l’Âge de fer au Haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Eds: *Delestre, Xavier* et al. Saint-Germain-en-Laye, 2006. 351–364.
- Bakay* 1978 *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung). *Studia Comitatus* 6. Szentendre, 1978.
- Bálint* 1969 *Bálint Csanád*: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1969) 1. sz. 107–114.

---

¹¹² Vö. *Bálint* 1994. 45.

¹¹³ Adatokkal és hasznos tanácsokkal támogatta a fenti összefoglalást Alekszandr V. Jevglevszki, Fodor István, Olekszij V. Komar, Lőrinczy Gábor, Mechthild Schulze-Dörrlamm, Varga Sándor, Füredi Ágnes és főként Vörös István, amiért köszönetet mondunk.

- Bálint* 1971 *Bálint Csanád*: A honfoglalás kori lovastemetkezések (Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe-VIe siècles). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1971) 2. sz. 85–108.
- Bálint* 1971a *Bálint Csanád*: X. századi temető a szabadkígyósi Pál ligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál Liget plot of Szabadkígyós). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. (1971) 1. sz. 49–87.
- Bálint* 1972 *Балинт, Чанад*: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. In: Проблемы археологии и древней истории угров. Ред.: Амброз, Анатолий К.–Эрдели Иштван. Москва, 1972. 176–180.
- Bálint* 1976 *Bálint Csanád*: A honfoglaláskor. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba II. Szerk.: *Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András*. Budapest, 1976. CI. tábla.
- Bálint* 1994 *Bálint Csanád*: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: *Kovács László*. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest, 1994. 39–46.
- Bende–Lőrinczy–Türk* 2002
Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei – Studia Archaeologica*, 8. (2002) 351–402.
- Bogacsov–Zubov* 2003
Богачёв, Алексей В.–Зубов, Сергей Э.: Конь в погребальной практике праболгар среднего Поволжья. *Краеведческие записки XI*. Самара, 2003. 33–45.
- Csallány* 1941 *Csallány Gábor*: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről (Neuere Funde der Ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes). *Folia Archaeologica*, 3–4. (1941) 182–192.
- Dienes* 1965 *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza I. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 136–174.
- Dienes* 1972 *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972.
- Endlich* 2006 *Endlich, Corinna*: Hoch zu Rossins Jenseits–Pferdegräber und Opfer im Bestattungsbrauch der Friesen. In: Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausend. Hrsg.: *Manfred Rech*. Bremer Archäologische Blätter 4. Bremen, 2006. 145–149.
- Fodor* 1973 *Fodor István*: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról (Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie). *Folia Archaeologica*, 24. (1973) 159–176.

- Fodor* 1977 *Fodor István*: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Szerk.: *Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András*. Budapest, 1977. 79–114.
- Fodor* 1992 *Fodor István*: A magyarság születése. Budapest, 1992.
- Fodor* 1994 *Fodor István*: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1. Szerk.: *Kovács László*. Budapest, 1994. 47–65.
- Fodor* 1996 *Fodor István*: Hajdúdorog-Gyulás. In: The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Eds.: *Fodor, István–Révész, László–Wolf, Mária*. Budapest, 1996. 229.
- Fodor* 2001 *Fodor István*: A magyar államalapítás korának hadserege. In: Az államalapítókrol 2000-ben. Szerk.: Halmágyi Pál. Makó, 2001. 17–39.
- Gáll* 2007 *Gáll Ervin*: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi fegyverleleteinek elemzése (An analysis of the grave and stray weapon finds of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat from the 10th–11th century). *Hadtörténeti Közlemények*, 120. (2007) 2. sz. 395–474.
- Gebbers* 2004 *Gebbers, Wilhelm*: Auf dem Weg nach Walhall. Die Pferde der Alt-sachsen – Begleiter in Leben und Tod. Industrie-Museum Lohne. Lohne, 2004.
- Gening* 1962 *Генинг, Владимир Ф.*: Мыдлань-пай – удмуртский могильник VIII–IX вв. Вопросы археологии Урала 3. Свердловск, 1962. 7–11.
- Gening* 1964 *Владимир Ф. Генинг*: Деменковский могильник – памятник ломоватовской культуры. Вопросы археологии Урала 6. Свердловск, 1964. 94–147.
- Gräslund* 2000 *Gräslund, Anne-Sophie*: The conversion of Scandinavia – a sudden event or a gradual process? *Early Medieval Religion*, 17. (2000) 2. 83–98.
- Istvánovits* 2003 *Istvánovits Eszter*: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza, 2003.
- Jevglevszkij–Kudlaj* 2001 *Евглевский, Александр В.–Кудлай, Юрий В.*: Культурный комплекс хазарского времени на р. Сухой Торез: Опыт междисциплинарного исследования. In: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2001. 375–394.
- Jósa* 1914 *Jósa András*: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. *Archaeologiai Értésítő*, 34. (1914) 169–184.
- Kazakov* 1984 *Казakov, Евгений П.*: О культе коня в средневековых памятниках. In: Евразии. Западная Сибирь в эпоху средневековья. Ред.: Чиндина, Л. А. Томск, 1984. 99–110.

- Kazákov* 2006 *Kazákov, Evgenii P.*: Ideological beliefs of the Middle Age Ugrians (on the basis of archeological materials). In: II. Northern Archeological Congress. Ekaterinburg–Khanty Mansiisk, 2006.
- Kiss* 1963 *Kiss Attila*. Az avar kori lovas-temetkezések szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der Awarerzeitlichen Reiterbestattungen). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 7. (1962[1963]). 153–162.
- Kleeman* 2002 *Kleemann, Jörg*: Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert: Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover. Isensee, 2007.
- Koperski* 1996 *Koperski, Andrzej*: Przemysł. In: The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Eds.: *Fodor, István–Révész, László–Wolf, Mária*. Budapest, 1996. 443–450.
- Kriganov* 1998 *Крыганов, Андрей В.*: Нетйловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. In: Культуры Евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Материалы II Международной археологической конференции 17–20 ноября 1997 г. Отв. ред.: *Сташечков, Димитрий А.* Самара, 1998. 358–365.
- Kruglov* 2001 *Круглов, Евгений В.*: Погребальный обряд огузов северного Прикаспия 2-ой пол. IX – 1-й пол. XI в. In: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2001. 395–446.
- Kruglov* 2003 *Круглов, Евгений В.*: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. In: Степи Европы в эпоху средневековья 3. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2003. 13–82.
- Kulakov* 1994 *Кулаков, Владимир II.*: Пруссы (V–XIII вв.). Москва, 1994.
- Kulakov* 2003 *Кулаков, Владимир II.*: История Пруссии до 1283 года. Москва, 2003.
- Kürti* 1991 *Kürti Béla*. Szeged–Székhalom. Archäologische Forschungen im Jahre 1988. *Archaeologiai Értesítő*, 118. (1991) 128.
- Langó–Türk* 2003 *Langó Péter–Türk Attila*. Honfoglalás kori női sír Szentes-Derekegyházi oldal határrészéből (A Grave of a woman at Szentes-Derekegy-háza from the age of the Hungarian Conquest). Szentes, 2003.
- Langó–Türk* 2004 *Langó Péter–Türk Attila*. Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003. Szerk.: *Tóth István*. Szeged, 2004. 193–202.

- Langó–Türk* 2004a *Langó Péter–Türk Attila*. Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kis-zombor határában, 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003. Szerk.: *Tóth István*. Szeged, 2004. 203–214.
- Lauermann* 2006 *Lauermann, Ernst*: Fundort – Fundgeschichte – Befund. In: Das früh-hungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Hrsg.: *Daim, Falko–Lauermann, Ernst*. Mainz, 2006. 1–28.
- László* 1943 *László Gyula*: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel). *Archaeologica Hungarica* 27. Budapest, 1943.
- Lőrinczy–Szalontai* 1993 *Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba*: Régészeti adatok Csongrád megye 6–11. századi településtörténetéhez I. (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitas Csongrád im 6–11. Jahrhundert). *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei*, 30–31. (1993) 2. sz. 279–318.
- Madaras* 1996 *Madaras László*: Szolnok, Lenin Tsz. [Ugar] 10. századi temetője. Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai (Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin” Lpg). In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: *Wolf Mária–Révész László*. Miskolc, 1996. 65–116.
- Mazsitov* 1968 *Мажитов, Нияз А.*: Бахмутинская культура. Этническая история Северной Башкирии середины I тысячелетия нашей эры. Москва, 1968.
- Mazsitov* 1981 *Мажитов, Нияз А.*: Южный Урал в VII–XIV вв. Москва, 1981.
- Móra* 1932 *Móra Ferenc*: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben (Volkskundliche Beziehungen in Funden aus der Umgebung von Szeged, aus der Zeit der Völkerwanderung und des frühen Ungartums). *Ethnographia*, 43. (1932) 54–68.
- Munkácsi* 1931 *Munkácsi Bernát*: A magyar lovasélet ősisége. *Ethnographia*, 42. (1931) 12–20.
- Müller-Wille* 1971 *Michael Müller-Wille*: Pferdgrab und Pferdopfer im frühen Mittelalte. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 20–21. (1971) 119–248.
- Müller-Wille* 1998 *Michael Müller-Wille*: Zwei religiöse Welten: Bestattungen der fränkischen Könige Childerich und Chlodwig. Stuttgart, 1998.
- Nagy* 1893 *Nagy Géza*: A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai Értesítő*, 13. (1893) 223–234.

- Nepper* 2002 *M. Nepper Ibolya*: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: *K. Bende Ildikó*. Budapest–Debrecen, 2002.
- Oexle* 1984 *Oexle, Judith*: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien*, 18. (1984) 122–172.
- Petrenko* 2000 *Петренко, Ауда Г.*: Следы ритуальных животных в могильниках древнего и средневекового населения Среднего Поволжья и Предуралья. Казань, 2000.
- Priskin* 2005 *Priskin Katalin*: A honfoglaló magyarok háziállatainak mitokondriális DNS alapú genetikai analízise. PhD disszertáció. Szeged, 2005. http://biol-otdk2005.pte.hu/02abs_archeo.html#arch-9.
- Rech* 2006 *Rech, Manfred*: Pferd und Wagen im Frühen und Hohen Mittelalter. In: *Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausend*. Hrsg.: Manfred Rech. Bremer Archäologische Blätter 4. Bremen, 2006. 171–216.
- Révész* 1996 *Révész László*: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: *Fodor István–Veres László–Viga Gyula*. Miskolc, 1996.
- Révész* 2002 *Révész László*: Honfoglalás kori temető Tiszanána–Cseh tanyán (Landahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft). *Folia Archaeologica*, 49–50. (2002) 263–303.
- Siklósi–Langó* 2013 *Siklósi Zsuzsanna–Langó Péter*: 10. századi temető Balatonújlak-Erdődűlőn (Ein Gräberfeld des 10. Jahrhundert in Balatonújlak-Erdődűlő). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: *Révész László–Wolf Mária*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 143–160.
- Steuer* 2003 *Steuer, Heiko*: Pferdegräber. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 23*. Hrsg.: *Müller, Geuenich–Dieter, Rosemarie*. Berlin–New York, 2003.
- Svecov* 1991 *Швецов, Михаил А.*: Могильник «Зливки» In: *Проблеми на прабългарската история и култура 2*. Отв. ред.: *Раишев, Раиш*. София, 1991. 109–123.
- Tatarinov–Fedjajev* 2001 *Татаринов, Сергей П. – Федяев, Сергей В.*: Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка 3 (Лиманское Озеро) на Северском Донце. In: *Степи Европы в эпоху средневековья 2*. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2001. 365–374.

- Tettamanti* 1975 *Tettamanti Sarolta*: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). In: *Studia Comitatus* 3. Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból. Szerk.: *Ikvai Nándor*. Szentendre, 1975. 79–123.
- Točík* 1968 *Točík, Anton*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archaeologia Slovaca* 3. Nitra, 1968.
- Vályi* 1994 *Vályi Katalin*: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Szeren 1973) (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes. Anhand einer Rettungsgrabung 1973). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: *Lőrinczy Gábor*. Szeged, 1994. 387–404.
- Vörös* 1996 *Vörös István*: A karosi honfoglalás kori temetők állatsontmaradványai. In: *Révész László*: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc, 1996. 461–493.
- Vörös* 2000 *Vörös István*: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata (Die Archäozoologische Untersuchung des Landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 6. 357–401.
- Vörös* 2001 *Vörös István*: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs–Nyírség (Burials with horse from the Age of Hungarian Conquest in the Upper Tisza region I. Szabolcs–Nyírség). A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyvei 43. Szerk.: *Almássy Katalin–Istvánovits Eszter*. Nyíregyháza, 2001. 569–601.
- Vörös* 2013 *Vörös István*: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez (Archaeological data on the typology of tenth-century horse burials and burials with horses in the Carpathian Basin). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: *Révész László–Wolf Mária*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013. 321–336.

SZATLÓCZKI GÁBOR

A HONFOGLALÁS KORI GYEPŰ AZ EGYHÁZHELYES NEMESÉK ÉS NYUGAT-DUNÁNTÚLI TELEPÜLÉSTERÜLETÜK¹

Az egyházhelyes nemesek

A honfoglalás időszakának és eseménytörténetének a későbbi korokhoz képest elenyésző forrásanyaga természetes alapvetés minden ezzel a témával foglalkozó történész számára. Emiatt, aki a 10–11. század kutatására adja a fejét, egész szakmai pályafutása során a kevés és meglehetősen bizonytalan tényen alapuló, egymásból építkező elképzelések felvázolásával foglalkozik. Teszi mindezt azért, mert más lehetősége a fentebbiekből következően nincsen. Ezzel szemben egy 16. századdal foglalkozó történész számára sokszor nehezen értelmezhető ez a kényszerű munkamódszer. Elég, ha belegondolunk abba, hogy Istvánffy Miklós műve a 10–11. századi forrásokhoz képest milyen részletességgel tárgyal egy-egy eseményt. Arról már nem is beszélve, ha arról adott esetben több száz egykorú levél, vagy éppen sok más krónika is rendelkezésre áll. Mindazonáltal a 16. század forrásbősége is csak töredéknek tűnik, amennyiben ugyanezt az összevetést már a 19. századból visszatekintve végezzük el. Mindezek ellenére mégsem lehetetlen, hogy a vizsgálódásunk körét kiszélesítve olyan forrásokat tárjunk fel, melyek több évszázaddal később is magukban hordozzák a 10–11. század lenyomatát. Ehhez még csak az sem kell, hogy a feltárt jelenség egykorú legyen, hiszen mindaz, amit a honfoglaló őseink létrehoztak, fundamentumául szolgált a későbbi koroknak is.

Régóta evidenciaként tartja magát az a felvetés, miszerint az úgynevezett „*egytelkes nemesek*” egy jelentős része honfoglaló eleink szabad harcoló rétegének leszármazottai. Mivel a legnagyobb számban és földrajzilag egységes tömbökben, valamint végig a középkor évszázadain át a határok mentén éltek, e megállapítást senki sem vonta kétségbe.² Ennek ellenére a számbavételükre és településterületük aprólékos vizsgálatára mindeddig senki sem vállalkozott. Az egyetlen kivétel talán Engel Pál, aki a 14–16. századi birtokstruktúrát feltárva az 1542-es rovásadó-összeírás „*egytelkesekere*” vonatkozó részeit is feldolgozta adatbázisában, bár ez irányú kutatásait soha nem vonatkoztatta a korábbi korok megismerésére.³

---

¹ Jelen tanulmányom megírásával az ünnepelt Tóth Sándor Lászlót köszöntöm, egyúttal egy régi adószámom is törlesztem. Másfél évtizede, mikor Zala megye nemességének adattárát összeállítottam, a kiadó kérésére különféle térképeket készítettem a zalai nemesek birtokairól. A sok úri és vagyonos nemesi család mellett kíváncsiságból az „egytelkesek” nemesi falvairól is felvázoltam egy összegző térképet. Az elem tárul, de nem várt összkép nyilvánvaló volt. Ezúton mondok köszönetet Polka Mónikának és Vida Tivadarnak. Külön köszönet illeti Dénes Józsefet, aki önzetlenül segítette a munkám.

² „A „törpebirtokos” egytelkesek két sajátos zónája: a településeknek egy nagy sűrűségű déli foltja és egy ritkásabb keleti folt. Az egykori gyepűőrök leszármazottainak falvai az Árpád-kori országhatárt védő gyepűvonalak mentén helyezkedtek el.” *Maksay* 1979. 68–69.

³ *Engel* 2001. Települési adatbázis.

Engelnek köszönhetően tehát már jó ideje rendelkezünk egy korántsem teljes, de mégis országos léptékű feldolgozással, amit a saját Zala megye középkoráról összeállított adatbázissal egészítettem ki.⁴ Mindez együttesen már jó kiindulópontot képez egy rendszerintű vizsgálat elvégzéséhez.

Mindenekelőtt azonban tisztáznom kell azt, hogy kik is voltak az „*egytelkes nemesek*”. Bár a kérdés egyszerű és a válasz sem igényelne hosszabb magyarázatot, mégsem lehet megke-
rülni a részletesebb kifejtést.⁵ Az „*egytelkes nemesek*” ugyanis a modern történetírás 19. század eleji hajnaláig nem léteztek. A korban alapvetően egy fajta nemes volt, mégpedig Verbőci után szabadon az, aki ősi szabadságát és birtokigazságát harcban, érdeme szerint nyerte el.⁶ A *Hármaskönyv*ben lejegyzett hagyomány szerint eredendően minden magyar szabad volt, de aki szükség idején a király oldalán nem indult harcba, az a szabadságát és birtokigazságát elvesztve, szolgáorba került. Verbőci nyilvánvalóan leegyszerűsítő magyarázata abból a még a 16. században is élő szokásjogból eredt, hogy az a nemes, aki nem teljesítette hadbavonulási kötelezettségét, birtokait elvesztve szolgáorba kerülhetett. A nemesség rendje azonban mégsem volt teljes mértékben egységes, mivel lényegi különbség akadt abban, hogy az örökös birtokigazságát kitől nyerte, illetve azt részben vagy egészben továbbadományozta-e másnak. Amíg tudniillik a nemes saját személyében az örökös szabadságát a király kegyelméből és az ő szolgálatában kapta, addig az örökös birtokigazságát később már olyan nemesről vagy egyháztól is elnyerhette, illetve annak oltalmába adhatta, aki azt ugyancsak a király adományából bírta.⁷ Mindebből következik, hogy a személyi szabadságában egységes középkori nemesség örökös birtokigazsága tekintetében már több csoportra tagolódott. A nemes saját birtok hiányában eleve csak olyan földön élhetett, amelynek birtokigazságát valaki más kapta királyi adományba. Így pedig a birtokos adományától és kegyelmétől függve már nem a többi vármegyei nemes közé számított, hiszen saját megyebeli birtokkal nem rendelkezett, hanem azon egyházi vagy világi uraságba, ahonnan az új birtokigazságát származtatta. Előfordult persze az is, hogy a nemesnek volt ugyan saját birtoka, de abból nem tudott megélni, így más uraságban elnyert birtokigazságával egyszerre volt a vármegye nemesi közösségének tagja és egy királyi vagy magán várispánság nemes várjobbágya.⁸

Jóllehet számszerűen a királyi adományból nyert örökös birtokigazsággal rendelkező nemesek csoportja képviselte a nemesség legszélesebb rétegét, mégis további két nagy csoportra oszlottak. Elsőben azokra, akik a birtokigazságuk egy részét továbbadományozták más nemeseknek vagy szolgáló jobbágyoknak. Másodsorban pedig azokra, akik minden jószágukat maguk éltek. A 16. században az olyan nemes, aki birtoka területén jobbágyokat tartott, és annak határán belül nekik örökös birtokigazságot adott, „*veláltartó uraimnak*”, míg a saját jószágán élő, jobbágybirtokost nem tartó nemes „*egyházbeli nemesnek*” nevezték, latinul pedig „*nobiles unius sessionis*”-nak vagy „*nobiles iobagiones non habens*”-nek írták.⁹ Ez utóbbiak más szóval olyan nemesek voltak, akik saját nemesi ülésükön és a hozzá-

---

⁴ *Zala Arch.* 2004.

⁵ Az egytelkes nemesek fogalmának legújabb összefoglalására l. *Neumann* 2012. 337–345.

⁶ *Verbőczy* 1894. I. rész III. cím 1–7.

⁷ *Holub* 1947. 182–204.

⁸ *Holub* 1929. 48–49.

⁹ *Komáromy* 1908. 61.; *Neumann* 2012. 338.

tartozó szabad nemesi jószágon (*praedium*) kívül az adott pillanatban és megyében jobbágyokkal nem rendelkeztek.

Ennek megfelelően az alábbi vizsgálódásom tárgya az „*egyetelkes nemesekről*” alkotott közvélekedés alapján az egyházhelyi, saját nemesi üléstükön élő birtokosok, illetve a mások uraságában birtokigazsággal rendelkező, és többségében ugyancsak egyházhelyes, úgynevezett egyházi, avagy prédiális nemesek településtopográfiája lesz. A középkori Zala vármegyében mindkét csoport jelentős számban megtalálható volt. Az egyházhelyes nemesek a megye délnyugati felét leszámítva szinte mindenhol előfordultak, míg az egyházi nemesek két nagy tömbben, Nova környékén, illetve a Balaton-felvidék keleti felében. Világi uraságban birtokigazságot nyerő prédiális nemesekről, egy-két elszórt egyedi példától eltekintve, a 14–15. század előtről nincsen adatunk.¹⁰

Mindenekelőtt azonban nézzük meg, mennyien voltak valójában! A középkori Zala megyében mintegy 1200 település létezett, amelyekben a 13. századtól a 16. századig hozzávetőlegesen 2500 nemesi család birtokolt.¹¹ Az elsöre meglehetősen magas számok természetesen nem egyszerre értendők, hiszen ahogy némely nemesi család fiágon kihalt, vagy osztály okán birtokaiban különvált eltérő néven élt tovább, akként az egyes birtokok és falvak esetében is éppen úgy előfordult az összeolvadás, mint az önálló részekre szakadás. Engel Pál adatbázisa szerint az 1513-as és az 1542-es rovásadó-jegyzékek alapján 141 településen éltek egyházhelyi vagy egyházi prédiális nemesek, ami a teljesség hiányában is jól jelzi a nagyságrendet, miszerint a települések mintegy tizedén kizárólagosan vagy részben megtalálhatóak voltak.¹² Pontos számukat a folyamatos birtokmozgások és a családi mobilitás okán csak becsülni tudom, de a 15. század második felében feltehetően egy időben 700-800 családfővel számolhatunk. Mindezekből a 14. századnál korábbi állapotokra azonban nem következtethetünk, mivel korábról alig maradtak fenn említéseik. Nagy számban ugyanis éppen ekkortól jelennek meg az okleveles forrásokban, elsősorban a *királyi* emberek névsoraiban és az egyes birtokpercek, hatalmaskodások tanúkihallgatási részeiben. Éppen ezért a 15–16. századi adatokat meglehetősen óvatosan kell kezelnem, mivel főként a kisebb, a 14–15. században még néhány jobbágyal rendelkező birtokosok egy része a 16. század elejére, a családi osztozkodások és a leányági örökségek révén jó eséllyel ugyancsak egyházhelyes nemessé válhatott. Mindazonáltal azokban a falvakban, ahol nagyszámú, akár tucatnyi vagy annál is több egyházhelyes nemes élt, jó eséllyel a 14. század elején is egyházhelyesekkel számolhatunk. Ebből kifolyólag az olyan településeket, ahol a 16. század előtt még alig egy-két birtokos szerepelt, és csak a rovásadó-összeírásokban jegyezték fel néhány egyházhelyest, még akkor sem veszem figyelembe, ha településterületük illeszkedik a többi egyházhelyesébe, illetve esélyes, hogy mégiscsak eredetileg is azok voltak. Az alapfelvetésem tehát az lenne, hogy a 14. század második felétől mindvégig nyomon követhető, de elsőként csak a 16. században összeírt egyházhelyes nemesek településterülete nagyságrendjében és kiterjedésében a 14. század elején és a rovásadó idején is megfigyezhető. Amennyiben pedig a megtelepülésükben bármilyen komplex rendszer feltételez-

---

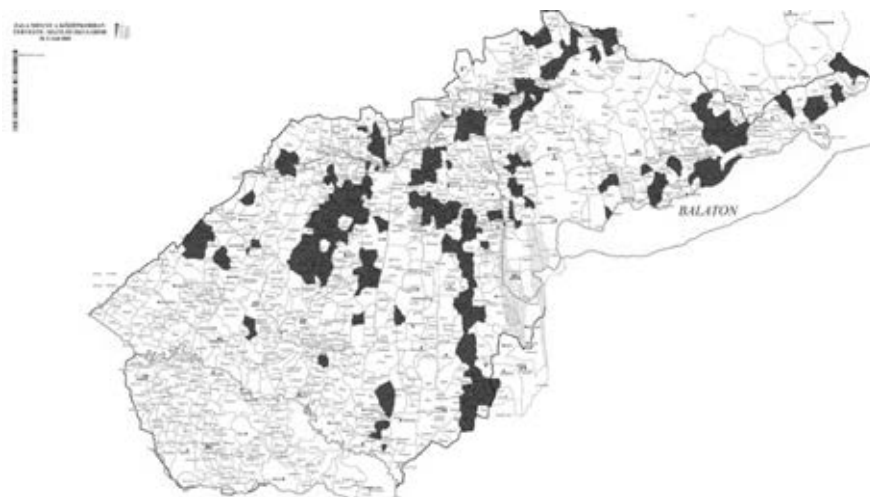
¹⁰ Kanizsai család által Bélyei György kanizsai porkolábnak adományozott eszteregnyei részirtok még a 16. században is a kanizsai tartományba tartozott, miközben a Bélyei család bírta. DL 14 912, 21 321.

¹¹ *Zala Arch.* 2004. III. Nemesi genealógia, V. Birtokok.

¹² *Engel* 2001. Települési adatbázis.

hető, úgy azon a több évszázad változásai sem módosítottak annyit, hogy az ne lenne kiszűrhető.

Az egyházhelyes és egyházi prédiális nemesek 15. századi és a 16. század eleji birtokait immár térképre vetítve valóban azt látjuk, hogy a már említett délnyugati részeket leszámítva szinte az egész megyében megtalálhatók voltak, továbbá jól elkülöníthető tömbben éltek, ugyanakkor az egyes településterületek, egymást kiegészítő rendszert alkotnak.

Egyházhelyi nemesek és egyházi prédiális nemesek településterülete a 15–16. század fordulóján

Az ország belseje felől a feltételezhető időrendi sorrendben keletről nyugatra haladva az I. településsáv a Balaton északkeleti szegletében fekvő Felsőörstől délkeleti irányban, végig a tó északi parti sávja mentén, egészen a Keszthelyi-hegység keleti lábánál lévő Vitáig (ma Nemesvita) ér. Lényegében szinte a sáv közepén, arra merőlegesen egy leágazás található, amely északnyugatnak tartva Kapolcsnál éri el a veszprémi megyehatárt.

A legfeltűnőbb és egyben legkönnyebben határvonalként értelmezhető egységet a Zala folyó nyugati előterében, a Zalaapáti-hátság mentén húzódó, északi-déli irányú II. megalapítás alkotja Szentpéterúrtól egészen a somogyi megyehatárig. Ez a településsáv Szentpéterúr térségében kettéválik, első keleti fele (II.1.) a mándi révtől délre átlépi a Zala folyót, és már a Zalavári-hátság vonalában úgyszintén északi-déli irányban egészen Szentgrót térségéig ér. Ott azonban a Marcal folyó képzeletben meghosszabbított folyásirányában élesen északkeletre fordul, végül a Marcal és a Torna vizeinek összefolyásánál, Karakó térségében éri el a hármas megyehatárt. Itt ismét kettéválik, mégpedig egy északnyugati (II.1.a.) és egy északkeleti (II.1.b.) ágra. Második része (II.2.) kissé nyugatra tartva a Pölöske folyó völgyében fordul egyenest északnak, majd Nemesapátinál elérve a Zala folyót, a Zalaapáti-hátság északi szegletében az első leágazáshoz hasonlóan ugyancsak északkeletnek fordul, majd Csáfordnál átlépve a Zalán, Szentgrót térségében csatlakozik a másik településsávhoz.

A harmadik (III.) nagy tömböt a megye északnyugati szegletében a Göcseji-dombságot körbefonó településsáv képezi, amely Kiskutasnál a vasi megyehatártól indul, majd Egerszeg mellett lépi át a Zala folyót, és délnyugatnak tartva masszív sávot alkot egészen Nova

vidékéig, ahol szinte derékszögben kissé északnyugatnak kanyarodva Szentgyörgyvölgyéig éri el ismét a vasi megyehatárt.

Végezetül egy negyedik településsáv (IV.) is kirajzolódik, mégpedig a harmadikból Nova magasságában leágazva, Baktúttóستól északi–déli irányban egészen a Drávaig, azonban az eddigiekhez képest megfigyelhető, hogy míg a két végpontján egy-egy több településből álló tömböt lehet elkülöníteni, addig a középső részén hiányosan és elszórtan van csak két egyházhelyes lakta nemesi birtok.

Szólnom kell még két szigetszerűen elhelyezkedő és így semmilyen rendszerbe nem illő településről, Lispéről és Gosztoláról, amelyek a megye délnyugati felében találhatók. Nem lehet kizárni, hogy egykoron egy településsáv részét képezték, de erre utaló adat nem maradt fenn.

Az okleveles forrásaink alapján, mint ahogy arról már fentebb szóltam, az egyházhelyes és prédiális nemesek már a 14. században bizonyosan az eddig ismertetett településterületen éltek. Mindazonáltal a térképet áttekintve első ránézésre is több olyan jelenség figyelhető meg, ami alapján számos időrendi következtetés vonható. Elsőben a már sokat emlegetett délnyugati része a vármegyének, amit a III. és IV. településsávok határolnak, és lényegében megegyeznek a Hahót-Buzád nemzetség egy tömböt képező 13. századi birtokterületével. A Hahót-Buzád nemzetség bajor eredetű őseinek 1160-as évekre keltezett betelepülése már önmagában is támpontot ad, de még ennél is korábbra mutat Zala vármegye középkori egyházi közigazgatása.¹³ A zágrábi püspökséghez tartozó beksényi főesperesség, illetve a veszprémi püspökség zalai főesperességének határa ugyanis úgyszintén a III. és IV. településsávot követve húzódik, ami pedig elvileg már a 11. századra keltezi a két legnyugatibb és így legkésőbbinek tartható egyházhelyes nemesi településterületet.¹⁴ Amennyiben elfogadjuk, hogy az egyházhelyes nemesek települési sávja egyben az ország gyepűje volt, úgy a Szent László király által 1093 körül alapított zágrábi püspökség egyházmegyéje olyan területre terjedt ki, amely nem csak a Szent István király által alapított veszprémi püspökség egyházmegyéjén, hanem az ország határán is kívül esett. Mielőtt azonban felmerülne a véletlen topográfiai egybeesés lehetősége, illetve a beksényi főesperesség területének elcsatolása Veszprémtől, megemlítendő, hogy nem csak az előbbi kettő időrendi támpontunk van. Ismét a térképre tekintve jól megfigyelhető, hogy a II. településsáv déli fele egyenesen hozzásimul, mintegy szegélyezi az ugyancsak Szent István király által alapított zalai apátságot és annak fő birtokterületét.¹⁵ Az apátság falvai közül mindössze egy település különül el, mégpedig a Zala folyó menti Csász, amely a II.2.-es és a III.-as települési sávok közé ékelődve feküdt. Ebből kifolyólag világos tehát, hogy az egyházhelyes nemesek településsávjainak létrejöttét a 10–11. században kell keresnünk.

Mielőtt azonban tovább lépnek az időrend pontosításában, fontos leszögezni, hogy elsődleges határként, másként gyepűvonalként eredendően csak az északi–déli irányú II. településsáv értelmezhető, főként, hogy annak mindkét végén, délen Somogy, illetve északon Veszprém megyékben is egyértelműen folytatódik. Ezt erősíti, hogy a II.1.-es településsáv Marcal folyó menti északkeleti részén Sümegettől északra, két egyházhelyes nemesi település is Gyepű nevet viselt. Ezzel szemben a III. és IV. az előbbi mellől kiinduló kiterje-

---

¹³ Tóth 2003. 268.; Holub 1929. 30.

¹⁴ Holub 1929. Térkép a 112 oldal után kötet.

¹⁵ Uo. 26.

désnek látszik, bár Vas megyében úgyszintén van folytatása, míg az I. a fekvésénél és tájolásánál fogva a Veszprém megyei folytatásával együtt is egészen más rendszernek tekinthető. A fentebbiekből az már kiderült, hogy a III. és IV. településsáv a 11. század második, míg a II. sáv déli fele a 11. század első felére elvileg keltezhető, de mindkét feltevés csak olyan időpontot adna, amikor már biztosan fennálltak. Ugyanakkor, ha a III. és IV. sávot a II. sáv nyugati irányú valamiféle bővítésének tekintem, akkor az egymáshoz viszonyított időrend elfogadható.

Visszatérve a II. településsáv különféle leágazásaira, egymáshoz való kronológiájuk tisztázására két megoldás is lehetséges. Elsőben nem zárható ki egyértelműen, hogy a II.2. rész egyidejű a II.1.-es ággal, ebben az esetben pedig a leágazások egy nagy rendszert alkotva, valamit tervezett módon határoltak körül. Jóllehet ezen a területen csak egyetlen jelentős hely található, nevezetesen a kapornaki bencés apátság és birtokai, melyet gyaníthatóan a Kadar nemzetség alapított II. Géza uralkodása idején, 1150 körül.¹⁶ Másodsorban, ha II.2.-t is bővítésként értelmezem, akkor a legkorábbi gyeűvonal már Mándnál átlépte volna a Zala folyót és mindössze csak a zalai apátság birtokterületét szegélyezte a déli szakaszon, majd északkeletnek tartva érte el a hármasközi megyehatárt. Van azonban egy olyan topográfiai szempont, ami mégis az első felvetést támogatja, egyúttal a 11. század eleji kelteztést is megerősítheti. A II. településsáv vizsgált szakaszán ugyanis két nagyméretű és feltehetően korai vár található, a név szerint írott forrásokból nem ismert, de régészeti alapon a sáncszerkezete alapján a 10. század második felére keltezett Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy vára, illetve a hármasközi megyehatár metszéspontjában fekvő, de már Vas megyébe eső Karakó (Ókarakó).¹⁷ A két várból a Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy erőssége tudniillik a II.2.-es sáv elfordulásának csúcspontjában fekszik, mintegy tökéletes kiszögelyezést alkotva. A településterület sávjának és a vár földrajzi fekvésének összefüggése okán a kettő alighanem egy egységet képezett. Bár mindezek ellenére sem zárható ki, hogy a II.1.-es leágazás korábbi, mint a II.2.-es, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy a 11. század első felében már mindkettő egyszerre létezhetett.

---

¹⁶ Cselenkó 2006. 33.

¹⁷ Gömöri 2007. 195.; Kiss 1996. 336.; Sándorfi 1989. 25.

Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy vára a II.2.-es sáv kanyarulatában

A II. településsáv több más szempontból is érdekes, mivelhogy a vármegye mindkét királyi alapítású korai bencés apátsága, a zalai (1019 vagy 1024) és a tihanyi (1055) is annak hátában található.¹⁸ Ugyanez elmondható a Marcal mentén a Dunáig érő északi szakaszon is, amitől nyugatra már egyetlen királyi alapítású apátság sem található, míg attól keletre Pannonhalma, Bakonybél és Somlóvásárhely. Ugyancsak a II.2-es településsáv közvetlen hátában található a veszprémi püspökségnek 1009-ben adományozott Marcalfő birtoka, amely a későbbi Sümeg környéki püspöki tartománnyal azonosítható.¹⁹ Az egyházi birtokterületek mellett legalább ilyen árulkodók a nemesi kézben lévők, így a II. településsáv időrendjéhez köthető a Tonuzoba besenyő fejedelemtől eredő Tomaj nemzetség Balatonfelvidéki birtokterülete Lesencetomaj környékén, valamint a Vérbulcsú nembeli Lád nem-

---

¹⁸ *Cselenkó* 2006. 12., 18.

¹⁹ *Holub* 1929. 24.

zetség Tomaj (ma Badacsonytomaj) és Lád környéki megtelepülése. Utóbbit a történetírás Kézai nyomán hagyományosan Bulcsú vezér személyéhez köti. Bár mindkét példa megengedi a II. településsáv akár 10. század közepi, vagy akár azt megelőző keletkezését is, mégis óvatosan kell bánnom az értelmezéssel, mert az már jelentős kihatással lenne a III. és IV. sáv létrejöttének időrendjére is. Besenyők, illetve kabarok ugyanis nem csak a Tomaj nemzetség kapcsán feltételezhetők a zalai gyeprürendszerben, hanem egyenesen tömegesen fordulnak elő mindegyik településsáv részeként vagy annak közvetlen környékén. Tonuzoba betelepülését a krónikáink Taksony fejedelem idejére, más szóval a 10. század közepére teszik, ugyanakkor a Balaton-felvidéki megjelenésüknek ez csak a legkorábbi lehetséges időpontja, mivel az később is bármikor megtörténhetett.²⁰ Mégsem zárhatjuk ki egyértelműen a korai betelepülést, sőt több szempont egyenesen arra utal, hogy a Tomaj nemzetség ősei még a 10. század második felében a Bulcsú halála (955)²¹ után maradt hatalmi űrben, mégpedig Koppány előtt megjelenhettek Zala megyében. Az itteni gyeprürendszerben megtelepült besenyőkre egyrészt a számtalan hozzájuk kötött településnév, illetve számos besenyő eredetűnek tartható egyházhelyes birtokos, illetve több, még a 14. század első felében is besenyő identitású vagyonosabb nemesi család utal.²² Régóta vita tárgyát képezi, hogy az egyes népekről elnevezett települések, mint például a számtalan Besenyő nevű falu, mind a birtokosa, mind a lakossága szempontjából mennyiben köthető etnikumhoz. A leggyakrabban elhangzó érv, akár csak a törzsi helynevek esetében, hogy mindenféle rendszer nélkül országszerte szigetszerűen szétszórva találhatók, ami pedig az előfordulások többségére igaz is. Magyarország térképére tekintve jó eséllyel azonnal találhatunk olyan települést, melynek neve valamely csatlakozott népcsoporttól eredeztethető.

Besenyőekkel összefüggésbe hozható birtokok Zala megyében

²⁰ Pálóczi Horváth 1996. 13–14.

²¹ Holub 1929. 13.

²² Zala Arch. 2004. III. Nemesi genealógia. Bucsai cs., Fancsikai cs., Kálózfalvai Taba cs. A birtokaik az egyes családok címszói alatt vannak felsorolva.

Első ránézésre Zala vármegyében is ugyanez a helyzet, miszerint a hagyományosan besenyő vagy kabar elnevezésűnek tartott vagy annak sejtett helyneveink, mint a Besenyő, Bécs, Bakónak, Bacónag, Tomaj, Tolmács, Kozár, Ilvagy, Taba, Káloz, Becsvölgye, Becsvölgy stb. szerte a megyében, mindenhol megtalálhatók. A gyepeként értelmezett egyházhelyes településsávokkal összevetve azonban a szétszórtság rendszerbe sorakozik és világosan látszik az összefüggés. Még az oly bizonytalan értelmezésű Bécs és az abból származó Becsvölgye helynevek is mind a településsávok részeként vagy annak közvetlen közelében találhatók. Nevezetesen a legkorábbi II. sávban található Bakónak, Bacónag, Besenyő, Bécs, Bökény, Tabaszeg és Becsvölgy, a III. sávban Becsvölgye, Bécs, Becsszeg, Ilvagy, két Kálózfalva, végül a IV. sávban, illetve közvetlen közelében Becsehely, Bécs, Kozár és Tolmács.²³ A már említett besenyő vagy kabar öntudatú vagyonosabb nemesi családok birtokterülete ugyancsak a településsávokhoz illeszkedik. Az Ilvági, avagy Kálózfalvai Taba család birtokai egyértelműen a III. sávhoz illeszkednek, míg a Besenyői, avagy Fancsikai, később Bucsei családéi pedig a II. és III. sáv közé ékelődnek, mégpedig úgy, hogy mindkettőnek részben alkotóelemei is. Mindebből pedig az következik, hogy mindhárom gyepek sávban nagyszámú besenyő jelenléttel számolhatunk, ami közvetve, de a Tomaj nemzetség Balaton-felvidéki birtoklásának korai kezdetére utal. A már említett Tonuzoba fejedelmféle betelepülésen kívül kisebb számban, de folyamatosan csatlakozhattak besenyők a magyarokhoz egészen a 11. század második feléig.²⁴ Ennélfogva a besenyők és kabarok településsávbeli szerves jelenléte ugyan meglehetősen tág keretek között, de mégis korai időre keltezi mindhárom egyházhelyes nemesi településsávot, mégpedig a 10. század közepétől a 11. század közepéig.

A besenyő és kabar népelemek megtelepülése mellett a magyar nemzetségek zalai településterülete is hasonló elrendezést mutat. Bár nehéz elválasztani egymástól a honfoglaló nemzetségeket a későbbi jövevényektől és még a betelepülésük időrendje sem határozható meg mindig egyértelműen, a tendencia ettől függetlenül világosan látszik. Más szóval a magyarnak tartott nemzetségek nagy többsége, a kicsik és a nagyok egyaránt, a II. településsáv határolta területen belül birtokolt. Ilyen volt a nagyobbak közül az Atyusz és a Türje, míg a kisebb birtokkal rendelkezők táborából például a Szalapa, Tekenye, Terkencs és Tördemic. Több szomszédos megyében honos nemzetségről, mint a Szalók, Ajka és Nádasd is feltételezhető, hogy szállásterületük már a korai időktől fogva kiterjedhetett egyes zalai területekre. Megfigyelhető továbbá, hogy a fentebbi nemzetségek mindegyike nemcsak hogy a II. településsáv mögött birtokolt, hanem egyenesen annak részeként. Így például a kisebb Csáford, Szalapa, Tekenye és Terkencs, illetve a Türje nem birtokai is a II. sávba illeszkedtek, ahogy az Atyusz és Szalók, illetve Lőrinte nem birtokai is.

---

²³ *Zala Arch.* 2004. V. Birtokok és IV. Központi helyek. A települések azonos név alatt.

²⁴ *Pálóczi Hornáth* 1996. 13–14. A megtelepülési térkép a 15. oldalon.

A zalai eredetű nemzetségek birtokai

A 11. századtól a 12. századig betelepülő jövevények közül egyedül csak a már említett Hahót-Buzád tekinthető honosnak, míg a Balog, Bogát-Radvány, Rátót, Gút-Keled és egyéb nemzetségek ősi szállásterülete nem a megyébe esett, ugyanakkor az egyes elváló ágaik végleg is megtelepedhettek helyben, mint a Rátót nembeli Gyulafiak.²⁵ A Hahótok hagyománya szerint a Pölöske folyó mentén telepedtek le, itt alapították vagy újraalapították a hahóti bencés apátságot. Korábban már Tóth Endre is felvetette, hogy az 1160 körüli időpontnál korábbi bajor betelepülés is elképzelhető.²⁶ A Pölöske menti törzsbirtokok ugyanis a III. és IV. sáv mögé estek, ugyanakkor többségében eredetileg a II. sávtól nyugatra. Mindebből az következne, hogy egy nagyméretű, feltehetően korábban birtokos nélküli gyepűn kívül eső részen nyertek birtokot. Ennek azonban részben ellentmondanak a régészeti leletek. Az már régóta ismert, hogy a rendkívül szegényes zalai leletanyag legkorábbi, 10. századra is keltezhető része eddig kizárólagosan csak a II. terület-sáv hátában került elő. A Hahót nemzetség törzsterületéről azonban ismert egy nagyobb köznépi temető Pusztaszentlászló határából, melynek pénzekkel is jól keltezhető sírjai a 11. század közepétől indulnak.²⁷ Eszerint tehát két megoldás lehetséges. Elsőben a Hahótok egy már régóta lakott és a gyepű mögé eső részen telepedtek meg a 12. században, majd újabb birtokokat elnyerve alakult ki a 13. század elejéről ismert hatalmas uraságuk. A második lehetőség, ahogy azt Tóth Endre is sejtetni engedte, hogy az első Hahótok vagy szállásterületük előző, feltehetőleg ugyancsak jövevény birtokosai már a 11. század első felében megjelentek a Pölöske mentén és az akkori gyepűn kívül, a II. sávtól nyugatra kaptak birtokokat. Ezt erősíti az almádi apátság 1121-ben kelt alapítólevele is, amelyben már akkor a III. és IV. sáv

---

²⁵ Holub 1929. 15.

²⁶ Tóth 2003. 267–268., 289–290.

²⁷ Szőke-Vándor 1976. 141–155.

von kívüli birtokok szerepelnek Páka környékén.²⁸ Egyelőre a kérdés alighanem eldönthetetlen, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy míg a szállásterületeik központja már a gyeplő 11. század közepi határa mögé, és így a veszprémi püspökség területére esett, addig a későbbi, 12–13. századi szerzeményeik a zágrábi püspökségé. Ebből pedig biztosan két betelepülési periódus következik, másként bárki is birtokolta a Hahótok törzsterületét, az már legkésőbb a 11. század közepétől megjelent azon a vidéken.

A nép- és törzsnévi, illetve nemzetségi helynevek mellett a hagyományosan gyeplőt vagy azt őrző csoportokat jelölő zalai helyneveink is elszórtaan jelentkeznek szerte a megyében. Első nagy összegyűjtésüket Holub József végezte el, aki azonban jobbára a 13. századi ispánsági várszervezet keretein belül értelmezte azokat. Érdemes tehát ezeket is az egyházhelyes nemesek településtérképére vetíteni. Holub alapvetően két típusát vizsgálta, mégpedig az önmagukban is gyeplőre utaló helyneveket, mint a Gyeplő vagy az Őr, illetve az olyan településeket, ahol főként a 13. századi források őroket (*speculatores*) említnek.²⁹ Fentebb már szó esett róla, hogy Gyeplő nevű településből a II. sáv Marcal menti részén kettő is akadt, jöllehet további egy Gyeplő (ma Babosdöbréte területén) a III. sáv Zalabesenyő melletti szakaszáról is ismert. A konkrét Gyeplő elnevezések esetében persze felmerülhet az is, hogy eredetileg nem az ország határához, hanem az adott birtok gyeplőjéhez, megyéjéhez, mai szóval határához kapcsolódtak. Ugyanakkor ez esetben bárhol máshol is elő kéne fordulniuk a megyében, arra példa viszont még sincsen. Őr települést a 12. század elejéről ismerünk, ami az almádi apátság alapítólevelében szerepel, mégpedig Nova környékén.³⁰ Később is előfordul, amiből egyértelműen kiderül, hogy a III. sáv déli kiszögellésének csúcsában, a Szentkozmadamján melletti Őr birtokkal azonos.³¹ Jelzős szerkezetben is megtaláljuk, mégpedig Szentgyörgyvölgy esetében, amelyet 1275-ben Őrszentgyörgyvölgy néven írtak.³² Az okleveles forrásokban előforduló őrok a 13. században a Kerka folyó mentén éltek, és gyaníthatóan nem lehet az sem véletlen, hogy pont azokon a településeken említik őket, mint Cesztrege, Kutason, Reznek körül, amelyek a III. sáv foghíjainak, tehát egyházhelyes nemesektől mentes részeinek számíthatnak.³³ Azt ma már nem lehet eldönteni, hogy eredetileg ezek a birtokaikat eladó őrok milyen jogállásúak voltak, de településtopográfiájuk egyértelmű összefüggést mutat a III. sáv területével.

A III. egyházhelyes településsáv időrendi viszonyairól többször is szóltam már, miszerint azon alapvetés mentén határoztam meg, hogy a II. sávnál későbbi, mivel az országhatár felé kijebb van. A II. településsávhoz képest azonban lényegi különbség, hogy annak zalai szakasza önmagában már nem értelmezhető, ti. az Kiskutastól északra, a Vas megyei határnál kezdődik és Szentgyörgyvölgnél ott is végződik. Mindebből következik, hogy alapvetően egy Vas megyei településsávval közösen képez egy egységet. Engel Pál adatbázisa segítségével könnyen felderíthető, hogy a Kiskutasnál belépő szakasz Vas és Zala megye határát szegélyezi, de immár a vasi oldalon, kiindulópontja azonban nincsen, mivel az Őrség tájegységénél indul, lényegében egy kört képezve a zalai III. településsávval együtte-

---

²⁸ Holub 1929. 32.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ DL. 32 206.

³² Holub 1929. 31–32.

³³ Uo. 33.

sen. Hasonlóképpen egy területet határol, mint ahogy az a II.1. és II.2. településsávok esetében látható. Ezúttal sem derül ki, hogy mi lehetett a körülhatárolás, másként a gyűrűs megtelepülés oka, mivel annak közepén jelentősnek nevezhető középkori objektumot vagy nemzeti központot nem ismerünk. A III. településsáv Vas és Zala megyei gyűrűjének időrendje itt válik erősen bizonytalanná, ugyanis nyilvánvaló, hogy annak sem Zala, sem Vas megye későbbi határaihoz nincs köze. Továbbá a II. sávval ellentétben azt sem feltételezhetem, hogy Zala megye megtelepülése során jött létre, mivel a 11. század közepén már előbb léteznie kellett, amit a IV. sáv mögötti pusztaszentlászlói temető egyértelmű induló keletkezése, valamint a fentebb említett két megyére eső terület is megerősít. Tovább bonyolítja az értelmezést, hogy az egyházhelyes nemesek Vas megyében jóval kisebb területen és sűrűbben települtek meg, mint Zala megyében. Ennek ellenére egyértelműen látszik, hogy a III. sáv gyűrűjének Vas megyei északi szakasza egyben egy másik körülhatárolt terület déli szakasza is. Egyszerűbben fogalmazva közös sávot alkot. Ez a bizonyos terület a Rába folyó két partján fekszik Csákánydoroszlótól hozzávetőlegesen Rumig. Magában foglalja Körmend és Vasvár vidékét, valamint a Nádasd és Geregye nemzetség 13. századból már jól ismert szállásterületét. Déli része sokkal kiterjedtebb, míg északról a folyó mentén csak egy keskeny sávon nincsenek egyházhelyes nemesek. Vas megyében azonban nemcsak ez a két körülhatárolt terület létezett, hanem hasonlóképpen közös településsávokra épülő gyűrűkben kisebb-nagyobb egyházhelyes nemesektől mentes régiók léteztek Sárvár–Ikervár, Szombathely–Vép, Csepreg, Pápóc és Szolgyayör körül. A 10. századnak vélt széles talpú, égett sánccal felépített nagy alapterületű korai várak, mint Óvár és Locsmánd, a zalai szakasz ugyanilyen tipológiájú váraihoz hasonlóan ugyancsak az egyes településsávok fordulópontjain vagy kiszögellésén találhatók.³⁴ Mindazonáltal világosan látszik, hogy több szakaszon hiányoznak az egyházhelyes nemesek, olyanformán, mint Zalában a Kerka mentén vagy az Őrségben. A Rába menti terület Csákánydoroszló körüli végpontjában lévő egyházhelyes nemesi sávnak elvben folytatódnia kellene észak felé egészen Óvárig. Ezen a részen ugyanis délről, keletről és északról van egy-egy sáv, amelyből csak a Pinka folyó menti rész hiányzik. Ha teljes lenne a körülhatárolt terület, akkor Óvár éppen annak a külső kiszögellésén lenne, míg belül Ják és Pornó környéke fekédné. Ezt a felvetést támogatja, hogy a Pinka lényegében határvonalaként is értelmezhető. Attól nyugatra már jövevény nemzetségek birtokoltak, keletre pedig a gyaníthatóan magyar eredetű Ják nemzetség.³⁵ Egyetlen támpontunk lehet, hogy Óvártól északnyugatra, a Pinka mentén székely eredetű egyházhelyes nemesi települések voltak, de azoktól délre a hiányzó szakaszon egyelőre semmilyen etnikumot nem sikerült kimutatni. Ugyanígy hiányzik az egyházhelyes nemesi településsáv Locsmándtól délre, Kőszegtől keletre egy rövid szakaszon, ahol alig 5 kilométer hiányzik a gyűrű bezárulásához. Alighanem ez esetben részletesebb birtoklástörténeti vizsgálatok megnyugtatóan tisztázhatnák a kérdést. Egészen más a helyzet Locsmándtól északra, ahol egy töredékes sáv még azonosítható kelet felől egészen a Fertő tóig, és egy maradványként értelmezhető település (Felsőpulya) nyugatra, de Sopron és Darufalva széles talpú, égett sáncú várai körül már egyáltalán nincsenek egyházhelyes nemesek.³⁶ Ugyanez a helyzet Moson korai vára esetében is, ahol délről még a Hanság

---

³⁴ *Gömöri* 2007. 208–209.

³⁵ *Rácz* 2000. 25.

³⁶ *Gömöri* 2007. 198–203., 204.

mocsara okán megindokolható a hiány, de nyugatról már semmiképp.³⁷ A krónikáinkból és okleveles emlékeikből azonban hamar kiderül a hiányzó településsáv oka, ezen a területen ugyanis végig a Lajta mentén Darufalvái és Moson körül egészen Győr előteréig mindenhol besenyőket, illetve kisebb számban székelyeket említenek. Ennek okán egyházhelyi nemesekre nem is volt szükség a gyepű védelmében.³⁸ A Hanságtól délre fekvő terület északi oldalának mocsárral indokolt hiányát már említettem. Középpontjában Szolgagyőr és Pusztacsalád, míg a Hanság felől északon Kapuvár és Babót fekd. ³⁹ Nyugatról a már említett Locsmándról kiinduló hiányos sáv határolta, míg délről a horpácsi leágazástól a Rábcáig és onnan keletnek haladó és részben a Rába mentén Csornáig érő szakasz. Két terület maradt még hátra, melyek akár egy egységet is képezhettek, mégpedig az Ikervár-Sárvár, valamint a Pápóc körüli rész. Mindkettő legérdekesebb része a keleti határoló településsáv, amely végig a Marcal folyó nyugati partján halad, benne jelentős besenyő megtelepülésekkel Merse és Árpás környékén. Lényegében egy kettős sáv egyik feléről van szó, mivel a zalai Zalaszentgrót tájától párhuzamosan halad a II.1. zalai településsávval és Veszprém megyei folytatásával egészen Vát magasságáig. A két sáv között hozzátévelegesen 10 kilométer széles hiány van, mely Karakó körül szűnik meg, onnantól szorosan a Marcal mindkét partján egyházhelyes nemesi birtokok sorakoznak egészen Vátig, ahonnan már csak a veszprémi oldalon folytatódnak.

A II. településsáv déli folytatásának Somogy megyei feltérképezése a jövőbeni kutatás feladata lesz. Jelenlegi adataim elsődlegesen Engel adatbázisára épülnek, ami a 16. századi adójegyzékek erősen hiányos volta miatt töredékes képet ad. Mivel a török támadás okán az 1542 utáni egyházhelyes nemesi összeírások mindössze csak pár falut jegyeztek fel, a későbbiekben a középkori okleveles anyag feldolgozásával lehetne valós képet kapni a településeikről. Ennek ellenére nem reménytelen vállalkozás a településsávok rekonstrukciója, mivel a kevés adatból így is kiolvasható egy rendszer. A zalai II. településsáv egészen az Őrtilosi széles talpú sánccal épült nagy alapterületű várig követhető, ott azonban a Drávánál minden folytatás lehetősége elenyészik.⁴⁰ Egy másik hosszabb szakasz Nagyatádtól délre indul és a Drávára merőlegesen északkeleti irányban egészen Kadarkútig ér. Egy újabb szakasz Somogyhatvan területétől kezdődően és ugyancsak merőlegesen, Zádornál éri el a közben kanyargó Drávát. Eszerint tehát két szakasz hiányzik, az első Őrtilostól érne Bélavár környékéig, ahol Rinyaszentkirály körül már megvan, a második pedig Kadarkút és Somogyhatvan között teremtené kapcsolatot. A legkönnyebben épp ez utóbbit tudom meghatározni, mivel ha mindkét meglévő szakaszt képzeletben meghosszabbítom északkeleti irányban, akkor a közrefogott háromszög metszéspontjában Ropoly várát találok. Ropoly jellegzetes korainak tartott, nagy alapterületű széles talpú sánccal épült vár.⁴¹ Az Őrtilos és Bélavár közti szakaszra ugyancsak a bélavári vár azonos tipológiája alapján következtethetünk, illetve egy Berzence melletti Őr település is ezt erősíti.⁴² A három korai vár és az odatartó településsávok tehát egyértelműen kijelölik a Dráva menti szakaszt,

---

³⁷ Uo. 197.

³⁸ Uo. 195.

³⁹ Uo. 197–198.

⁴⁰ *Magyar–Nováki* 2005. 105.

⁴¹ Uo. 153.

⁴² *Engel* 2001. Települési adatbázis.

aminek ropolyi kiugrása még sok izgalmas értelmezési lehetőséget nyújt a jövőben. Zádortól bár hiányosan, de nagyobb biztonsággal követhető a Dráva mentén keletre tartó szakasz, amely Sellye után egyre ritkábbá válik, de még eléri Baranyavárt a Dunánál. Somogy megye azonban nem csak a II. sáv folytatása miatt izgalmas, hanem mert egy belső szakasz is fut, mely Balatonszentgyörgytől indul délnek és Szenyér alatt keletnek fordulva elvész. Ám egy nagyobb hiányzó rész után Somogyvárnál ismét követhető, majd Karádtól nyugatra fordul a Balaton felé. Somogyvár, bár a régészeti kutatások szerint mindenben megfelel az eddigi várak típusának, topográfiai helyzete azonban teljesen egyedi.⁴³ Nem külső gyepon áll, hanem a belső területhatároló településsávban, akárcsak Veszprém vagy Fehérvár.

Már csak egyetlen településsávról nem esett szó, mégpedig a Balaton-felvidéken lévő I. számúról és az abból merőlegesen kiinduló leágazásról. A fentebbiekben már a zalai egyházhelyes nemesi településsávok ismertetésénél jeleztem, hogy véleményem szerint ez esetben egészen más rendszerről van szó. A Zala megye területéről Kapolcs körül kilépő sáv ugyanis Mencshely–Öcs vonalában folytatódik, és a megyehatár veszprémi oldalán Miske–Kolontár vonalon visszacsatlakozik a zalai oldalon lévő Hany–Gyepű térségi leágazáshoz. Innen Sárosd–Kisberzsény nyomvonalán éri el a karakói földvárat, majd a II.1. településsáv Marcal menti szakaszán halad északnak egészen Marcaltő térségéig. A II.1. sáv itt is tovább folytatódik egészen Győrig, azonban Takácsi felé a Győr és Veszprém megyei határ veszprémi oldalán ismét leágazik. Veszprém, Győr és Komárom megyék hármastárát Kát–Kérkezteleki térségében éri el, ahonnan egy északnyugati leágazás átlép Győr megyébe Pannonhalma keleti előterében, míg egy másik leágazás végig a megyehatár veszprémi oldalán Ajkáig követhető. A zalai I. sáv Füred–Felsőörs környéki szakasza Nemesfajsznál lép Veszprémbe, majd a Nemesvámos–Csatár–Szentistván–Németi nyomvonalon egyszerűen nyugatról kikerüli Veszprém várát és egyenesen a Bakony-hegység szívéig hatol, ahol egy nagyobb szakaszon hiányzik, de egy Gyepű (ma Farkasgyepű) helynév azért nem hagy kétséget a feltehetően lakatlan hegyvidéki terület rendeltetése felől. Végül a Bakony túloldalán Kistevél–Homokbödöge vonalában Pápát keletről szegélyezve Acsád–Takácsi körül ér vissza a II.1. sáv veszprémi szakaszához. Mindezt a térképre vetítve jól látható, hogy három nagyobb körülhatárolt területet szegélyeznek a fentebbi településsávok, elsősorban Zala megye keleti felében Keszthely, Szántó, Sümeg, Tapolca, Almád és Nyirád térségét, másodsorban pedig Veszprém megyét a Veszprém–Pápa tengely mentén két részre osztják. A nyugati félre esik Somlóvásárhely és Pápa, míg a keleti oldalra Veszprém és Bakonybél. A negyedik terület elvben Győr és Pannonhalma térségében lenne, de annak feltérképezése még további kutatásokat igényel.

A gyeprendszer topográfiai időrendje

A dunántúli egyházhelyes nemesek településsávjai, bár jól láthatóan rendszert alkotnak, mégiscsak részben nevezhetem tényalapú következtetésnek az egyéni értelmezésemet. A 16. századi forrásokhoz képest ugyanis hiányzik az a sok száz oklevél vagy egyéb irat, melyben, ha ez a megtelepülés akkor történt volna, pontosan leírták volna, hogyan vitték véghez. Feltevésnél azonban jóval több, hiszen annak ellenére, hogy minden szempontból másodlagos és évszázadokkal későbbi a forrás, mégiscsak tényeken alapszik a településto-

---

⁴³ *Magyar–Nováki* 2005. 130–131.

pográfiajuk felvázolása. A fejtegetésem tehát egyrésztől nagyon is konkrét topográfiai, régészeti és történeti adatokon alapszik, másrésztől a belőle levont következtetéseknek akkor is többféle értelmezése lehetséges, ha minden egy irányba mutat. Ezután tehát az eddigiek alapján az alapfelvetésem már az lesz, hogy egyértelműen egy gyeplétszám lenyomata rejtezik a településsávok mögött és azt fogom megnézni, hogy a fentebbiek miként értelmezhetők ennek alapján.

A dunántúli egyházbélyes nemesi településsávok és a várak

A térképre tekintve azonnal szembeötlő, hogy a Dunántúlt Győr és Órtos között, a Marcal és a Zala folyók mentén egy nagy északi–déli sáv két részre osztja. Ehhez képest mind a keleti, mind a nyugati részen többségében oldalirányú településsávok futnak, amelyek további kisebb-nagyobb területekre szabdalják az országrészt. A másik északi–déli irányú sáv már egészen a nyugati határszélnél látszik a Moson–Darulva–Sopron–Locsmánd–Óvár vonalon. Jól kivehető az is, hogy a Marcal–Zala vonaltól keletre kevesebb, és méretében jóval nagyobb területek vannak, mint attól nyugatra. Míg a hasonló méretű Zala (II. sávon belül) és Veszprém megyék területén összesen 3 határolt terület volt, addig csak Vas megyében 6, esetleg 7.

A rendszer tehát bizonyosan két részből állt, az I. külső gyeplétszám a Marcal és a Zala vonalában futott, míg a II. Moson és Óvár (Pinkaóvár) között. Egyértelmű és világos az összefüggés az úgynevezett korai, részben már ezelőtt is sokszor 10. századnak vélt nagy alapterületű és széles talpú kerítőfállal épült, égett sáncú várak és az egyes településsávok kö-

zött. A Dunántúl nyugati felében található összes ilyen tipológiájú korai vár a rendszerhez igazodik, annak topográfiai értelemben bizonyosan a részét alkotta! A várak nem az egyes belső gyeprésávok tetszőleges metszéspontjain vagy annak szakaszain álltak, hanem kizárólag(!) az I. és II. külső gyeprés vonalának metszés- vagy fordulópontjain. Az eddigiekben a zalai II.1-es sávnak írt I. külső gyeprés Győr, Karakó, Kisfalud, Órtilos és Dráva menti folytatásában Bélavár, Ropolyvár, valamint gyaníthatóan a még nem azonosított Baranyavár alkotta a várak első sorát. A második láncolat a már említett Moson, Darufalva, Sopron, Locsmánd és Óvár várai. A rendszer logikája és a topográfiai szempontok alapján egyetlen vár hiányzik csak a II. külső gyeprésről, amelynek elvben valahol az Őrség vidékén kellett volna lennie.⁴⁴ Említenem kell még az általam részleteiben egyelőre fel nem tárt Felvidéken, a Csallóközben Győrtől Pozsonyig tartó sávot, amelynek végpontja az utóbbi vár. További kutatások nélkül azonban egyelőre az sem világos, hogy az I. külső gyeprés folytatódik Pozsony felé, vagy csak egy oldalirányú leágazás köti össze a két várat. Mindenesetre a csallóközi egyházhelyes nemesek igen nagy száma azt sejteti, hogy az I. külső gyeprés folytatásáról van szó. Ennek jelentősége a két gyeprésvonal egymáshoz képest megállapított időrendjében lenne, főként az ismert történeti események tükrében, de a kérdés eldöntése további kutatásokat igényel. A gyeprésrendszer egészének és időrendjének szempontjából további támpontot ad, hogy mind régészeti, mind az írott források alapján a 11. század elejétől keltezett, másként az újonnan létesült várispáni és megyésispáni keskeny talpú fallal kerített várak, illetve a királyi udvarhelyek várai csak néhány esetben a korábbi széles talpú fallal kerített várak felhasználása esetén egyeznek, többségükben azonban csak kiegészítő megerősítésként igazodnak az I.-es és II.-es külső gyeprésávokhoz. Amíg például Velem-Szentvid keskeny talpú fallal kerített vára még a Locsmánd és Óvár közti szakaszra esik, addig más várak, mint Kapuvár és Babót, a belső gyeprésön feküdtek. Akadnak azonban olyan 11. századi várak is, mint Ikervár, Vasvár és Zalavár, melyek már egyértelműen nem részei a gyeprésrendszernek, mivel mindhárom egy-egy határolt terület belsejében létesült. Pusztán tipológiai és topográfiai érvek alapján ebből kifolyólag megállapítható, hogy a széles talpú fallal kerített várak korábbiak, mint a megyeszervezés korától, Géza fejedelem és I. István idejétől (970 körül) épülő keskeny talpú fallal kerített és kisebb alapterületű várak. A több erősség esetében is, mint Sopron vagy Győr, kimutatható 11. századi felhasználás pedig egyértelműen jelzi a továbbélő párhuzamos használatot. A besenyő és kabar népelemek mindkét külső gyeprésávon, illetve a belső gyeprésön való jelenléte többszöri betelepülést feltételez, mégpedig az I.-es és II.-es gyeprésávok korai periódusának indulásától fogva. Vagyis már azok létrejöttékor, a megtelepülés kezdetétől számolhatunk besenyő vagy kabar részvétellel is.

Míndezek alapján az I. külső gyeprésáv által két részre osztott területek között a vártopológia és az idegen népcsoportok megtelepülése alapján nem lehet időrendet felállítani, mivel azok mindkét feltételezett területi periódusban egyidejűleg és azonos módon léteztek. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a várak és a gyeprésávok kiépülésének időtartama egy rövid időszakra vagy egy periódusra esne, lévén ez még a 16. században is évtizedekbe telt volna. A várak tipológiai egysége és azon tény, hogy csak a külső gyeprésön lé-

---

⁴⁴ Dénes József szíves közlése szerint a még kutatatlan Szentgotthárd Várdomb is szóba jöhet, melynek területén épült a 12. századi ciszterci apátság. A domb területe méretében megfelel ugyan, de annak csak a belsejében, az apátság területén folytak kutatások.

tesültek, felveti annak lehetőségét is, hogy azok a belső gyepekhez, avagy a településsávokhoz képest utólag létesültek. A belső területhatároló gyepeknek ugyanis elsődlegesen a körbefoglalt területek szempontjából lehetett védelmi szerepe és csak másodlagosan az ország egésze felől nézve. Különösen igaz ez a keleti–nyugati irányú sávok esetében. A várakkal szegélyezett külső gyepek feladatának azonban egyértelműen az országrészek védelme tűnik. Mindazonáltal a továbbra is fennálló belső szerkezeti különbségek okán véleményem szerint a két rendszer nem egyidős, de hogy melyik létesült előbb, és milyen irányból (nyugatról keletre, vagy keletről nyugatra) azt a 10. századra tehető szempontok, különösen az alább következő régészeti leletek alapján lehet csak eldönteni. A két külső gyepek sávot a 10. századnál korábban, mint ahogy az egyes várak esetében felmerült (Óvár, Veszprém), azonban semmiképpen sem keltezhetem, mivel a topográfiai rendszer szintjén egyértelműen nyugat felé mutatnak, míg 9. századi eredet esetén ez éppen fordítva lenne. Ennek ellenére mindkét rendszer egyes elemei, főként a belső gyepek sávok és a felhasznált várak esetében, továbbá a zalavári frank kori népesség továbbélése alapján a Dunántúlt megszálló magyarok idejében gyaníthatóan már léteztek. Véleményem szerint erre utal már önmagában is az, hogy az I. külső gyepek sáv egyáltalán létezik, valamint a két terület-rész között már többször említett szerkezeti különbség. Elképzelhető tehát, hogy a honfoglalás előtt még frank uralom alatt lévő I. és II. külső gyepek közti területen a magyarok egy már létező rendszert formáltak át a maguk elképzelése szerint és abból bizonyos elemek megtartása mellett alakították ki, méghozzá feltehetően két periódusban az I. és II. külső gyepek vonalakat, illetve a belső gyepek rendszerét.

A régészeti topográfia időrendje

A régészeti lelőhelyeink tárgyanyaga ugyan kétségkívül egykorú forrásnak számít, azonban az időrendje és a kelezése szempontjából talán még több bizonytalanságot rejt, mint a településtopográfia. Ennek oka egyrészt a dunántúli leletanyag kis száma, másodszorban a ma is sok vitát képező időrendje.⁴⁵ Abban azonban viszonylag nagy konszenzus van, hogy a 11. századtól induló, kevés melléklettel rendelkező köznépi temetőink a kereszténység időben jól megfogható periódusához tartoznak, ugyanakkor az azt megelőző 10. századi fegyveres és köznépi sírok és leletek tekintetében már nem mondható el ugyanez. Dolgozatomnak ugyanakkor nem tárgya a 10. századi régészeti leletkataszter elkészítése, így csak a már megjelent publikációkat tudtam összevetni a gyepek rendszerrel. Ehhez két helyen végeztem összehasonlítást, mégpedig a Veszprém és Zala megyei I. külső gyepek mögötti területen, illetve Vas megyében az I. és II. külső gyepek közti részen. Így mindkét rendszer területén összevethető a régészeti anyag az egyes településsávokkal. További példaként és egyfajta kontrollként használtam Szóke Béla kalföldi gyűjtését, mivel az mindkét területet érintően készült. A forrásanyag tehát közel sem nevezhető teljesnek, hiszen napjainkig folyamatosan kerülnek elő újabb lelőhelyek, illetve arról szóló publikációk. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ennyi is bőven elegendő, hiszen az egyezés, avagy eltérés tendenciájának ekkora alappennyiségből is ki kell derülnie.

A gyepek rendszer régészeti vizsgálatától elvileg kétféle eredmény várható, elsőben, hogy minden fentebbi elképzelés csak hipotetikus és semmilyen területi vagy időrendi összefü-

---

⁴⁵ *Mesterházy* 2002. 327–340.

gés nem állapítható meg. Ezt persze részben rögtön ki is zárhatjuk, hiszen a várak önmagukban, leletanyag nélkül is régészeti objektumok, amelyek kimutathatóan a gyepűrendszer részét képezik. Másodsorban ebből következik, hogy a régészeti leletek időrendjének és topográfiájának legalább nagyságrendileg igazolnia kell a gyepűrendszer meglétét. Ez esetben is kétféle kimenetel lehetséges, elsőben pusztán csak a létezés 10. századi tényét sikerül bizonyítani, másodsorban annak periodizációját is meghatározza, illetve kölcsönösen kiegészíti és pontosítja mind a régészeti, mind a településtopográfiai időrendet.

Legelsőként tekintünk át S. Perémi Ágota Veszprém megyei leletközlését, amiből – lévén a zalai II.1.-es sávtól keletre eső terület ma nagyrészt oda tartozik – egyúttal két belső terület régészeti anyagát is megvizsgálhatom, míg a hiányzó keszthelyi járás leleteit több kisebb publikációból igyekszem pótolni. A Balaton-felvidéki körülhatárolt területről S. Perémi 18 lelőhely adatait közli, amiből 2 balatonkenesei és 1-1 szentkirályszabadjai, illetve vörös-berényi már kívül esik a területen, másként Veszprém megye keleti körülhatárolt területébe tartozik. Ugyanez elmondható 8 további lelőhelyről, melyek a középkori Zala megyébe estek, és így számításba vettem a zalai I. településsávnál is. A fentebbiekből már kiderült, hogy a sáv Zánkától keletre eső part menti része valójában a veszprémi nyugati területet délkeletről határoló sáv volt. A lelőhelyek felsorolásából nyomban kitűnik, hogy kivétel nélkül mindegyik a településsáv területébe esik, vagy közvetlen közelében került elő. Bár nem mindenhol esnek egybe az egyházhelyes nemesek birtokaival, de arra nincs is szükség, mivel a hat évszázaddal későbbi forrás alapján megrajzolt sáv egészen bizonyosan csak lenyomatában őrzi az egykori megtelepülési helyet, továbbá a közbeékelődő nemesi és egyházi birtokok, ahogy azt alapfelvetésemben is jeleztem már, eredetileg is részei lehettek a rendszernek, de azok a 16. században már csak önkényesen különíthetők el. Egyszerűben összefoglalva, a megtelepülők gazdagabb vezető rétege gyaníthatóan éppen úgy ott lappang a 16. századi kis- és közepes birtokos nemesek közt, mint a honfoglalók egyszerű vitézei az egyházhelyesek között, azonban ezt a csoportot a 16. században már nem lehet elkülöníteni az egyéb területen birtokló más köznemesektől. A lelőhelyekre visszatérve tehát fegyveres lovas sírok, illetve arra utaló szórványleletek kerültek elő Badacsonytomaj-Bormúzeum, Badacsonytomaj ismeretlen lh., Balatonakali-Hegytetőn, Balatonfüred-Arácson, Felsőörs-Kishegyen, Mencshely-Berki kútnál, Paloznak-Hosszú dűlőben, Szentbékálá-Öreghegyen (Tüttöskál), valamint köznépi temetkezések Balatonalmádi-Öreghegyen, Balatonfüred ismeretlen lh., Csopak-Lőcse dombon, Csopak ismeretlen lh., Dörgicse és Mindszentkál-Pogány dűlőn.⁴⁶ A régészeti lelőhelyek topográfiai helyzete egyértelmű, ugyanazt a T alakú sávot rajzolják ki, mint az egyházhelyes nemesek I. zalai településsávja. A Tapolcai-medence területéről Diszelnél egy köznépi, míg Hegymagason lovas sírt közöl, melyek ugyancsak az I. zalai sáv nyugati folytatásába esnek. S. Perémi még egy lelőhelyet említ, mely ehhez a sávhoz tartozik, mégpedig a Nagyvázsöny-nőzséri lovas sírokat. Lényegében ugyanezt látjuk a zalai körülhatárolt terület északi felében, ahonnan Csebrendek területéről 1, míg Sümeg városából 2 lovas sír szórványos leletanyaga ismert. További lelőhelyek ismertek a mai Zala megyéből Zalaszentgrótról, ahonnan egy lovas-fegyveres és egy köznépi 10. századi temető került elő, valamint Szentgyörgyvárról, ahonnan közlésből egy köznépi temetkezés ismert.⁴⁷

---

⁴⁶ S. Perémi 1998. 21–49.

⁴⁷ Dienes 1960. 107–126.; Müller 2002. 16.

10–11. századi temetkezések és a zalai körülhatárolt terület egyházhelyes nemesi településsávjai.
Sötét négyzet: lovas-fegyveres, üres négyzet: köznépi

Mindebből két következtetést rögtön levonhatok, elsőben mind a lovas-fegyveres, mind a köznépi sírok topográfiaja egybeesik a településsávval, másodsorban ennek köszönhetően a 10. század első harmadától egészen a végéig keltezhetjük az I. külső gyeplő mögötti zalai településsávokat. Feltűnő még, hogy a két csoport temetkezései nem válnak el területileg, így lényegében vegyesen fekszenek.

Az előzetes következtetésem után nézzük meg Veszprém megye másik két körülhatárolt területének leletanyagát is! A lelőhelyek területi eloszlása itt már kedvezőtlenebb, mivel azok többnyire a Bakony északi oldaláról valók. S. Perémi innen 13 lelőhelyet ismertet, amiből 4 esik a nyugati, 9 a keleti körülhatárolt területre. Mindebből 3 köznépi (Pápa) és 1 lovas-fegyveres (Kúp) temetkezés a nyugati részen van, míg a keletiről 5 köznépi (Bakonykoppány, Gic, Dudar, Csetény), illetve 4 lovas-fegyveres (Nagygyimót-Kisgyimót, Lovászpata, Gic, Bakonyszentlászló) temetkezést ismertet. A nyugati körülhatárolt terület déli és nyugati szakaszának már fentebb ismertetett szakaszaival együtt a sávokhoz igazodó nagyságrendi topográfia itt is egyértelműen kirajzolódik. Hátramaradt még Veszprém városa, melynek területéről 5 lovas-fegyveres és 7 köznépi temetkezés vagy szórvány ismert. Ide vagy a keleti terület déli felére tartozik 4 köznépi (Vörösberény, Szentkirályszabadja, Balatonkenese, Balatonalmádi) és 1 lovas-fegyveres lelőhely Balatonkenesére. Veszprémhez hasonlóan Várpalotáról is több lelet van, 3 lovas-fegyveres és 1 köznépi. Mindezt a térképen is megnézve lényegében ugyanazt látjuk, mint a zalai területre, más szóval a 10. századi leletanyag a teljes korszakban és mindkét leletcsoportban egyértelműen igazodik mindkét veszprémi körülhatárolt területre, valamint a lovas-fegyveres és köznépi leletanyag topográfiaiilag nem különül el.

*A Veszprém megye területén lévő nyugati és keleti körülhatárolt terület honfoglalás kori temetkezései.
Sötét négyzet: lovas-fegyveres, üres négyzet: köznépi*

Végezetül a Szőke Béla kisalföldi közlésében található térképet összevetve a fentebbi nagy áttekintő térkép Győr megyei részével, ugyanazt tapasztaljuk, mint az előbbiekben. A Dunától délre, illetve a Csallóközből gyűjtött 16 lelőhelyből 4 a Gyórhoz Csorna felől becsatlakozó, illetve Enese felé kerülő belső gyeplépcsőkre esik, míg 8 az I. külső gyeplépcső Marcal és Rába menti részén található. Továbbá 3 másik a csallóközi induló szakaszán, 1 pedig a két Duna-ág találkozásánál van.⁴⁸

Az I.-es és II.-es külső gyeplépcsők közti második nagy terület eltérő szerkezetéről többször szóltam már, nézzük tehát meg, hogy abból mit igazol a régészeti leletek topográfiaja! Az előbbiekben ismertetett kisalföldi leleteknek a Marcal és Rába folyóktól nyugatra eső csoportja lényegi különbséget nem mutat, azok úgyszintén igazodnak a belsőgyeplépcsők sávjaihoz. A Vas megyei honfoglalás kori leleteket Kiss Gábor gyűjtötte össze még az 1990-es évek végén. A megye területéhez képest innen nagyságrendileg kevesebb temetkezés ismert, mint a zalai vagy veszprémi körülhatárolt területekről. Ennek okán nem is tudok olyan látványos térképeket rajzolni, mint Zaláról, ahol a régészeti anyag ugyanazt a kört jelenítette meg topográfiailag, mint az egyházhelyes nemesek településsávjai. Ettől függetlenül érdemes megnézni, hogy miként viszonyul a régészeti topográfia a II. külső és belső gyeplépcsőkhöz. Lovas-fegyveres temetkezések száma összesen 4 (Ikervár, Kernenesszentmárton, Vasasszonyfa és Celldömölk). Ezek mindegyike a 10. század második felére keltezhető, amit az egyikben talált 931–945 közé tehető pénzmelléklet is megerősít. A

⁴⁸ Szőke 1954. 123. Térkép.

köznépi temetők száma úgyszintén 4 (Ikervár, Sorokpolány, Cseprek, Szombathely). A Szombathely-szentmártoni lelőhely különösen érdekes, mivel ott 9–10. századi továbbélő népességet jelzett a temetkezés időrendje. A Vasasszonyfa-meszléni lovas-fegyveres sír egyértelműen a csepreki és a szombathelyi körülhatárolt területek közti belső gyeplősávra esik, lévén Meszlén eleve egyházhelyes nemesi falu volt. Ugyanez elmondható a kemencsentszentmártoni lovas sírról is, amely a Marcal nyugati partján lévő belső gyeplősáv sávjában került elő, illetve Kisdomölk is egyházhelyes nemesi falu volt. A II. külső gyeplősávhoz egyetlen korhatározó leletanyag kapcsolódik, mégpedig Óváron (Pinkaóvár), ahonnan a 10. század közepétől induló pénzérmék kerültek elő. A fent említett köznépi temetők mindegyike a 10. század utolsó harmadától, de még inkább a 11. század elejétől indul. Sorokpolány a szombathelyi és jáki–pornói területek közti belső gyeplősávon, míg a pénzzel keltezett (967–999) ikervári temető a sárvári terület déli belső gyeplősávjának a szélén található. Innen egyébként lovas temetkezés is ismert, mely a 10. század közepére, második felére tehető. További, a 10–11. század fordulóján induló köznépi temetők ismertek a Sárvártól keletre lévő belső gyeplősáv, Mesteri-Intapusztán és Sitke-Hercseg-hegyen, a pápóci és szolgálói terület közti belső gyeplősáv Répcelakról, valamint a Vasvár és Sárvár közti belső gyeplősáv Balosameggyes és Rábakovácsi területéről.⁴⁹

Míndez az összevetett lelőhelyek számától függetlenül aligha lehet a véletlen műve. Darabszámra ugyan nem sok, de területi eloszlásában bőven megfelel a statisztikai alapmeny-nyiség követelményének. Nyilvánvaló tehát, hogy az I. külső gyeplősáv keletre eső zalai, két veszprémi és egy Győr környéki körülhatárolt területen előkerült 10. századi honfoglaló régészeti tárgyi emlékek előfordulása egybeesik az egyházhelyes nemesek településterülete alapján meghatározott külső és belső gyeplősáv sávjával. A vizsgált leletanyag ugyanis a 10. század elejétől a 11. század elejéig területileg nem különül el, hanem egységesen a településsávokba vagy közvetlen környezetükre esik. Úgyszintén nem mutatható ki különbség az úgynevezett lovas-fegyveres sírok és a köznépinek tartott temetkezések területi és időrendi előfordulásában sem, mindkettő egységes képet mutat, végig a teljes évszázadban. Az egyes területek méretétől függően, de jól kivehető, hogy feltűnően hiányzik a honfoglaló leletanyag azok belsejéből, ami pedig aligha lehetett lakatlan. Különösen látszik ez a zalai területen, ahol a keszthelyi régió és a Tapolcai-medence gyakorlatilag üres, miközben mindkettő tökéletesen alkalmas a megtelepülésre. Mivel a jelenség mindegyik körülhatárolt területen kivehető, ezt csak úgy tudom értelmezni, hogy a megtelepülés gyűrés körülfoglalást alkotó sávos rendszere tudatos szándék eredménye. A területeket megszálló magyarok többnyire a folyók mentét, illetve a dombhátságokat szállták meg, míg a magasabb hegyvidékeket és sík térségeket, ha lehetett, elkerülték, vagy azok völgyeibe települtek. A belső területek 10. századi régészeti anyaga ugyanakkor egyelőre teljesen ismeretlen, feltehetően ennek hátterében bizonyos korainak vagy éppen késeinek tartott temetkezések időrendi problémái állnak.

Míndazonáltal megállapítható, hogy a várak tipológiája és a megtelepülési rendszer belső szerkezete alapján meghatározott településtopográfiai időrendet a régészeti anyag nem csak megerősíti, hanem annak időbeli kereteit jelentősen kitágítja. Az I. külső gyeplősáv és a mögötte húzódnó belső gyeplősávok által körülhatárolt területek (mind a 4 vizsgált) létrejöttét mindezek alapján közvetlenül a Dunántúl elfoglalását követő első időszakra tehetjük.

⁴⁹ *Kéz* 1996. 325–338., legújabbban *Kéz* 2000. 1–321. leletanyag-térképe 7.

Ugyanakkor ismételten fontos kihangsúlyozni, főleg a körülhatárolt területek belső részeinek problematikája okán is, hogy a megszállás idején gyaníthatóan már létezett valamiféle területi szervezete és településrendszere a továbbélő helyi lakosságnak, aminek egyelőre ismeretlen elemeit, esetleg néhány várat felhasználták a magyarok. A megtelepülés időben valószínűleg jó pár évet igénybe vett, amelynek során a honfoglalók a maguk céljaihoz és szokásaihoz igazíthatták (körülfoglaló sávos letelepedés) a helyben talált településrendszert. Mivel az I. külső gyeprésáv mentén jelentkező régészeti anyag (*Zalaszentgrót-Téglagyár*) épp úgy a 10. század elejétől indul, mint a belső gyeprésáv (Nagyvázsony-Nőzsér), a széles talpú fallal kerített várak építési idejének kezdetét nem lehet egyértelműen meghatározni. A rendszer logikájából fakadóan egyes várak már a 10. század elején is megépülhettek, azonban a legvalószínűbb, hogy az I. külső gyeprésáv vonalán a térképen ábrázolt erősségek teljes számban csak a 933-as merseburgi és a 955-ös augsburgi vereségek időszakában épültek fel. Ez azonban mindössze következtetés, a sáv topográfiai időrendje ugyanis a 10. század első felére mutat. Az esetleges 10. század közepi várépítésekre egyedül a korábban már említett zalai II.2.-es leágazás utal, amire csak a kisleludai vár megépítése adhat egyedüli magyarázatot. Egyszerűbben megfogalmazva, azért található itt egy kis területet körbekegőző leágazás (II.2. és II.1.), mert az I. külső gyeprésáv nyomvonalát korrigálva egy újabb várat építettek. Hogy ezt egy már meglévő és a Vas megyei részekre egyébként is jellemző kisebb körülhatárolt terület belefoglalásával tették, vagy csak egyszerű bővítéssel, nem lehet eldönteni. Ugyanakkor a legvalószínűbb az első felvetés, mivel a bővítés után is helyben maradt a II.1.-es leágazás népessége. A bővítés során egyúttal felszámolták azt az egyébként sehol máshol nem tapasztalt helyzetet, hogy a fő külső gyeprésáv egy folyószakasz védtelen közepén lép át az egyik oldalról a másikra. Arra, hogy ez mért is alakult ki így feltehetően a 10. század elején, a Zalaváron tovább élő frank kori népesség településterülete adhat elfogadható indokot. Más szóval eredetileg a balatonhídvégi vagy fenékpusztai réven ment volna délre a településáv, végül azonban belefoglalták Zalavárt is. Könnyen lehet, hogy eredetileg ez is két lépésben történt, mivel a somogyi területen épp a fenékpusztai átkelő túloldalán, Balatonszentgyörgynél kezdődik, vagy ez esetben folytatódik egy belső gyeprésáv.

Az I. és II. külső gyeprésávok közti terület régészeti leletanyaga hasonló képet mutat, mint a fentebb ismertetett I. külső gyeprésáv keletre eső terület. Bár a leletek száma jóval kisebb, és önállóan nem jelzik a kisebb területek rendszerét, a térképpel összevetve mégis világosan látható az egyezés. Az egyetlen kivétel Szombathely, ahol azonban biztosan továbbélő helyi lakossággal kell számolnunk. Lényegében ez az egyetlen belső terület, ahol régészetileg talán sikerülhet elkülöníteni az ott élőket a magyaroktól. A II. külső gyeprésáv mögötti országrész azonban nem csak a belső gyeprésáv szerkezetében, hanem a régészeti leletanyag időrendjében is jelentős különbséget tükröz. Az I. külső gyeprésáv mögötti résszel ellentétben innen a 10. század közepénél korábbra keltezhető és a honfoglaló magyarokhoz köthető lelet nem került elő. Mindebből óvatosan az következik, hogy a Marcal és Zala folyók menti I. külső gyeprésáv valóban korábbi, mint a II., a nyugati országrészt, a későbbi Vas, Sopron és Moson megyék területét pedig csak a 10. század közepén szállta meg a magyarság. Feltehetően erre a 933 és 955 közötti események hatására került sor, és a terület igazgatását az I. külső gyeprésáv mögötti területhez hasonlóan, de kimutatható szerkezeti különbségekkel szervezték meg. A II. külső gyeprésáv felhúzott Óvár, Locsmánd, Sopron, Darufalva és Moson várai is ekkor épülhettek, de itt sem zárható ki korábbi előzmények felhasználása. Ez esetben tehát mind a régészeti anyag, mind a településtopográfiai eltéré-

sek azt igazolták, hogy a nyugati rész rendszere valóban későbbi, és annak induló régészeti időrendje egyben a korábban megszállt keleti rész keltezését is megerősíti. Az egyetlen el-
lentmondás továbbra is a széles talpú fallal kerített várak időrendi kérdése, mivel azok
mindkét külső gyeprésávon azonos tipológiai rendszerben épültek. Ennek magyarázatára
kézenfekvő megoldásnak tűnik a két területrészt egymáshoz közeli időrendje. Másként az I.
külső gyeprésávon lévő várak építéséhez szükséges időszakot önmagában is egy-két évti-
zedre tehetjük, 910–930 közé, míg azok felépültét követően, vagy még abban az időben (az
említett kisfaludi korrekció) már megkezdődött a II. külső gyeprésáv kiépítése. A vártipoló-
gia tehát azért mutat azonosságot, mert egy hosszabb folyamatként, de azonos rendszer-
ben épült ki a várak alkotta védelmi vonal.

Az írott források időrendje

A településtopográfiai és régészeti időrend felvázolásának birtokában érdemes röviden
az ismert történeti tényeken keresztül bemutatni a Dunántúl 10. századi történetét. Minda-
zonáltal újra hangsúlyoznom kell, hogy több értelmezés is lehetséges, főként annak okán,
hogy a Dunántúlon, annak is csak a középső és nyugati felén vizsgált megtelepülési rend-
szer nem lokális jelenség. Mivel a dolgozatom kereteit meghaladná az egész ország feldol-
gozása, így csak röviden megjegyzem, hogy az egyházhelyes nemesek településsávjai Er-
dély kivételével az egész országban, még Szlavóniában is megtalálhatók. Emellett a széles
talpú fallal kerített 10. századi várak is több gyeprésávban körbeveszik az ország belső terü-
leteit, nem csak keleten (Borsod, Szabolcs stb.), hanem délen is. Éppen ezért a teljes körű
feldolgozás, főként a szlavóniai gyeprésáv és a Dráva menti somogyi–baranyai rendszerek
összefüggéseinek feltárása a későbbiekben tovább árnyalhatja az értelmezési keretet.

A Dunántúl hagyományosan elfogadott 900 utáni megszállása és a magyarok megtele-
pülése a vizsgálatom eredménye szerint nem terjedt ki a teljes országrészre, hanem a külső
gyepű várakkal is megerősített határát a Marcal és Zala folyók mentén, Győr, Karakó, Kis-
falud és Órtilos között építették ki. A korai honfoglalók egy-egy nagyobb területet gyűrű-
szerűen körülfogalva, 10-20 kilométer széles, lazán benépesült sávokban, folyók mentén
és dombhátságokon teleptek le.⁵⁰ A zalai körülhatárolt terület mintegy 1000-1200 km²-es
volt, míg a szomszédos veszprémi kb. 1700 km²-es.⁵¹ A köznép és a vezető réteg település-
területe nem különült el, így az előkelők utódai a gyeprésávokon a törzsgyökeres későbbi
vagyonos és szegény nemzetségek között keresendők. Az írott források alapján az öt na-
gyobb közép-dunántúli terület közül a zalai rész egyértelműen azonosítható Bulcsú vezér
szállásterületével, ahol a törzsi nevek közül egyedül a Keszi fordul elő, mégpedig 5 telepü-
lés nevében. A szomszédos veszprémi területen hasonlóképpen csak a Jenő törzs neve is-
mert, 2 egymással határos birtokon. Mindez arra utal, hogy a 10. század első felében az
egyes területek megszervezésében még a törzsek is szerepet játszottak. A Veszprém és
Somogyvár körüli területek, főként a belsőgyepűn álló várak okán, feltehetően már ekkor

---

⁵⁰ S. Perémi Ágota is ugyanerre a megfigyelésre jutott a Balaton-felvidék leletanyagának elemzése
során. *S. Perémi* 1998. 33.

⁵¹ Hasonló megtelepülési formát írnak le az avarok gyűrűjeként is, ami gyaníthatóan ugyancsak egy
sávós gyepűrendszerrel körülhatárolt terület volt.

a fejedelmi család kezére kerültek. Mivel a magyarok a megtelepülési sávokon belüli részeket nem szállták meg, ott kereshetjük a továbbélő helyi népességet.

A 10. század közepén a sorozatos vereségek hatására az első gyeplíniat 933–955 körül nyugatabbra helyezték és várak láncolatát építették fel annak védelmére. Feltehetően ekkor végeztek némi korrekciót a korábbi külső gyeplíni déli szakaszán, mivel az továbbra is első vonalnak számított. Az újonnan birtokba vett nyugati részen, a korábbiakhoz hasonlóan egy-egy területen, sávosan körülfogaló rendszerben telepedtek le, ugyanakkor ezek mérete sokkal kisebb volt, mint a korábbiaké. Mindez arra enged következtetni, hogy a Dunántúl nyugati felét megszálló népesség nem az első gyeplíni mögötti területek lakóiból került ki, mivel azok helyben maradtak, hanem máshonnan érkezett. A nagy számban kimutatható besenyő és kabar eredetű népesség és a feltehetően a Tisza környékéről vagy a Kisalföldről érkező magyarok közösen szállták meg az országrészt, mégpedig feltehetően Taksony fejedelem idejében. A Géza fejedelem és Szent István alatt meginduló állam-szervezés és a kereszténység felvétele ismételtén újraszervezte a térség igazgatási rendszerét. A 10. századi területi rendszerek alapjain a 11. században létrejövő vármegyék azonban nem minden esetben álltak összefüggésben a korábbi területi beosztással. Zala, Somogy, Veszprém és Győr megyéknél világosan látszik, hogy a korábbi belső gyeplíni rendszer által körülhatárolt területekből jöttek létre, ugyanakkor Vas és Sopron megyék esetében az új megyehatárok nem mindenhol követték a korábbi gyeplíni sávokat. A külső gyeplíni fokozatos nyugatra tolódása hosszú folyamat eredménye lehetett és csak a jövevény nemzetségek letelepítésével, a 12. század közepére érhetette el a középkori királyság végső határait. A gyeplíni rendszer várai részben úgyszintén megélték a 11. századot, némelyikből megyeszékhely (Somogyvár) vagy várispánság (Locsmánd, Karakó) lett, sőt a későbbiekben kisebb várak építésével, mint Kapuvár, Ikervár és Zalavár, továbbfejlesztették a belső gyeplíni rendszerét is.

Pusztá véletlen lenne az egyházhelyes nemesek megtelepülési sávjainak és a 10–11. század írott és régészeti forrásainak egyezése? Aligha! Úgy hiszem, olyan ősi településrendszert őrzött meg napjainkig, amelynek köszönhetően kézzelfoghatóbb betekintést nyerhetünk a honfogaló magyarság 10. századi történetébe.

Felhasznált irodalom

- Cselenkó* 2006 *Cselenkó Borbála*: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében. Zalai Kismonográfiák 9. Zalaegerszeg, 2006.
- Engel* 2001 Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis. Szerk.: *Engel Pál*. Budapest, 2001.
- Gömöri* 2007 *Gömöri János*: A nyugati határvidék korai sánccvairól, különös tekintettel Sopronra. *Savaria. Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 31. (2007) 2. sz. 187–216.
- Holub* 1929 *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. Pécs, 1929.
- Holub* 1947 *Holub József*: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. *Regnum*, 6. (1944–46) 182–204.
- Kiss* 1996 *Kiss Gábor*: Régészeti adatok Vas megye 10–11. századi történetéhez. *Vasi Szemle*, 50. (1996) 3. sz. 325–338.
- Kiss* 2000 *Kiss Gábor*: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. Szombathely, 2000.
- Komáromy* 1908 *Komáromy András*: Sopron vármegye végzései a malmokról és a Rábaköz védelmezéséről. *Történelmi Tár*, 31. [ÚF. 9.] (1908) 61–65.
- Magyar–Nováki* 2005.
Magyar Kálmán–Nováki Kálmán: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.
- Maksay* 1979 *Maksay Endre*: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. *Soproni Szemle*, 33. (1979) 2. sz. 68–79.
- Mesterházy* 2002 *Mesterházy Károly*: Dunántúl a 10. században. *Századok*, 136. (2002) 2. sz. 327–340.
- Neumann* 2012 *Neumann Tibor*: „Egytelkes nemes” – Egy középkori fogalom magyarázatához. *Történelmi Szemle*, 54. (2012) 2. sz. 337–345.
- Müller* 2002 *Müller Róbert*: Szentgyörgyvár földrajzi környezeti és régészeti emlékei. In: Szentgyörgyvár története. Szerk.: *Müller Róbert*. Zalai Kismonográfiák 7. Zalaegerszeg, 2002. 9–27.
- Pálóczi Horváth* 1996
Pálóczi Horváth András: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 1996. 7–36.
- Rácz* 2000 *Rácz György*: A Ják nemzetség és monostoralapításai I. *Vasi Szemle*, 54. (2000) 1. sz. 7–26.
- Sándorfi* 1989 *Sándorfi György*: Várak a X. században Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 33. (1989) 1. sz. 19–26.

- S. Perémi* 1998 *S. Perémi Ágota*: Veszprém megye 10–11. századi régészeti emlékei. In: Veszprém és környéke a honfoglalás korában. Szerk.: V. dr. Fodor Zsuzsa. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 8. Veszprém, 1998. 21–52.
- Szőke* 1954 *Szőke Béla Miklós*: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeológiai Értesítő*, 81. (1954) 2. sz. 119–136.
- Szőke–Vándor* 1976 *Szőke Béla Miklós–Vándor László*: Pusztaszentlászló XI. századi temetője. In: Régészeti tanulmányok. Szerk.: *Degré Alajos–Kerecsényi Edit–Németh József–Németh László–Simonffy Emil*. Zalai Gyűjtemény 6. Zalaegerszeg, 1976. 141–155.
- Tóth* 2003 *Tóth Endre*: Hoholt–Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez. *Századok*, 137. (2003) 2. sz. 265–295.
- Werbőczy* 1894 Werbőczy István Hármaskönyve. Harmadik kiadás. Budapest, 1894.
- Zala Arch.* 2004 Zala megye archontológiai és genealógiai adattára, 13–16. század. Szerk.: *Szatlóczki Gábor*. Arcanum CD-ROM. Budapest, 2004.

KÖNYÖRGÉSEK, SZÁLLÓIGÉK, KÓSSZA IDÉZETEK A NÉPVÁNDORLÁS ÉS A „KALANDOZÁSOK” KORÁBÓL

A 9–10. századi magyar hadjáratok, a „kalandozások” korában több szerző Isten büntetéseként tekintett a magyarokra, és könyörgésekben fordultak Istenhez, vagy egy szent közbenjárását kérték: múltjuk el fejük fölül a veszély. Ezek a vallásos szövegek értékes források a korabeli ember félelméről és hitéről. A „kalandozásokról” szóló későbbi munkákban azonban olyan idézetek, szófordulatok is felbukkannak, melyek nincsenek meg a ránk maradt korabeli forrásokban. Mely könyörgéseket, verseket őriztek meg számunkra a kortárs/közel kortárs írott emlékek? Mely fordulatok tűnnek fel csupán a jóval későbbi szövegekben? Mit árulnak el ezek az idézetek megfogalmazóik gondolatvilágáról? Erre keresem a választ a továbbiakban.

„Tegze olyan, mint a nyitott sír”

Cremona püspöke, Liudprad a 10. század második felében állította össze *Antapodosis* („visszafizetés”) című nagy munkáját. Miután leírta, hogyan győzték le a magyarok Berengár itáliai király seregét a Brenta folyó mentén, Jeremiás próféta könyvéből vett idézettel jellemezte a magyarok félelmetes voltát. Jeremiás könyvében így szól az Úr: „*Íme, én egy távoli nemzetet hozok rátok, hatalmas nemzetet, régi nemzetet, oly nemzetet, melynek nyelvét nem ismered, és beszédét nem érted. Tegze olyan, mint a nyitott sír, s ők mindannyian erősek. ... Mindazonáltal még ama napokban – úgymond az Úristen – sem hozok reátok végpusztulást.*” Liudprand ezeket a bibliai verseket beépíti a munkájába.¹

Eszerint a magyar támadás Isten büntetése, de Isten nem fogja általa elpusztítani bűnbet esett népét. Arra már nem találom példát, hogy a középkorban más történetíró is felhasználta volna Jeremiás versét a magyarok leírására, a cremonai püspök módszere tehát ebben a tekintetben egyedinek tekinthető. Az évszázadok elteltével azonban Jeremiás sorai már nem a magyarokra emlékeztették az olvasót. A 16. századi elején Johannes Eck (†1543), Luther nagy ellenfele már a törökökre vonatkoztatta az idézett jövendölését.²

„Isten ostora”

Nem Liudprand volt az egyetlen, aki Isten büntetéseként tekintett a magyarokra. Találunk olyan középkori szerzőt, aki a „*flagellum Domini*”, vagyis az „*Úr ostora*” fordulattal élt, amikor a magyarokat jellemezte. Mielőtt rátérünk a konkrét források tárgyalására, érdemes röviden áttekintenünk a kifejezés kultúrtörténetét.

---

¹ Jeremiás 5:15–18. *Biblia*; Liudprand 2005. *Antapodosis*, II. 16, 360. „*Pharetra eius quasi sepulcrum patens, univrsi fortes...*” Liudprand 1889. 291.

² „*Nonne uidetur de Turca dictum (qui ex Schyiticis claustris erupit & tot regna ac prouincias sibi uendicauit) quod per Hieremiam dixit dominus: Ecce adducat super nos...pharetra eius...*” Eck 1532.

Izajás könyvében így szól az Úr: „*Jaj Asszírának, haragom vesszjének, a bosszúm subogatta botnak.*” (Izajás 10:5).³ A latin szövegben itt a *virga*, vagyis a *vessző* szó szerepel, tehát nem a *flagellum*. A fentiek szerint az Úr fel tud használni valamely hatalmasságot választott népe megbüntetésére, de amikor eljön az ideje, elveti a „bosszú eszközt”. A szentírás másik pontján nem a bűnért járó büntetés, hanem a megpróbáltatás szemléltetéséeként van szó az ostorról, mint Isten eszköze: „*Mert megfenyíti az Úr, akit szeret, s megostoroz mindenkit, akit fiává fogad*” (Zsidóknak írt levél, 12:6).⁴ Ezen a helyen a *flagellat* igével találkozunk.

A korai keresztény szerzők nem csak politikai hatalmat azonosítottak a vesszővel vagy ostorral, hanem akár természeti csapást is. A 4–5. század fordulóján élt bizánci Philostorgios egyháztörténeti művében beszámol egy földrengésről. Ennek kapcsán jegyzi meg, hogy ezek a katasztrófák nem magyarázhatók pusztán természetes úton, hanem az „*isteni felháborodás korbácsai*”.⁵

Szent Ágostonnak Isten városáról szóló művében már latin nyelven találkozunk a „*flagellum Dei*” szókapcsolattal. Amikor Alarik gót király 410-ben elfoglalta Rómát, a pogányok közül némelyek keresztény templomokban találtak menedéket. Szent Ágoston hatalmas műve egyik fejezetében ennek kapcsán elmélkedik a jókat és rosszakat sújtó szenvedésről, valamint arról, hogy „*miért terjed ki Isten könyörületessége az istentelenekre és hálátlanokra is?*” Ágoston megfogalmazása szerint: „*Mégis, Isten türelme bűnbánatra hívogatja a gonoszokat, valamint Isten korbácsa türelemre neveli a jókat.*”⁶ Több kutató szerint Szent Ágoston „Alarikra és gótjaira” használta a *flagellum Dei* kifejezést.⁷ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Ágoston elmélkedése ezen a ponton egyetemesebb léptékű, de tény, hogy eszme-futtatására a gót támadás adott alkalmat. Ágostonnak a 67. zsolnárhoz írt magyarázatában is jelen van a „*flagellum Dei*” szókapcsolat.⁸ Az afrikai egyházatyának tehát visszatérő kifejezéséről van szó, mely az idézett szentírási helyek közül legalább annyira hasonlít a *Zsidóknak írt levél* szóhasználatához, mint Izajás verséhez.

A 6–7. század fordulóján élt Sevillai Izidor a hunokra alkalmazta a *virga Dei* („Isten vesszeje”) fordulatot. Ebben az esetben elmondható, hogy szóhasználatával Izajás könyvére utal vissza. Attilát azonban ő sem jellemezte a fenti kifejezéssel.⁹

Amédée Thierry, az Attiláról szóló monda 19. századi francia kutatója szerint az Attila korában élt írók nem nevezték a hun királyt „*flagellum Dei*”-nek. Ez a fordulat legkorábban Lupus püspök legendájában fordul elő, melyet egy troyes-i pap írt a 8–9. században. Eb-

---

³ „*vae Assur virga furoris mei et baculus ipse in manu eorum indignatio mea*” (Isa 10:5), BibliaTéka CD-ROM; Johannes Eck ezt a verset is idézi és a törökre vonatkoztatja.

⁴ „*quem enim diligit Dominus castigat flagellat autem omnem filium quem recipit*” (Heb 12:6), BibliaTéka CD-ROM.

⁵ Philostorgius 1855. 12. könyv, 9. fejezet; Philostorgius 1913. 147.; Eckhardt 1940. 154.

⁶ „...*tamen patientia Dei ad poenitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit bonos...*” *Augustinus*, De Civitate Dei, 1877. Libri II, Caput VIII.; *Ágoston Isten városáról*, 2005. I. kötet. I–V. könyv, 1. könyv, 8. fejezet, 73. Később azt írja a szenvedésről: „...*jókat megpróbálja, a gonoszokat kárbozthatja, megsemmisíti és elpusztítja*”. 73.

⁷ Bóna 1993. 121.; *Borzák* 1983. 13.; Eckhardt 1940. 154.

⁸ *Augustinus*, Sermones, 10, Sermo XXII, De versu 3. Pslami LXVII.

⁹ *Székegy* 2014. 11–14.; *Sevillai* 2014. 29. fejt. 40. „*Virga enim furoris dei sunt...*” „*A hunok ugyanis Isten haragjának ostorai, és Isten valahányszor haragra gerjed a hívők ellen, velük ostoroztatja őket, hogy a csapásokon okulva tartóztassák meg magukat a bűnös földi vágyaktól, hogy elnyerbessék a mennyei örökséget.*” *Sevillai* 1998. 29. fejezet, 62/63.

ben a legendában Attila saját magát nevezi „*flagellum Dei*”-nek. Thierry idéz egy elbeszélést, melyben egy remete használta Attilára a *flagellum Dei* megjelölést. A francia kutató nem tartja kizártnak, hogy Attilát az egyházi szerzők már az 5. században „*flagellum Dei*” megnevezéssel illették,¹⁰ a kortárs szerzők műveiben azonban nem maradt fenn ilyen kifejezés Attiláról. Viterbói Gottfried *Pantheon* c. művében Attila jellemzésekor a következő fordulatokkal él: „*metus orbis, flagellum Dei*”, vagyis a föld félelme, Isten ostora.¹¹ A „*metus orbis*” kifejezés a 6. századi Jordanesre is visszavezethető lehet, nála Attila „*terrarum omnium metus*”, azaz „minden földek félelme”. Az Isten ostora fordulatot azonban Jordanes nem használta.¹²

A magyarokra vonatkoztatva már a modenai himnuszban is megtaláljuk a *flagellum* szót. Az imádság a 900-as évek elején keletkezett, és a magyaroktól való félelmet tükrözi. A vers beszélője Modena püspökének, Geminianusnak a közbenjárását kéri. Ő annak idején már megmentette a várost Attilától. Most a magyar pusztítás elhárítása végett kéri közbenjárását: „*Confessor Christi, pie dei famule, / Geminiane, exorando supplica, / ut hoc flagellum, quod meremur miseri, / Coelorum regis evadamus gratia.*” „Krisztus hitvallója, Isten jámbor szolgája, Geminianus, könyörögve kérjed, hogy ezt az ostort, amit mi, nyomorultak, megérdemlünk, kerüljék el az ég királyának kegyéből.”¹³ A vers további részében Attiláról is szó esik. Elképzelhető, hogy a himnusz költője Attila örökösének tekinthette a magyarokat, és az Attilára használt „Isten ostora” kifejezést vonatkoztatta a magyar támadásra.¹⁴

Merseburgi Thietmar a *flagellum Domini* szókapcsolattal jellemzi a magyarokat. Thietmar, Merseburg püspöke a 11. század elején írt krónikát a merseburgi püspökség és a szász királyok történetéről. Megemlékezett a német földet sújtó 10. századi magyar támadásokról, többnyire a 10. században alkotó Widukind műve alapján. Ahogyan Widukind is tette, úgy Thietmar is több ponton avaroknak nevezi a magyarokat. Beszámol arról a támadásról is, mely 954-ben érte a Német Birodalmat. Míg Widukindnál a magyarok Isten és az emberek ellenségeiként tűnnek fel, addig Thietmar az Úr ostoraként (*flagellum Domini*) említi eleinket. Thietmar választ keres arra a kérdésre, hogy egy idegen nép miként támadhatott az annyira sűrűn lakott területre. Azt a választ adja, hogy bűneik miatt érte őket – ti. a németeket – a magyar támadás. Amikor szerencsések voltak a körülmények, akkor a németek megvetették az Isten félelmét. Ezért méltán éri őket a büntetés.¹⁵ Aligha lehet Thietmar pontos forrására rámutatni, de a szász krónikás régi hagyományra visszavezethető, *Bibliában* gyökeredző fordulattal él, amikor a magyarokat jellemzi. A „*flagellum Dei*” a magyar forrásokban is felbukkan Attila királlyal, valamint Lélel és Bulcsúval kapcsolatban.¹⁶

¹⁰ Thierry 1864. 16–19.; Izidorhoz l. a fenti jegyzetet.

¹¹ Viterbói Gottfried 1872. 188.

¹² Jordanes 35. fejezet; Borzsák 1983. 16.

¹³ Carmina Mutinensia, 706.; Tóth 1901. 4.

¹⁴ A magyar Attila-hagyomány és a hun–magyar azonosságtudat hatalmas irodalmából néhányat említek meg: Hóman 2003.; Kristó 1983. 313–329.; Hölbling 2010. 286–329.; Veszprémy 2013. 25–44.

¹⁵ „...qui in prosperis sprevimus timorem Dei, merito sustineamus flagellum Domini...” Thietmar 2011. II. könyv, 7. fejezet, 40–43.; Sédiny 1995. 51–52., 57., 59.

¹⁶ Anonymus, 20. fejezet, 61.; Kézai, 10. fejezet, 151.; Chronica 10. fejezet. 261.; Képes Krónika, 2004. 117. jegyzet; Chronica 60. fejezet, 308.; Képes Krónika, 2004. 38.; Kézai, 40. fejezet, 169.

Magyaroktól való félelmet tükröző könyörgések

A magyaroktól való félelmet könyörgések is kifejezték. Fentebb idéztem a modenai imádságból, mely a 900-as évek legelején születhetett. A költemény szerint Szent Geminianus már Attila idején is megmentette a várost. Most azt kéri tőle, hogy „*Ab Ungerorum nos defendas iaculis*”: védj meg minket a magyarok nyilaitól!¹⁷

A freisingi *Mindszentek litániája* minden biztonnyal szintén a magyaroktól való félelmet fejezi ki. Érdemes néhány szót szólni a litánia műfajáról. A szó görög eredetű: *litaneia* azt jelenti, könyörgés. A litánia az előimádkozó és a hívek párbeszédese könyörgése. Az előimádkozó megszólításokat tesz, könyörgéseket kezd meg, mindig mást. A hívek hosszabb gondolatsonon át ugyanazzal a könyörgéssel felelnek.¹⁸ A *Mindszentek litániájában* a könyörgők megszólítják az égi seregeket: angyalokat, pátriárkákat, prófétákat, apostolokat, vértanúkat, hitvallókat, pl. Szűz Mária,/könyörögj érettünk, Szent Ágoston,/könyörögj érettünk, Szent Atanáz,/könyörögj érettünk stb.¹⁹ Viszontagságok elhárítása is szerepel a könyörgésben: *Ab impugnatione diaboli* (Az ördög támadásától) *libera nos Domine* (Ments meg, Uram, minket!). *Ab omni adversitate* (Minden bajtól) *libera nos Domine* (Ments meg, Uram, minket!)²⁰ Az egyik oldalon jelen van tehát a változás, a másikon az állandóság. A litánia lelki békét ad, lehetőséget arra, hogy az ember kilépjen a telő-múló időből, és közelebb kerüljön az Örökkévalósághoz. A freisingi litánia kéziratán látható, hogy egy sort később szúrtak bele: *Ab incursione alienigenarum*... Az idegenek betöréseitől (*libera nos Domine* = ments meg, Uram, minket. München, Staatsbibliothek, Clm. 27305).²¹ Éppen időszerű vesztély esetén ezt a könyörgést fogalmazták be a litániába. A szöveg nem árulja el, kik azok az idegenek, akiktől a freisingiek féltek. Tekintve, hogy Freising Bajorországban van, és a szöveg 10. századi lehet, az imádság bizonyára a magyaroktól való félelmet tükrözi.²² Fontos felhívni a figyelmet a limoges-i himnuszra is, mely szintén a magyaroktól való félelmet tükrözi, és a 930-as években keletkezhetett: „*Lube, redemptor omnium, Hungrorum mala conteri*...” (Parancsold, mindenek Megváltója, hogy szűnjenek meg a magyarok gaszágai.)²³

Felmerülhet a kérdés: a jól ismert fordulat „A magyarok nyilaitól ments meg, Uram, minket!” Milyen középkori forrásban fordul elő? Van, aki latinul is idézi: „*A sagittis Hungrorum libera nos, Domine!*” Ez is litániaszerű könyörgésnek tűnik. Kutatásaim alapján arra jutottam, hogy aki ezt az imádságot idézi, vagy nem hivatkozik középkori forrásra, vagy hibásan teszi. Persze elképzelhető, hogy a középkorban is megvolt ez a könyörgés, csak nem

¹⁷ Nagy 2007. 153. Hozza a szöveg kéziratosa változatát; l. még Bloch, 2002. 64.

¹⁸ Magyar Katolikus Lexikon „litánia” szócikke. VII. kötet. főszerk. Diós István, szerk. Véczián János. Budapest 2002. 894. <http://lexikon.katolikus.hu/L/lit%C3%A1nia.html> (2019.06.23.)

¹⁹ Mindszentek litániája. Magyar Katolikus lexikon, IX. kötet. Budapest 2004. 177. <http://lexikon.katolikus.hu/M/Mindszentek%20lit%C3%A1ni%C3%A1ja.html> (2019.06.23.)

²⁰ Lásd a freisingi litánia Kellnernél közölt oldalát. Kellner 1997. 186.

²¹ Kellner 1997. 186.; Bácsatyai 2017. 36.

²² Egyéb imákat is idéz Fasoli 1945. 88–90.

²³ A kódex kéziratát l. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000528g/f195.item> Párizs, BnF lat. 1240. A kéziratot egy kutatói álláspont szerint a 11. sz. elején másolták. Bácsatyai 2017. 37.

maradt fenn, de az is elképzelhető, hogy a középkorban ebben a formában nem létezett. Elkezdtem hát nyomozni, vajon kinél fordul elő először.²⁴

A könyörgés legkorábbi latin említése kutatásaim jelenlegi állása szerint Horvát István *Über Croatien Unterjochung* című könyvében szerepel. Ezt a művet az 1843-as rendi gyűlésnek ajánlotta Horvát, de 1844-ben jelent meg, külföldön, németül. A 17. oldalon olvasható az ismert latin könyörgés: „*A sagittis ungarorum libera nos domine!*”²⁵ Lehetséges, hogy korábbi előfordulására is bukkanhatunk a sagittis-os könyörgésnek. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a keresett imádság mégiscsak megtalálható valamilyen középkori forrásban. Elképzelhető azonban, hogy a modenai imádság pontatlan idézése vezetett a vizsgált könyörgés-változat kialakulásához.²⁶

A 9–10. században nemcsak a magyaroktól félték az európai népek. Van olyan imádság, mely a szaracénoktól való félelmet tükrözheti, van olyan, mely a normann támadástól való rettegést.²⁷

A magyarok kiirtása?

A 907 júliusában Brezalauspurchnál vívott, magyar győzelemmel végződő csatával²⁸ kapcsolatban is találunk kalandos utat bejárt szófordulatot. Ismeretterjesztő művekben olvasható, hogy a német sereg arra kapott volna parancsot: „A magyarokat ki kell irtani”. A csatáról szóló kortárs híradások többnyire szűkszavú évkönyvek. Részletesen beszél el azonban a csatát Johannes Turmair (1477–1534), aki humanistaként az Aventinus nevet használta. *Annales Boiorum* c. művét 1517–1521 közt írta. Nála olvasható a következő fordulat. „*Ibi decretum omnium sententia Ugros Boiariae regno eliminandos esse.*”²⁹ Veszprémy László fordításában: „...közös elhatározással döntenek arról, hogy a magyarokat ki kell irtani a bajorok országából”.³⁰ Vagyis a magyarok kiűzését, kiküszöbölését határozták el, amint erre nemrég Pöstényi András is rámutatott, nem a teljes nép kiirtását.³¹ Egyébként Aventinus titkára is ebben az értelemben adta vissza németül a humanista szavait: „*Da ward beschlossen, man solt die Ungern vertreiben.*”³²

---

²⁴ L. Halmágyi 2007. 142–147.

²⁵ Horvát 1844. 17.; Kossuth Lajos *Irataim az emigrációból* című három kötetes művében is olvasható ez a fordulat: „*a sagittis hungarorum libera nos domine*”. A szöveg, melyben az idézet szerepel, *Horvátország és a panslavizmus* címet viseli, s ez egy hosszabb értekezés része. A szerző hat részes felolvasássorozatot dolgozott össze egy értekezéssé. A felolvasásokat 1858 novemberében Nagy-Britanniában tartotta Kossuth. Tóth Béla munkájában még Kossuthot idézi. A témáról írt korábbi cikkemben még én sem tudtam Horváth István írásáról, mely Kossuthénál régebbi. Tóth szerint „nem akadunk a régiségekben annak nyomára, hogy akár Olaszországban, akár Svájcban, akár Németországban így könyörögtek volna segítséget a keresztények...” Tóth 1901. 3–4.

²⁶ Köszönet a Laudator temporis acti-n nyitott posztért és a hozzászólásokért!

²⁷ Bloch 2002. 64.; Halmágyi 2014. 146–148.

²⁸ Tóth 2018. 587–593.; Veszprémy 2007. 1–17.

²⁹ Gombos 1937. 347.; valamint: Appendix Boba Imre cikkéhez, 1989. 33.

³⁰ Aventinus 2008. 214.

³¹ Pöstényi 2015.

³² Johannes Turmair's Bayerische Chronik. Appendix In: Boba 1989. 23. 9.

A magyarok kiirtásának gondolata azonban komolyabban is felvetődhet egy másik forrás alapján. A córdobai kalifa, III. ‘Abd al-Rahmān 950-ben követett küldött Ottóhoz, a német királyhoz. Ottó viszonzásképpen Jánost, a Lotaringiában levő Gorze szerzetesét küldte a kalifához. Gorzei János életrajza szerint a kalifa azzal vádolta Ottót, hogy nem elég előrelátó: emberei között szétosztotta „birodalmának részeit”. Mindez lázadáshoz vezetett: Ottó veje fellázította Ottó fiát, és a magyarok népét átvezette Ottó országain. „...*ut gentem externam Ungrorum per media quaeque regnorum suorum depopulandam transduxerit.*”³³ A bővebb szövegösszefüggés a legutóbbi időkig tudtommal csak Anderle Ádám fordításában volt elérhető magyarul: nála Ottó „veje (...) átengedte országain az idegen magyar népet, amely megérett a teljes kiirtásra”.³⁴ A latinul kiválóan tudó Makk Ferenc értelmezése szerint az idézett latin szöveg a magyarok „kiirtásának szükségességét jelenti”.³⁵ A *depopulandam* participium instans passivi nyelvtanilag egyeztetendő egy főnévvel, mely jelen esetben nem lehet más, mint a *gentem*, vagyis Ottó veje *gentem externam Ungrorum ... depopulandam*, a magyarok elpusztítandó külföldi népét vezette a Német Birodalomba.³⁶ Spanyol, német, angol, francia,³⁷ valamint Zimonyi Ákos új magyar fordítása szerint azonban a magyarokat azért vezetik a Német Birodalomba, hogy ott *pusztítsanak*.³⁸ A szövegösszefüggést tekintve ez az értelmezés ésszerű, bár a nyelvtani egyeztetés hiánya miatt kifogásolható. Jacobsen szerint a latin szöveg másolója pontatlanul másolt, és a *depopulandum* vagy *depopulanda* volna a helyes alak.³⁹ A kalifa hirtelen haragjában esetleg megengedhetett magának egy epés meg-

³³ „*Quod longe est; exinde enim superbia et rebellio contra eum nutritur atque paratur, ut nunc in genero ipsius actum est, qui filio eius per perfidam subducto, publicam tyrannidem contra eum exercuit, ad hoc ut gentem externam Ungrorum per media quaeque regnorum suorum depopulandam transduxerit.*” Iohannes 1841. 376–377.; Zimonyi I. 2014. 201–202.; Zimonyi Á. 2014. 201–202.; Anderle 1992. 13–15.

³⁴ Anderle 1992. 14–15.; Anderle Ádám által hivatkozott kiadás kétnyelvű, a spanyol és a latin szöveget is hozza. *Embajada* 1872. 141.

³⁵ Makk 1998. 106.

³⁶ Köszönet Almási Tibornak, aki Makk Ferencsel egyező módon értelmezte a kérdéses latin szöveget.

³⁷ „*Das zeigte sich jüngst an seinem Schwiegersohn, der ihm den eigenen Sohn treulos verführte, sich gegen den König empörte und das fremde Ungarnvolk mitten in seine Lande führte und sie verheerte.*” Bühler 1924. 121. Jacobsen új fordítását még nem sikerült tanulmányoznom: *Geschichte vom Leben des Johannes, Abt des Klosters Gorze. Übersetzt von Peter Christian Jacobsen, Wiesbaden 2016.* „...and the rebels call the Hungarians into the midst of their regna to lay them waste...” Nelson 1999. 95–129. 127.; „...a fait venir pour cela le peuple étranger des Hongrois qui ont dévasté le cœur de son royaume.” Paris 1996. 40.; „*No secunde así, ciertamente, sino que haber hecho atravesar por medio de sus reinos a la nación extranjera de los húngaros, para destruirlos.*” *Embajada* 1872. 141. Köszönet Molnár Gábornak, Igaz Leventének és Lénárt Andrásnak a spanyol szöveg értelmezésében! Véleményük egybehangzott, a spanyol szövegben a királyságok elpusztításáról van szó. Igaz Leventének köszönet a francia fordítás megmutatásáért és a témában nyújtott segítségért!

³⁸ Zimonyi Ákos szövegösszefüggéssel tolmácsolja az életrajz vonatkozó részét. „kivülről behívtak egy idegen népet, a magyarokat területük belsejébe, annak elpusztítása céljából.” Zimonyi Á. 2014. 201–202. Zimonyi Ákos fordításában Ottó „nemzetsége” szerepel, az *in genero* azonban inkább Ottó vejére utal (gener, generi, m. = vő, Schwiegersohn).

³⁹ Érdemes rámutatni Herimannus Augiensis krónikájának egy mondatára, mely szerint 1051-ben a császár Pannóniára tört, Welf és Brezilsaus hercegeket elküldvén, hogy pusztítsák a Dunától északra levő részeket. „*magno cum exercitu imperator Pannonias petit [...] Welf Brezilsaouque ducibus ad septentrionalem*

jegyzést a magyarok kiirtásáról, hisz 942-ben az ő területeit is támadták, de akkor a foglyul esett magyarok közül ötöt besorozott a testőrségébe, akik áttértek az iszlámra. A kalifának tehát nem a magyarok kiirtása volt a célja, inkább a saját vallására való áttérítésük.⁴⁰

Talán érdemes elgondolkodni egy lélektani jelenségen is: a magyar szerzőknek, fordítóknak hamar eszébe juthat a magyarság fenyegetettsége,⁴¹ míg a nyugati fordítók hamarabb gondolnak a magyarok által elkövetett pusztításokra.

A keresztény Európa szerzői hasonló bibliai eredetű idézetet, szókapcsolatot alkalmaztak a térséget fenyegető különböző népek jellemzésére. Meggyőződésük része volt, hogy a baj oka a bűn, de Isten nem pusztítja el teljesen a népet. A történeti emlékezet érdekes jelensége, hogy nagy jelentőségű történelmi eseményekhez az utókor gyakran kapcsol olyan idézeteket, melyeket hiába keresünk az adott esemény ránk maradt forrásaiban. Ez a jelenség árulkodik az utókor emberének gondolkodásáról, a régi eseményekhez való viszonyáról, de az adott történelmi esemény fontosságáról is.

Felhasznált irodalom

- Anderle* 1992 *Anderle Ádám*: Kalandozók és zarándokok. Szeged, 1992.
- Anonymus* 1937 *Anonymi (P. magistri)* Gesta Hungarorum. Ed.: *Ae. Jakubovich*. In: SRH I. 13–117.
- Augustinus* 1877 *Sancti Aurelii Augustini episcopi* De Civitate Dei. Iterum recognovit B. Dombart. Lipsiae, 1877.
- Augustinus, Sermones*
Augustinus, Sermones, 10, Sermo XXII, De versu 3. Pslami LXVII.; <http://www.monumenta.ch/latein/text.php?tabelle=Augustinus&rumpfi d=Augustinus,%20Sermones,%2010,%20%20%2022&nf=1> (2019.06.23.)
- Aventinus* 2008 A pozsonyi csatára vonatkozó részletek Aventinus Bajorok Évkönyveiben. Ford.: *Veszprémy László*. In: Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. *Torma Béla Gyula–Veszprémy László*. Budapest, 2008. 213–126.
- Ágoston* 2005 *Szent Ágoston*: Isten városáról. Ford.: *Földváry Antal*. I. kötet. I–V. könyv. Budapest, 2005.
- Bácsatyai* 2017 *Bácsatyai Dániel*: A kalandozó hadjáratok nyugati kútfői. Budapest, 2017.
- Biblia Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest, 2000.
- Bloch* 2002 *Bloch, Marc*: A feudális társadalom. Budapest, 2002.
- Boba* 1989 *Boba Imre*: Braslavespuch: Bratislava or „Braslav’s Burg”: Zalavár? *Ungarn-Jahrbuch*, 17. (1989) 9–23.

---

*Danubii partem depopulandam transmissis [...].” Boba 1989. 11. A *depopulandam* itt is egy terület pusztítására vonatkozik, a *partem* főnévvel van egyeztetve.*

⁴⁰ *Elter* 2009. 63., 88.

⁴¹ Máté-Tóth András szóhasználata nyomán.

- Bóna* 1993 *Bóna István*: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.
- Borzsák* 1983 *Borzsák István*: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Budapest, 1983.
- Bühler* 1924 *Johannes Bühler*: Die Sächsischen und Sahlischen Kaiser. Leipzig, 1924.
- Carmina Mutinensia
Carmina Mutinensia. In: Monumenta Germaniae Historica, Antiquitates, Poetae latini aevi Carolini. III. Recensui: *Ludovicus Trube*. Berolini, 1896. 702–706.
- Chronica
Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed.: *Domanovszky, Alexander*. In: SRH I.
- Eck* 1532 *Eck, Johannes*: Sperandam esse in brevi victoriam aduersus Turcam. Augsburg, 1532.
- Eckhardt* 1940 *Eckhardt Sándor*: Attila a mondában. In: Attila és hunjai. Szerk.: *Németh Gyula*. Budapest, 1940.
- Elter* 2009 *Elter István*: Ibn Hayyân a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009.
- Embajada* 1872 Embajada del Emperador de Alemania, Otón I. al califa de Córdoba, Abderraman III. In: Biblioteca de Archivos, Bibliotecas y Museos. 1872.
- Fasoli* 1945 *Fasoli, Gina*: Le incursione Ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945.
- Gombos* 1937 Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC: A-C. Collegit Albinus franciscus Gombos. Tomus I. Budapestini, 1937.
- Halmágyi* 2007 *Halmágyi Miklós*: A magyarok nyilaitól... egy kósza idézet nyomában. *Aetas*, 22. (2007) 3. sz. 142–147.
- Halmágyi* 2014 *Halmágyi Miklós*: Mi és ők. Szeged, 2014.
- Hóman* 2003 *Hóman Bálint*: A magyar hún-hagyomány és a hún-monda. Máriabesnyő, Gödöllő, 2003.
- Horvát* 1844 Über Croatien Unterjochung. Stephan von Horvát Über Croatien Unterjochung. Stephan von Horvát. Leipzig, 1844.
- Hölbling* 2010 *Hölbling Tamás*: A honfoglalás forráskritikája. A hazai kútfők. 2. Budapest, 2010. 286–329.
- Jacobsen* 2016 Geschichte von Leben des Johannes, Abt des Klosters Gorze. Übersetzt von *Peter Christian Jacobsen*. Wiesbaden, 2016.
- Iohannes* 1841 Vita Iohannis abbatis Gorziensis auctore *Iohanne abbate* S. Arnulfi. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, IV. Ed.: G. H. Pertz. Hannover, 1841. 335–377.

- Jordanes* Iordanis de origine actibusque Getarum
<http://www.thelatinlibrary.com/iordanes.com/iordanes1.html#XXXV>
 (2019.06.22.)
- Kellner* 1997 *Kellner, Maximilian Georg*: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda“ zur „Gens ad fidem Christi conversa“. München, 1997.
- Képes Krónika Képes Krónika. Ford. *Bollók János*. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: *Szovák Kornél–Veszprémy László*. Az utószót írta, a függeléket és az irodalomjegyzéket összeállította: *Szovák Kornél*. Budapest, 2004.
- Kézai* 1999 *Simonis de Keza*. Gesta Hungarorum. Ed.: *Domanovszky, Alexander*. In: SRH. I.
- Kristó* 1983 *Kristó Gyula*. Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Tanulmányok az Árpád-korról. Szerk.: *Kristó Gyula* Budapest, 1983. 313–329.
- Liudprand* 1889 *Liudprandi Antapodoseos libri VI*. In: Monumenta Germaniae Historica, SS: III. Ed.: *Pertz, Georg Heinrich*. Hannover, 1889.
- Liudprand* 2005 *Cremonai Liudprand: Antapodosis*. *Jurkovich Emil, Gombos F. Albin* és *Gaal Lajos* fordításait felhasználva fordította: *Süttő Szilárd*. In: *Peter Classen–Cremonai Liudprand: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Budapest, 2005. 311–483.
- Makk* 1998 *Makk Ferenc*. Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). In: *Uő.: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998. 95–115.
- Nagy* 2007 *Nagy Kálmán*: A honfoglalás korának hadtörténete. Budapest, 2007.
- Nelson* 1999 *Nelson, Janet L.*: Rulers and government: New Cambridge Medieval History. Vol III c. 900 – c. 1024. Ed.: *Timothy Reuter*. Cambridge, 1999. 95–129.
- Parisse* 1996 *Parisse, Michel*: La *Vita* de Jean, abbé de Gorze. In: *Autour de Gerbert d'Aurillac le pape de l'an mil*. Ed.: *D'Olivier Guyotjeannin–Emmanuel Poulle*. Paris, 1996.
- Philostorgius* 1855 *Epitome of the Ecclesiastical History of Philostorgius*, compiled by Photius, Patriarch of Constantinople. Translated by *Walford, Edward*. Oxford–London, 1855.
<http://www.tertullian.org/fathers/philostorgius.htm> (2019.06.23.)
- Philostorgius* 1913 *Philostorgius*: Kirchengeschichte. Hrsg.: *Bidez, Joseph*. Leipzig, 1913.
- Pöstényi* 2015 *Pöstényi András*: Már kiirtani sem akarták a magyarokat? http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=3115&id=1308636 (2019. 06.09.)
- Šedivy* 1995 *Šedivy, Juraj*: Das Bild der Ungarn und Slawen bei Widukind, Thietmar und Wipo, 1995.

- Székely* 2014 *Székely Melinda*. Sevillai Izidor élete és művei. In: *Sevillai Izidor*. A gótok, vandálok és szvévek története. Ford., előszóval ellátta: Székely Melinda. Szeged, 2014. 11–15.
- SRH I. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed.: *Szentpétery, Emericus*. Budapest, 1937 (1999).
- Sevillai* 1998 *Sevillai Izidor*. A gótok története. Isidorus Hispalensis: Historia Gothorum. Ford. *Székely Melinda*. Szeged, 1998.
- Sevillai* 2014 *Sevillai Izidor*. A gótok, vandálok és szvévek története. Ford. előszóval ellátta: *Székely Melinda*. Szeged, 2014.
- Thierry* 1864 *Thierry Amadé*. Attila-mondák. Ford.: *Szabó Károly*. Pest, 1864.
- Thietmar* 2011 *Thietmar von Merseburg*. Chronic. Neu übertragen und erläutert von *Werner Trillmich*. Mit einem Nachtrag und einer Bibliographie von *Steffen Patzold*. Darmstadt, 2011.
- Tóth* 1901 *Tóth Béla*. Szájrul szájra. Budapest, 1901. (2001.)
- Tóth* 2018 *Tóth Sándor László*: A brezalauspurchi csata (907. július 4.) In: Hadi és más nevezetes történetek. In: Tanulmányok *Veszprémy László* tiszteletére. Szerk.: *Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2018. 587–593.
- Veszprémy* 2007 *Veszprémy László*: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. *Történelmi Szemle*, 49. (2007) 1. sz. 1–17.
- Veszprémy* 2013 *Veszprémy László*: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és a európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 135. (2013) 25–44.
- Viterbói Gottfried* Gotifredi Viterbiensis Pantheon. Ed. G. Waitz, In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio) XXII. Ed.: *Pertz, Georg Heinrich*. Hanoverae 1872.
- Zimonyi Á.* 2014 *Zimonyi Ákos* fordítása János apát művéből. In: *Zimonyi István*. A magyarság történetének korai sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Budapest, 2014. 201–202.
- Zimonyi I.* 2014 *Zimonyi István*. A magyarság történetének korai sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Budapest, 2014.

DÉL-MAGYARORSZÁG ÉS A TÖRÖK VESZÉLY A 14. SZÁZAD VÉGE ÉS A 15. SZÁZAD DEREKA KÖZÖTT

A címben jelzett kérdéssel összefüggésben három régióval kívánok foglalkozni: a Szerémséggel, a Duna–Tisza közének déli részével és a Duna–Tisza–Maros közzel.

A Szerémség

A Duna és Száva között elhelyezkedő vidék, a Szerémség a középkori Magyar Királyság egyik legértékesebb mezőgazdasági területe volt. Elsősorban az itt előállított kitűnő minőségű és a szállítás okozta nehézségeket jól tűrő bora révén vált híressé és igen gazdaggá. A szóban forgó régió nagyszámú népessége sűrű településhálózaton élt, melyet a török betörések pusztítottak el. Szemléletesen bizonyítja ezt a Valkó megyében fekvő Eng városának esete. Eng a török támadások előtt legalább két évszázadon át a szerémi borvidék egyik központja, sőt annak talán legnépesebb települése volt. 1391-ben a törökök feldúlták, és 1408 után egyetlen magyar forrásban sem fordul elő többé. A település a szó szoros értelmében megsemmisült három plébániatemplomával és ferences kolostorával együtt, olyannyira, hogy még a helye is ismeretlen volt a legutóbbi időig.¹ A fosztogató oszmánok irreguláris egységei meglehetősen hamar elérték az ország déli részén fekvő Szerémséget, s a menekülő, pusztuló magyar lakosság pótlására igen korán megjelentek itt a szerbek.² A Magyarországra települt szerbek azonban társadalmilag nem képeztek egységes csoportot, s csak egy részük ülte meg az elhagyott jobbágytelkeket. Mások városias településekre költöztek. Mindössze egyetlen példát kiragadva: a Garaiak birtokában levő Csörög (ma Čerević, Szerbia) mezővárosban egy 1478-ból származó adat szerint külön szerb városrész „*vicus Rascianorum*” létezett.³ A szerbek legfontosabb szerémségi központja Kölpény (ma Kupinovo, Szerbia) volt. A Szerémséget illetően figyelmet érdemel az a tény, hogy Szeged igen szoros gazdasági kapcsolatban állt ezzel a vidékkel. A középkori Szerémségben lényegében két megyével számolhatunk, Szerémmel és Valkóval,⁴ az egyházi

¹ *Csánki* 1890–1913. II. 281–282.; *Engel* 2000. 270–271.

² *Rokay* 1991. 51–63.; *Szakály* 1979. 226–260.; *Uő.* 1991. 11–49.; *Uő.* 1993. 75–88. L. még *Крстич* 2005. 165–194.; *Ivanović–Stojković* 2015. 77–103.; *Kristić* 2017. 129–163.

³ *Csánki* 1890–1913. II. 235.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár 18 145. Vö. *Rokay* 1991. 52.

⁴ *Csánki* 1890–1913. II. 228–384.; KMTL 642–643.; Kósa–Filep 1983. 178–179. A Szerémség legjelentősebb városai a következők voltak: Kamanc, Karom, Nagyolaszi, Péterváradja, Szávaszentdemeter, Szalánkemén (Szerém megye), Eng, Gara, Marót, Újlak, Valkóvár (Valkó megye). A középkori városfejlődés kérdését Valkó megye tekintetében a horvát történeti kutatásban legutóbb Daniel Jelaš vizsgálta (*Jelaš* 2017). A török dúlások hatására l. *Engel* 2000. 267–321.

igazgatás tekintetében pedig a kalocsai–bácsi érsekség, valamint a pécsi, a szerémi és a boszniai püspökség joghatósága érvényesült a szóban forgó régióban.⁵

A Duna–Tisza közének déli része

A Duna–Tisza közének déli része a másik fontos régió, vagyis nagyjából az a vidék, amelyet újkori neve alapján Bácskaként ismer a köztudat. Ez a terület a Szerémséggel el-
lentétben kimondottan a Nagy-Alföld részét képezi, s a középkorban szintén gazdagnak számított; viszonylag nagy népességgel és jelentős településhálózattal rendelkezett. Itt helyezkedett el a középkori Bács és Bodrog megye, valamint Csongrád megye egy tekintélyes darabja. A vizsgált régió egyházi szempontból a kalocsai–bácsi érsekség joghatósága alá tartozott. A Duna–Tisza köze déli részének legjelentősebb városai Szeged és Bács voltak. Említést érdemelnek még a következő települések: Szond, Titel, Futak (Bács megye), Baja, Bodrog, Hájszentlőrinc, (Bodrog megye), Szentés és Zenta (Csongrád megye).⁶

Bács az azonos nevű megye, illetve a kettős székhelyű kalocsai–bácsi érsekség egyik központja volt, ahol a középkorban több országgyűlést is tartottak. Így 1501-ben, illetve 1518-ban. A sedria- és hiteleshelynek számító Bács sókamarával és jelentős ferences kolostorral is rendelkezett, s a városban sokadalmat, azaz éves vásárt is tartottak.⁷

Szeged a Tisza és a Maros összefolyásánál, a Maros torkolatával szemben, vagyis a Tisza nyugati partján fekszik. A vásárvonal mentén, két folyó találkozásánál elterülő város létrehozása kimondottan a magyarokhoz köthető. Az írott kútfőkben először 1183-ban említett Szeged eredetileg nem volt megyeközpont, sőt nem is Csongrád, hanem Bács megyéhez tartozott, de – miként erre a szóban forgó oklevél is utal – az itt levő kamara révén már a korai időktől kezdve fontos szerepet játszott a sószállításban és -kereskedelemben. Egyházi szempontból főesperességi központnak számított, ahonnan maga a főesperes – valószínűleg a 13. század elején – Bácsra költözött. A középkori város kialakuló autonómiáját nem zavarta sem világi, sem egyházi földesúri joghatóság. Ez a helyzet, továbbá a rendkívül kedvező földrajzi fekvés (a Maros Erdély felé biztosított kapcsolatot, a Tisza pedig a királyság déli és északi részével kötötte össze Szegedet, ahonnan nyugati és északnyugati irányban fontos szárazföldi utak vezettek), valamint az a körülmény, hogy a jogi értelemben 1469 táján lényegében két településből (Felszeged és a pusztán Szeged néven illetett váralja jellegű település) egységesülő Szeged különböző részei a középkor során – néhány rövidebb időszakot leszámítva – alapvetően királyi kézen voltak, azt eredményezte, hogy Szeged 1498-ban, immár írott dokumentummal bizonyíthatóan, a régió egyetlen településeként bekerült a királyi szabad városok közé. A szegedi polgárok kiváltságait megerősítő oklevelet II. Ulászló király adta ki 1498. június 4-én. Szegednek az elidegenít-

---

5 Az Ugrin kalocsai–bácsi érsek magánpüspökségeként 1229-ben missziós céllal létrehozott szerémi egyházmegye alapvetően a Szávától délre eső területekre (*Sirmia Ulterior*) terjedt ki, de a Duna és Száva között elhelyezkedő régió (*Sirmia Citerior*) bizonyos részeit is magában foglalta (pl. Kót és annak környékét, illetve itt helyezkedett el a 14. században a szerémi egyházmegye pazovai főesperessége). *Ternovác* 2013. 468–469. A bács–kalocsai érsekség szerémi főesperessége területileg lényegében egybeesett Szerém megyével. *Kristó* 1988. 458.

6 *Kubinyi* 2000. 96–97.

7 *Csánki* 1890–1913. II. 131–225.; *Gyöffy* 1963–1998. I. 201–244., 695–732., 881–907.; *Kubinyi* 2000. 60., 96–97.

hetetlen királyi javak közé történő becikkelyezése azonban csak jóval később, 1514-ben, a Dózsa-féle parasztháború leverését követően történt meg. Ez a nagy ívű fejlődés természetesen nem bonyolódhatott volna le megfelelő gazdasági háttér nélkül. Ehhez, az említettekén kívül, elsősorban a város környékén úzott nagyarányú ló- és marhatenyésztés, az ahhoz kapcsolódó kereskedelem, valamint a Szerémségben folytatott szőlőművelés és a híres szerémségi bornak az értékesítése szolgáltatta az alapokat. A középkori Szeged gazdasági életében a kereskedelem a kézműiparnál sokkal fontosabb szerepet játszott, és ennek megfelelően a város polgárai széles körű vámentességgel rendelkeztek. Szeged legkorábbi hetivásárára egy 14. század első harmadában keletkezett oklevél utal, ám ennek helye meglehetősen bizonytalan. A hetivásárok számának bővülése és az éves – más szóval: országos – vásártartás elnyerése 15. századi fejlemény. Kétségteljes tény, hogy a 15. század második felében a Tisza-parti városban már három hetivásár bonyolította le az árucserét. Hétfői napon a Palánkban, szerdán Alsóvároson, csütörtökön pedig Felsővároson lehetett vásárolni. Országos vásár tartását engedélyező kiváltság birtokába azonban meglehetősen későn, csak 1499-ben jutott Szeged, s ez a Luca napi (december 13.) sokadalom is állatvásár volt. Az 1522-ben keletkezett tizedjegyzék a város két és fél tucat utcáját nevezi meg, ám ezek lokalizálása számos nehézségbe ütközik. Ugyanez a forrás 1644, túlnyomó részben önálló, kisebb mértékben mással közös fedél alatt élő családot írt össze, amibe beleértendő Tápé és Szentmihály lakossága is. A kutatók korábban 7500–8000, újabban viszont 9500 főre tették a középkori Szeged lakóinak számát, akik szinte kizárólag magyarok voltak.⁸ Biztosan tudjuk, hogy a Tisza-parti városban céhbe tömörültek a szabók, a vargák és az ötvösök. Analógia, illetve későbbi, elsősorban 16. századi adatok alapján még más céhek működése is valószínűsíthető. Több mint két tucat bíróját, valamint kereken tizenkét esküdt polgárát ismerjük név szerint, és kutatásaink alapján hétre tehető a városi hatóság által kiadott oklevelek száma. Szeged centralitási pontjainak⁹ száma 42. A Tisza-parti város 1543-ban került török kézre, ami véget vetett a település addigi virágzásának.¹⁰

---

⁸ Kubinyi 1996. 149–150. 72. sz. jegyzet.

⁹ A települések városiasodottságának, illetve egymáshoz viszonyított helyzetének megállapítására Kubinyi András egy 10 kategóriából álló rendszert dolgozott ki a földrajztudománytól „kölcsonzótt” központi hely elméletének alkalmazásával. A tíz kategória – amelyek mindegyikére 1-től 6-ig terjedő pont adható – a következő: I. uradalmi központ, főúri rezidencia; II. bíráskodási központ, hiteles hely; III. pénzügyigazgatási központ; IV. egyházi igazgatás; V. egyházi intézmények; VI. a településről 1440-től 1514-ig a bécsi vagy krakkói egyetemre beiratkozottak száma; VII. kézműves vagy kereskedőcéhek száma; VIII. úthálózati csomópont; IX. vásártartás; X. a település jogi helyzete. Ennek megfelelően a fenti rendszerben egy település maximálisan 60 centralitási pontot (c. p.) szerezhetett. Kubinyi a centralitási pontok alapján hét településcsoportot különített el: 1. elsőrendű (főbb) városok (41–60 c. p.); 2. másodrendű városok (31–40 c. p.); 3. kisebb városok, valamint a jelentősebb városfunkciót betöltő mezővárosok (21–30 c. p.); 4. közepes városfunkciót ellátó mezővárosok (16–20 c. p.); 5. részleges városfunkciójú mezővárosok (11–15 c. p.); 6. átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak (6–10 c. p.); 7. jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak (1–5 c. p.)” Kubinyi 2000. 13–15.

¹⁰ Szeged 1983. 219–513. (A vonatkozó rész Kürti Béla, Szegfű László, Petrovics István és Kulcsár Péter munkája); Kubinyi 2000. 85–86.; Petrovics 2005a 133–134., 144–148.; Petrovics 2005b 108–116.; Petrovics 2008a 41–55., 58–60., 63–65.; Petrovics 2009a 217–219., 221–223.

A Duna–Tisza–Maros köz

A Duna–Tisza–Maros köz, vagyis az a régió, amelyet a Maros, a Tisza, az Al-Duna és az erdélyi havasok határolnak, s amelynek a területe hozzávetőleg 28 500 km², a középkorban, pontosabban a 11. század első harmada és a 16. század közepe közötti időszakban a Magyar Királyság részét képezte. A szóban forgó vidéket az oszmán törökök 1716–1718 között lezajlott kiűzését követően Temesi bánság (*banatus Temesiensis*, *Temescher Banat*) néven határőrvidékké szervezte a bécsi udvar. Következésképpen ezt a régiót a 18. század elejétől – német nyelvi elnevezéséből adódóan – Bánátnak is nevezték. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a középkorban nem létezett olyan politikai képződmény, amit Temesi Bánságnak neveztek, dacára annak, hogy a Magyar Királyság déli határvidékén valóban ott találjuk a 12–13. század során kialakult külön kormányzati egységeknek számító bánságok láncolatát, amelyet Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Ozora, Só, Macsó, Barancs, Kucsó és Szörény alkotott. Az általunk vizsgált régió szempontjából a Déli-Kárpátoknak a Dunával érintkező szakaszán a 13. század elején IV. Béla által életre hívott, majd a későbbiek során 1335-ben I. Károly, illetve 1427-ben Zsigmond által újjászervezett Szörényi bánság bír különös jelentőséggel.¹¹

Ez a vidék földrajzi szempontból két élesen elkülönülő részre bomlik: terjedelmesebb része a Nagy-Alföldhöz tartozó termékeny síkság (Temesköz), keleti, délkeleti fele azonban zord, erdős hegyvidék. Az 1332–1337. évi tizedjegyzékben a Temesköz megjelölés a temesi főesperesség egyik kerületének elnevezéseként *de medio Temisy* alakban fordul elő. Családnévben, miként ezt Temeskuz-i Gurke fia: Pál példája mutatja, azonban már 1327-ben találkozunk ezzel a megjelöléssel. I. Lajos király 1374. október 4-én kelt oklevele pedig azt bizonyítja, hogy a magyar nyelvű Temesköz elnevezés a 14. század második felében már tájnévként is felbukkan: *in comitatu seu districtu de Temeskuz*.¹² A keleti, délkeleti rész megjelölésére az újkorban a Bánságon belül külön elnevezés alakult ki. Ez a Hegyvidéki Bánság vagy, ahogy a román nyelvben használják, a Banatul Montan. Ennek a régiónak már a középkorban is jelentős román lakossága volt, amely kiváltságolt kerületekbe szervezve Temes és Krassó megyék területén élt.¹³

Ma már általánosan elfogadottnak számít az a nézet, hogy a Duna–Tisza–Maros köz a terület egykori urának, Ajtonynak minden bizonnyal 1028-ban történt leverését követően került az első magyar király, Szent István fennhatósága alá. Az uralomváltás lehetővé tette, hogy ezen a vidéken is meginduljon a királyság nyugati felében ekkor már hozzávetőleg három évtizedes múltra visszatekintő latin rítusú egyházszervezet, valamint világi vonatkozásban a megyerendszer kiépítése. Marosvár – vagy ahogy attól kezdve hívták: Csanádvár – központtal 1030-ban megtörtént a csanádi püspökség felállítása, amely területileg felölelte az egész Duna–Tisza–Maros közt, sőt még a Maros jobb partjára is kiterjedt. Itt helyezkedett el ugyanis a csanádi püspökség marosontúli főesperessége, illetve az aradi főesperesség területének egy része. A Duna–Tisza–Maros közben – az ősi Csanád kivételével – egyetlen megye létrejöttének sem tudjuk megadni a pontos vagy megközelítőleg pontos dátumát. Ugyanez a helyzet a főesperességeket illetően is. Ebből a sajnálatos körülmény-

¹¹ *Petrovics* 2008b 22–23., 94–95.

¹² FCD IX/4. 567.

¹³ *Teicu* 1998.; *Petrovics* 2010a 319–329.

ből fakadóan arra a kérdésre sem tudunk választ adni, hogy vajon a főesperességek kialakítása megelőzte vagy követte a vármegyék létrejöttét ebben a régióban. Az viszont bizonyossággal állítható, hogy a 14. század harmadik évtizedétől a Duna–Tisza–Maros közben a következő megyékkel számolhatunk: Keve, Krassó, Temes és Torontál megye, továbbá Csanád és Arad megye Marostól délre eső része.¹⁴

A régió legjelentősebb városai a püspöki székhelynek számító Csanád, a Maros mellett fekvő élénk kereskedelmi forgalmú Lippa, az Al-Duna partján fekvő Keve, illetve Temesvár voltak.¹⁵ Temesvár – Szegedhez hasonlóan – a Kárpát-medence középső részét elfoglaló Alföld déli, délkeleti részén található. Temesvár a Marostól délre, a Temes folyó egyik mellékágát képező, a középkorban azonban szintén Temesnek nevezett Bega mellett alakult ki. Dacára annak, hogy a két város azonos földrajzi régióban, egymástól viszonylag nem nagy távolságra jött létre, fejlődésük mégis eltérő pályán haladt már a középkorban is. Temesvár – Szegeddel ellentétben – már a kezdetektől fogva vármegye, nevezetesen a minden bizonnyal a 12. században kialakult Temes megye központja volt. Ekkor még viszonylag jelentéktelen helynek, egyszerű megyeszékhelynek számított, amelyet a Duna–Tisza–Maros közben számos település, példának okáért a közeli Csanád vagy Lippa, de a tőle távolabb fekvő Keve is messze megelőzött. Temesvárral először a 12. század közepén találkozunk az írott forrásokban: a szicíliai arab földrajztudós, Idríszi tett említést róla. Temesvár fejlődésében akkor következett be jelentős fordulat, amikor az oligarchák – elsősorban Csák Máté – hadai által szorongatott I. Károly király 1315-ben ide helyezte a rezidenciáját. Érdekes, hogy Károly nem az ekkor jelentősebb helynek számító Lippát vagy Szegedet választotta uralkodói székhelyül. Az okleveles adatok arról tájékoztatnak, hogy a király 1315 júniusában – talán Lippáról jövet – fordult meg először Temesvárott, míg Szegedet már ezt megelőzően, 1314. január 22-én útba ejtette. Károly valószínűleg a védettebb jelleg miatt dönthetett végül Temesvár mellett. Temesvár azonban királyi székhelyként nem rendelkezett előnyös földrajzi fekvéssel, s ezért az uralkodó néhány évvel később, egész pontosan 1323-ban, az utolsó oligarcha, Babonics János legyőzését követően udvarával Visegrádra költözött.¹⁶ Ez kétségtelenül hátrányosan érintette Temesvár további fejlődését. Újabb változást az hozott, hogy Károly utóda, I. (Nagy) Lajos király, a 14. század 60-as éveiben igen aktív balkáni politikát folytatott, s ez jelentősen megnövelte Temesvár stratégiai fontosságát, illetve a temesi ispán szerepét. Lajosnak 1365-ben sikerült elfoglalnia a bulgáriai Vidint, Sztracimir János bolgár cár székhelyét, s Magyarországhoz csatolta azt. A meghódított észak-bulgáriai területet kezdetben a Lackfiak igazgatták kapitányi címmel, ám 1366 őszén két, majd 1368-tól egy bán, Himfi Benedek joghatósága alatt Vidint és kerületét bánsággá szervezte I. Lajos. Nemcsak Vidin és az annak közelében levő bolgár várak, valamint a szörényi bánság egykori erősségei tartoztak a bolgár bán alá, hanem a bán-

¹⁴ *Petrovics* 2008b 21–30. L. még *Petrovics* 2013. 240–252.

¹⁵ Csanádra l. *Györffy* 1963–1998. I. 691.; *Kubinyi* 2000. 64.; *Petrovics* 2005a 137.; Lippára l. *Györffy* 1963–1998. I. 180–181.; *Csánki* 1890–1913. I. 764–765.; *Kubinyi* 2000. 75.; *Petrovics* 2005a 138–139.; *Petrovics* 2009b 292–299. Kevére l. *Györffy* 1963–1998. II. 317–319.; *Csánki* 1890–1913. II. 116.; *Kubinyi* 2000. 73. Keve városának lakói a törökök pusztítása miatt 1440 táján a Csepel-szigetre húzódtak. Vö. Miskei 2012.; Temesvárra l. *Csánki* 1890–1913. II. 21–22.; *Petrovics* 2005a 135–136., 148–152.; *Petrovics* 2008b.; *Kopeczny* 2018.

¹⁶ *Petrovics* 1997. 49–53.; *Petrovics* 1999. 527–538.; *Petrovics* 2008b 31–42., 130–140.; *Kopeczny* 2013a 211–232.; *Kopeczny* 2013b 218–230.

sággal szomszédos, annak védelmet nyújtó magyarországi várak is. Ezek között Temesvár volt a legfontosabb. A fenti berendezkedés azonban átmenetinek bizonyult, mivel a „bolgár bánóság” 1369-ben megszűnt. Ezt követően a király a bolgár bán megnövelt hatáskörét a temesi ispánra ruházta, aki így egyike lett az ország legfontosabb méltóságainak.¹⁷

Az oklevelek *villa*, *oppidum* és *civitas* minősítéssel említik a középkori Temesvárt. Ismereink szerint egyetlen kiváltságlevél sem maradt fenn a középkorból a Bega-parti várossal kapcsolatosan, de közvetett bizonyítékok alapján tudjuk, hogy Temesvár vásártartási joggal rendelkezett, s belső életét a bíró (*index*), illetve az esküdt polgárok (*iurati cives*) alkotta városi tanács irányította. Az 1552 előtti időszakból mindössze egyetlen bíróját (Posztós Mihály), valamint két esküdt polgárát (1508: Mihály, 1523: Thorsa Mihály) ismerjük név szerint, s csupán két olyan oklevél maradt fenn, amelyet a városi tanács adott ki.

Temesvár jelentőségére némi fényt vet, hogy – feltehetőleg – Kassánál négy évvel korábban, vagyis 1365-ben részesült címeradományban. Az 1369. május 7-én kelt oklevél, amelyben I. Lajos király címer használatát engedélyezte Kassa városának, eredetiben is fennmaradt. A szóban forgó kútfő azonban pusztán címerleírást tartalmaz, miniatori ábrázolást viszont nem. Ezzel szemben Temesvár esetében még ilyen adománylevél sem őrződött meg. Magát a címerképet a neves heraldikai szakember, Vajay Szabolcs Hertzeg István temesvári főbíró 1582. március 8-án kelt levelének pecsétje alapján rekonstruálta. Az sem mellékes körülmény továbbá, hogy a címer adományozásának időpontjaként feltüntetett évhez, vagyis 1365-höz Vajay következtetés útján jutott.¹⁸

Temesvár fejlődése szempontjából az igazi problémát az jelentette, hogy a nikápolyi csatavesztés (1396) után a Duna–Tisza–Maros közben állandósultak a pusztító oszmán betörések, aminek következtében megszűnt a normális polgári élet lehetősége a szóban forgó régióban. Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiinduló pontja. A fentiekből fakadóan Temesvár nem válhatott teljes jogú királyi várossá, hiszen autonómiáját jelentős mértékben korlátozta a temesi ispán, illetve alispán tevékenysége, akik székelyüket a városban tartották. A városi önkormányzat szempontjából különösen hátrányosnak tekinthető az a helyzet, hogy a 14. század harmadik harmadában a bolgár bánssággal kapcsolatos fejlemények, majd a század végétől a török fenyegetés miatt a korábbiakhoz képest számottevő módon megnőtt a temesi ispán hatásköre. A 15. század elején Ozorai Pipo temesi ispánként fennhatóságot gyakorolt Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd és Csongrád megyék felett is, és hozzávetőleg 15–20 királyi vár tartozott az igazgatása alá. Ozorai halálakor Zsigmond, valószínűleg hatalmi-politikai okok miatt, megszüntette a temesi ispán kivételes hatáskörét, s az egykori domíniumot alkotó megyék élére önálló tisztségviselőket állított. 1441-ben azonban ismét megvalósult a délkeleti országrész egységes kormányzása, tudniillik Hunyadi János és Újlaki Miklós, egyéb tisztségeiket megtartva, ekkor került a temesi végek élére. 1478 óta ugyancsak Temesvár szolgált az Alsó-részek főkapitányának rezidenciájául.

Temesvárnak a Magyar Királyság gazdasági életében betöltött szerepére utal, hogy II. Ulászló 1498. évi decretumának 34. cikkelye szerint Temesvár főharmincadhely volt, s 15. századi adatok szerint sókamara is működött a Bega-parti városban. A Temesváron tevékenykedő kézművesek vonatkozásában az ácsokról, illetve az ötvösokről tételezhetjük fel a

---

¹⁷ *Petrovics* 2010b 260–261.

¹⁸ *Vajay* 1975. 223–232. L. még *Petrovics* 2008b 113.

legnagyobb valószínűséggel, hogy céhbe tömörültek. Temesvár lakóinak számára csak a város 1552. évi török kézre kerülése után keletkezett kútfők segítségével következtethetünk. Az 1554. évi defter adatai szerint a Bega-parti város lakóinak száma 4000 körül mozgott, s a többséget ekkor még a magyarok alkották. Temesvár centralitási pontjainak száma 32.¹⁹

Belső és külső ellenség szorításában

1386 és 1389 között a Horvátiak lázadása okozott pusztítást a temesi régióban. Okleveles adatok tájékoztatnak arról, hogy Losonczi László és Losonczi István szörényi bánok Temesváron, illetve a Temes megyei Berekszónál győzték le a lázadók Horváti János és testvére, László, valamint a keresztes Palisnai János vezette seregét, amelyben románok és szlávok is jelentős számban harcoltak, s a felkelők egy tekintélyes részét kiűzték a Duna-Tisza-Maros közéből. A Temesköz végleges pacifikálása azonban csak akkor következett be, amikor ifjabb Garai Miklós macsói bán hadai is megjelentek a régióban, s győzelmet arattak Dán fia László és Mihály, valamint Jánki László csapatai felett. Ezt követően nyomulhatott be a macsói és a szörényi bánok serege a Szerémségbe, ahol Cserög (ma: Čerević, Szerbia) mellett legyőzték Horváti Jánost.²⁰

Néhány évvel később már nem belső, hanem külső ellenség fenyegette a Duna–Tisza-Maros közt.²¹ A Balkán politikai széttagoltságát rendkívül ügyesen kihasználó törökök ugyanis 1389-ben a Rigómezőn megívott csatában legyőzték a szerbeket, akik kénytelenek voltak elismerni országukban a török fennhatóságot. Ez viszont azt jelentette, hogy az Oszmán Birodalom a Magyar Királyság közvetlen szomszédja lett. Ettől az időtől, pontosabban 1390-től fogva állandósultak a Szerbiával határos déli vidékeken, többek között az egykori Krassó, Keve, Temes és Torontál megyék területén a Szerbiából zsákmányszerzés céljából indított, hatalmas pusztítást okozó török becsapások.²² Ezekben az akciókban alapvetően a balkáni területekre telepített török megszálló csapatok vettek részt, amelyekhez azonban szép számmal csatlakoztak szerbek is. Zsigmond királynak egy 1390-ben kiadott oklevele egyenesen azt állítja, hogy a „gonosz szakadár szerbek” cseles ravaszsággal szövetkeztek a törökökkel, s aztán együttesen dúlták embertelen vadsággal, „miként a kút mélyéből előtörő mérhetetlen sokaságú sáskák”, az országot. A kétségtelen pusztítás ellenére a túlnyomórészt irreguláris és nem kimondottan nagy létszámú fosztogató csapatok felett kezdetben többször diadalmaskodtak a macsói és szörényi bánok, illetve a temesi ispánok vezette magyar seregek. Mivel az Al-Duna mentén elhelyezkedő erősségek ekkor még nem alkottak egységes határvédelmi övezetet, ezért a határvédelem feladata ebben a régióban elsősorban az említett tisztségviselők irányította mozgó alakulatokra hárult.²³

A török elleni fellépés azonban nem merült ki a védekezésben. Zsigmond és bárói ugyanis már 1389 őszén, valamint az azt követő években is többször vezettek támadó jellegű hadjáratokat Szerbiába. Ez egyértelműen arra utal, hogy Zsigmond a kezdetektől fogva

---

¹⁹ Kubinyi 2000. 89–90.; Petrovics 2008. 108–114.; Petrovics 2010b 270–271.

²⁰ Petrovics 2007. 285–293.

²¹ Petrovics 2010b 261–262.

²² A török elleni harcokra és védekezésre lásd Magina 2016. A török betörések során ejtett foglyok sorsára l. Uő. 2017.; Petrovics 2017.

²³ Milleker 1914.; Szakály 1986. 18–30.; Engel 1994. 273–283.; Petrovics 2010b 262.

komolyan vette a török veszélyt, bár annak igazi természetét valószínűleg nem ismerte fel.

Zsigmond először az Al-Duna jobb partján kialakított magyar határövezet kiszélesítésére gondolt. A magyar király Csesztin és Boracs várakat ugyan még 1389 őszén, a rigómezei csatát követően elfoglalta a szerbektől, továbbá Sárói László temesi ispán, valamint Perényi Miklós szörényi bán csapatai 1390-ben a branicsevői kerületben szintén diadalmaskodtak a törökök felett, ám ezek a sikerek csak átmeneti jellegűnek bizonyultak. Ne feledjük ugyanis, hogy még 1389 őszén a törökök kezére került a szerbiai Galambóc (ma Golubac, Szerbia), s hamarosan a Duna másik partján levő Orsova (ma Orșova, Románia) is.²⁴ A magyarok számára sikert csupán az jelentett, hogy havasalföldi segítséggel 1395 nyarán el tudták foglalni a Duna bal partján fekvő Kisnikápoly várát. Ezzel fontos hídfőálláshoz jutottak, hiszen a középkori bolgár főváros, Tirnovo 1393. évi eleste után Bulgáriában is a szultán lett az úr.

Zsigmond 1396-ban döntő lépésre szánta el magát: gondos diplomáciai és katonai előkészítés után jelentős külföldi katonai segítséget is igénybe véve támadó hadjáratot próbált meg egyszer és mindenkorra kiszorítani a törököt Európából. A keresztes had azonban a bulgáriai Nikápoly mellett megsemmisítő vereséget szenvedett. Magyarország szerencséjére az oszmánok messze nem használták ki a győzelem nyújtotta kedvező lehetőséget: I. Bajezid szultán inkább kisázsiai hódításait igyekezett növelni. Itt viszont hamarosan összeütközésbe került a mongol nagyhatalom feltámasztójával, Tamerlánnal (Timur Lenkkel), aki az 1402-ben Ankara mellett megvívott csatában tönkrevverte Bajezid seregét.²⁵

Zsigmondnak az Oszmán Birodalom átmeneti hanyatlása ellenére is rá kellett döbbenie arra, hogy a nikápolyi kudarc után Magyarország számára már nem a támadás, hanem a védekezés a fő kérdés. Célja az volt, hogy magyar fennhatóság alá vonja Boszniát, Szerbiát és Havasalföldet, amelyek ütközőállamok formájában alkalmasak lettek volna az alapvetően II. Murád szultán uralkodása alatt (1421–1451) ismételten felerősödő török terjeszkedés feltartóztatására. Zsigmond az említett balkáni államok uralkodóit úgy igyekezett érdekelté tenni a török elleni harcokban, hogy tekintélyes birtokokat adományozott nekik. A magyar uralkodó így nemcsak szövetségesekre tett szert, akik persze nem minden esetben maradtak hűek hozzá, hanem fontos idegen országbeli várak is a kezére jutottak, amelyek közül több, beépülve a déli végvárvonalba, később komoly szerepet játszott Magyarország határának védelmében. Ez az elgondolás volt a lényege a Lazarevics István szerb despotával kötött 1426. évi tatai egyezménynek is.²⁶ Ez a szerződés – többek között – azt tartalmazta, hogy Lazarevics halála után Zsigmondra száll 17 kisebb-nagyobb Duna menti vár, köztük a rendkívüli stratégiai fontosságú Nándorfehérvár és Galambóc erőssége is. Ezáltal a magyarok katonai szempontból igen előnyös helyzetbe kerültek volna Szerbiában, amihez még hozzátehetjük azt is, hogy így a Drina–Száva torkolatától a Duna–Morava torkolatáig húzódnó végvársor megteremthette volna az egységes magyar déli végvárrendszer alapjait is.

A szerb despota 1427 júliusában hunyt el. Zsigmond, aki az 1426 decembere és az 1428 novembere közötti időszakban a déli határon tartózkodott, ahol az újabb török támadások, illetve az oszmánok ellen hosszú ideig roppant sikeresen harcoló, s a déli végeket várakkal megerősítő Ozorai Pipo temesi ispán halála miatt egyébként is kritikus helyzet alakult ki,

---

²⁴ Galambócra l. *Engel* 1996. I. 314., Orsovára l. uo. 383.

²⁵ Szakály 1986. 22.; *Engel* 2001. 196.

²⁶ A tatai egyezmény szövege kiadva: FCD X/6. 809–813.

tüstént lépéseket tett Nándorfehérvár és Galambóc megszerzése érdekében. Ám hamarosan rá kellett döbbsennie, hogy az új szerb despota, Brankovics György, akit ő a tatai szerződésben Lazarevics utódjául ismert el, vonakodik átadni az egyezményben szereplő várakat. Nándorfehérvárral együtt 16 erősséget mégis viszonylag könnyen megszerzett Zsigmond, de Galambóc várnagyával sehogy sem boldogult, s a várnagy végül a török kezére juttatta az erősséget.²⁷

1428 tavaszán jelentős, bár nem túlzottan nagyszámú magyar sereg gyűlt össze Galambóc elfoglalására, ám a vár bevétele nem sikerült.²⁸ A galambóci kudarcot követően Zsigmond király személyesen már nem fordult meg többé a déli végeken, de azért a török veszélyről nem feledkezett meg. Tárgyalásokat folytatott a Német Lovagrenddel, s már 1429-ben elérte, hogy a lovagok magukra vállalják a Szörény és Haram közti magyar végvárak védelmét. A törökök azonban 1432 végén olyan súlyos vereséget mértek a Német Lovagrendre, hogy a nagymester visszavonta megmaradt vitézeit a szóban forgó régióból.²⁹ Zsigmondnak tehát új megoldást kellett találnia. Úgy gondolta, az lesz a legszerencsésebb, ha egy kézben összpontosítja a Szörénytől az Adriai-tengerig terjedő végvárrendszert. Ennek megvalósítása érdekében 1429-ben a korčulai származású Tallóci Matkót állította Keve és Nándorfehérvár élére, majd a következő években fokozatosan rábízta az egész déli védővonal kormányzását. Matkó és testvérei, Frank, Péter és János Zsigmond halálakor csaknem félszáz végvárat felügyeltek, amelyek fenntartására megkapták az uralkodótól a királyi sójvédelmet, időnként a kamarahasznát is, valamint a szándékosan betöltetlenül hagyott délvidéki főpapi javadalmak – a kalocsai érsekség, a zágrábi és a csanádi püspökség, a vránai johannita perjelség – összes bevételeit.³⁰ A Tallóci fivérek, akik nemcsak kiváló katonák, hanem remek pénzügyi szakemberek is voltak, hathatósan gondoskodtak a déli határ védelméről – miként ezt Nándorfehérvár 1440. évi megtartása is bizonyítja.³¹

A török becsapásoknak, illetve az ellenük való védekezésnek az élet több területén is komoly következményei voltak. Az egyik jelentős változás az etnikai viszonyok vonatkozásában figyelhető meg: a szerb állam és a második bolgár cárság bukása után jelentős nagyságú szláv népesség menekült és települt le a Magyar Királyság déli részén. Számukat a tudatos telepítés is növelte. Ozorai Pipo temesi ispánról például egy 1407-ben kiadott oklevél révén biztosan tudjuk, hogy telepítési akciókra vállalkozott. Valószínű, hogy ennek során szerb betelepülők is érkeztek a török által elpusztított vidékekre.³² Az újjáépítés, benépesítés szempontjából érdemel figyelmet a Duna–Tisza–Maros köz közvetlen szomszédságában fekvő Nándorfehérvár esete, amely a déli végvár vonal legfontosabb erőssége volt. Zsigmond 1427. november 7-én kibocsátott oklevelében megparancsolta Sopron városának, hogy két építőmestert indítson útnak családotul és minden ingóságukkal együtt Nándorfehérvárra, akik a későbbiek során állandó jelleggel ott fognak lakni. Meghagyta továbbá, hogy a két építőmester, valamint mindazok, akik önként akarnak letelepedni

---

²⁷ *Petrovics* 2006. 13.; *Крстич* 2012. 115–127.

²⁸ *Petrovics* 2000. 64.; *Veszprém* 2008. 283–302.

²⁹ *Achim* 2014. 37–46.; *Feneşan* 2016.

³⁰ *Mályusz* 1980. 531–576.

³¹ *Petrovics* 2006. 14.; *Szabó* 2015.

³² *Petrovics* 2008b. 49–53.; *Krstić* 2017.

Nándorfehérváron, útközben mindenhol vámmentességet élvezzenek.³³

A régió városfejlődése tekintetében az a tény emelendő ki, hogy Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiinduló pontja. Ebből fakadóan Temesvár nem válhatott teljes jogú királyi várossá, hiszen autonómiáját jelentős mértékben korlátozta a temesi ispán, illetve alispán tevékenysége, akik székhelyüket a városban tartották. Fentebb már utaltunk rá, hogy a 15. század elején Ozorai Pipo temesi ispánként (1404–1426) fennhatóságot gyakorolt Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd és Csongrád megyék felett is, és hozzávetőleg 15–20 királyi vár – köztük Temesvár, Világosvár, Solymos, Szeged, Zsidóvár, Keve és Haram – tartozott az igazgatása alá. Ez pedig oda vezetett, hogy a temesvári polgárok ügyeiben számos alkalommal nem a megválasztott városi bíró, hanem a temesi ispán intézkedett. Ozorai halálakor Zsigmond valószínűleg hatalmi-politikai okok miatt megszüntette a temesi ispán kivételes hatáskörét, s az egykori domíniumot alkotó megyék élére önálló tisztségviselőket állított. Ozorai egyébként 1423-ban, 1425 őszen és 1426 nyarán három hadjáratot vezetett Havasalföldre és Bulgáriába Zsigmond trónjelöltjének, II. Dan vajdának a megsegítésére, s közben a törökök fölött is több győzelmet aratott. Részt vett a boszniai hadjáratokban is: 1407, 1408, 1410.³⁴

Összegzés

Földrajzi helyzetükből, úthálózati csomópont jellegükből, igazgatási szerepkörükből, továbbá gazdasági erejükből fakadóan elsősorban Szeged és Temesvár szolgált a magyar királyok számára déli hadjárataik kiindulópontjával. Ezekről az elbeszélő források, különösen a krónikák, csak elvétve tájékoztatnak. A hadjáratok tényét, előkészítését és lefolyását többnyire a fennmaradt kevészámú oklevél töredékes információja alapján rakhatjuk össze. Ezek birtokadományozásról, perhalasztásról, hadba szállásról, s nem egy esetben hatalmaskodásról tudósítanak. Ezek a hadjáratok a 14. században még elsősorban a balkáni magyar expanzió megvalósítását szolgálták (pl. Vidin elfoglalása), ám hamarosan a török elleni támadással, illetve védekezéssel fonódtak össze.

Maga Zsigmond gyakran megfordult Temesvárott: 1387 és 1437 között csaknem 20 alkalommal járt a Bega-parti városban. Ezt itineráriuma egyértelműen bizonyítja. Az uralkodó temesvári tartózkodása összefügg a Balkánnal kapcsolatos magyar külpolitikával és Temesvár kiváló stratégiai fekvésével. Ha a magyar seregek az Al-Dunán túli területekre tartottak, akkor Temesvár után két fontos hadiúton mehettek tovább: vagy Cserin, Hodoson, Karánsebesen, Miháldon, Orsován és Szörényen keresztül Bulgária, illetve Havasalföld felé, vagy a Széphely–Apáca–Érdsomlyó–Gerebenc–Haram útvonalon és a kevei réven át Szerbia felé (Morava völgye). Szerbiába a Temesvár–Utvin–Olnas–Szerémség útvonalon is el lehetett jutni, ám ezt Zsigmond kevésbé használta.³⁵

A fentiek egyértelműen bizonyítják: a Duna–Tisza–Maros köz Zsigmond számára elsősorban stratégiai szempontból bírt különös jelentőséggel. Úgy is fogalmazhatunk, Temesvár Zsigmond uralkodása alatt, pontosabban a nikápolyi csatavesztést követő évtizedekben

³³ Sopron, 1921–1943. I/2. 342–343. L. még *Krstić* 2012. 21–36.

³⁴ *Engel* 1987a 65–66.; *Petrović* 2010b 264–266. Ozorai és a Tallóciak szerepére l. még *Mályusz* 1980. 531–576.; *Süttő* 2009. 7–22.

³⁵ *Engel* 1987b I. 70–92. Különösen a 87. oldal. L. még *Engel–C. Tóth* 2005. 57–131.

vált a déli határvédelem természetes központjává. A vár és a város illetén szerepköre Zsigmond halála után tovább erősödött.

Hunyadi János is gyorsan felismerte a temesi ispánság fontosságát, illetve Temesvár hadászati szempontból roppant kedvező fekvését. Már a régebbi kutatás tisztázta, hogy Hunyadi 1443 után átépíttette, illetve megerősíttette a temesvári várat, s valószínűleg 1447 táján a családját is ide költöztette Kolozsvárról. Hunyadi egyébként előszeretettel tartózkodott Temesváron, ahonnan különböző irányokba gyakran vezetett hadjáratokat, vagy tért vissza valamilyen katonai akcióról. Kormányzóként – 1452 kivételével – minden évben megfordult Temesváron. Volt olyan esztendő, amikor többször is: 1451-ben éppenséggel négy alkalommal tartózkodott itt.³⁶ Hunyadi a Bega-parti városban utoljára 1456. június 22-én adott ki oklevelet, amelyben immár másodszor hívta hadba az erdélyi szászokat a török ellen. Ezt követően csapataival elindult Nándorfehérvár alá.³⁷

Szeged szintén fontos helyszín volt. 1444-ben itt tárgyaltak a törökkel való békekötésről. A két fél közti megegyezés a köztudatba „szegedi béke” néven vált ismertté. Ez a megjelölés azonban nem állja meg a helyét, tudniillik a béke ratifikálására végül nem Szegeden, hanem Váradon került sor.³⁸ 1453-ban és 1456-ban Kapisztrán Szent János is megfordult a városban, ahol több alkalommal is prédikált a tömegnek. 1453-ban Fügedi Benedek házában szállt meg. 1456 júniusában Hunyadi János Nándorfehérvár felmentésére induló hada itt gyülekezett, s a *Szeged története* monográfia vonatkozó részének szerzője, Kulcsár Péter szerint a hónap közepén innen indult útnak.³⁹

Mátyás 1458 végén, 1459 elején országgyűlést tartott Szegeden. Ebből kifolyólag 1458. december 23. és 1459. január 29. között Szegeden időzött. Itt fogadta Tamás Istvánt, a magyar fennhatóságnak behódoló Bosznia királyát. Itt tanácskoztak arról, hogy a Szent Koronát kiváltják III. Frigyes császártól; itt hoztak határozatot a honvédelem átszervezéséről: minden 20 jobbágytelek után az ország védelmére egy lovas katona tartása lett kötelező.⁴⁰ Mátyás király 1462 júliusának végén érkezett ismét Szegedre, majd hadaival augusztus közepén indult tovább Havasalföldre a törökök elleni sikeres hadjárat folytatására. Szegeden tanácskozott a király 1464 decembere és 1465 januárja között Giovanni Emo velenicei követvel és az országnagyokkal a török elleni hadjáratról, s ez ügyben tárgyalni küldte a pápához Janus Pannoniust és Rozgonyi Jánost.⁴¹

---

³⁶ Engel 1984b 980–986. Hunyadi kormányzóként gyakran járt Szegeden is. 1446 és 1452 között két évet leszámítva (1449, 1452) minden esztendőben megfordult a Tisza-parti városban.

³⁷ Petronics 2008b 94–99.

³⁸ Engel 2001. 240. l. még Engel 1984a 77–96.

³⁹ Szeged 1983. 441., 486–487.

⁴⁰ DRMH III. III, 9–14.; Szeged 1983. 443–444.; Petronics 2013b 287.

⁴¹ Szeged 1983. 444.

Felhasznált irodalom

- Achim* 2014 *Achim, Viorel*: Locul ordinului teuton în istoria Banatului de Severin. *Banatica*, 24. (2014) Nr. 2. Reșița. 37–46.
- Györffy* 1963–1998
Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Csánki* 1890–1913
Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- DRMH *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*. The Laws of the medieval Kingdom of Hungary. Ed. and transl.: *Bak, János M.–Banyó, Péter–Bónis, György–Domonkos, Leslie S.–Engel, Pál–Garay, Kathleen E.–Harvey, Paul B. Jr.–Rady, Martin–Sweeney, James Ross*. Series I, vol. I–IV. Bakersfield CA–Salt Lake City–Los Angeles, 1989–2012.
- Engel* 1984a *Engel Pál*: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: *H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc*. Budapest, 1984. 77–96.
- Engel* 1984b *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). *Századok*, 118. (1984) 5. sz. 974–997.
- Engel* 1987a *Engel Pál*: Ozorai Pipo. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk.: *Vadas Ferenc*. Szekszárd, 1987. 53–88.
- Engel* 1987b *Engel Pál*: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. I. kötet. Tanulmányok. Szerk.: *Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde*. Budapest, 1987. 70–92.
- Engel* 1994 *Engel Pál*: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában. *Századok*, 128. (1994) 2. sz. 273–287.
- Engel* 1996 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5. Budapest, 1996.
- Engel* 2000 *Engel Pál*: A török dűlások hatása a népességre: Valkó megye. *Századok*, 134. (2000) 2. sz. 267–321.
- Engel* 2001 *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História Könyvtár. Monográfiák 17. Budapest, 2001.
- Engel – C. Tóth* 2005
Engel Pál–C. Tóth Norbert: Itineraria regum et reginarum (1382–1389). Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438). Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1. Budapest, 2005.

- FCD *Fejér, Georgius*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.
- Feneşan 2015 *Feneşan, Costin*: Cavalieri teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documente și extrase. Timișoara, 2016.
- Ivanović–Stojković* 2015 *Ivanović, Miloš – Stojković, Boris*: Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku. In: Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18–19. listopada 2013. Uredio *Branko Ostajmer*. Slavonski Brod, 2015. 77–103.
- Jelaš* 2017 *Jelaš, Danijel*: Rekonstrukcija srednjovjekovne urbane mreže Vukovske županije na temelju analize centralnih funkcija. PhD thesis. Zágrabi Egyetem. 2017.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: *Kristó Gyula*. Szerk.: *Engel Pál–Makk Ferenc*. Budapest 1994.
- Kopeczny* 2013a *Kopeczny Zsuzsanna*: Reședința regală medievală de la Timișoara. *Analele Banatului*, serie nouă 21. (2013) 211–232.
- Kopeczny* 2013b *Kopeczny Zsuzsanna*: A középkori Temesvár az utóbbi évek régészeti kutatásai tükrében. In: A szórvány emlékei. Szerk.: *Kollár Tibor*. Budapest, 2013. 218–230.
- Kopeczny* 2018 *Kopeczny Zsuzsanna*: Volt-e Temesvárnak védőfala? In: Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére. Szerk.: *Papp Sándor–Kordé Zoltán–Tóth Sándor László*. Szeged, 2018. 168–174.
- Kósa–Filep* 1983 A magyar nép táji-történeti tagolódása. (Néprajzi tanulmányok). Szerk.: *Kósa László–Filep Antal*. Budapest, 1983.⁴
- Kristó* 1988 *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Крстич* 2005 *Крстич, Александар*: Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века. *Историјски часопис (Historical Review)*, 52. (2005) 165–194.
- Крстич* 2012 *Крстич, Александар*: Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предао Угрима 1427. године? *Историјски часопис (Historical Review)*, 61. (2012) 115–127.
- Krstić* 2012 *Krstić, Aleksandar*: Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona (7. novembar 1427. godine). *Mešovita građa – Miscellanea*, 33. (2012) 21–36.
- Krstić* 2017 *Krstić, Aleksandar*: „Which realm will you opt for?” The Serbian nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th century. In: State and Society. Ed.: *Rudić, Srđan–Aslantaş, Selim*. Belgrade, 2017. 129–163.

- Kubinyi* 1996 *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népeisége a 15. század végén. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 135–161.
- Kubinyi* 2000 *Kubinyi András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi Évszázadok 14. Szeged, 2000.
- Magina* 2016 *Magina, Adrian*: The southern frontier of the medieval kingdom of Hungary between Belgrade and Severin. (14–16 centuries). *Иницијал. Чаоноу за средњовековне студије/Initial. A review of medieval studies*, 4. (2016) 141–164.
- Magina* 2017 *Magina, Adrian*: In the hands of the Turks. Captives from southern Hungary in the Ottoman Empire (14–16th centuries) In: State and Society. Eds.: *Rudić, Srđan–Aslantaš, Selim*. Belgrade, 2017. 65–78.
- Mályusz* 1980 *Mályusz Elemér*: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle*, 23. (1980) 4. sz. 531–576.
- Milleker* 1914 *Milleker Bódog*: A törököknek első betörései Délmagyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése, 1393–1439. Temesvár, 1914.
- Miskei* 2012 *Miskei Antal*: Ráckeve a királyi mezőváros (1440–1451). In: Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére. Szerk.: *Gebei Sándor–Makai János–Kiss László–Miskei Antal–Mózes Mihály–Nagy Imrich–Kónya Péter*. Eger, 2012. 159–175.
- Petrovics* 1997 *István Petrovics*: Royal residences and urban development under the reign of the Anjou kings in Hungary. *Historia Urbana. Editura Academiei Române*, 5. (1997) Nr. 1. 39–65.
- Petrovics* 1999 *István Petrovics*: The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár. In: The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Eds.: *Nagy, Balázs–Sebők, Marcell*. Budapest, 1999. 527–538.
- Petrovics* 2000 *Petrovics István*: Galambóc ostroma. In: 1000 év a hadak útján. Nagy képes millenniumi hadtörténet. Szerk.: *Rácz Árpád*. Budapest, 2000. 64.
- Petrovics* 2005a *Petrovics István*: Dél-dunántúli és dél-alföldi városok kapcsolata Felső-Magyarországgal a középkorban. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk.: *Csukovits Enikő–Lengyel Tünde*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35. Budapest, 2005. 131–158.
- Petrovics* 2005b *István Petrovics*: A Witch-Hunt in Szeged in the Early Eighteenth Century. In: The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes. Ed.: *Szeghyová, Blanka*. Bratislava, 2005. 108–116.
- Petrovics* 2006 *Petrovics István*: A Délvidék és a török veszély: a nándorfehérvári diadal és előzményei. *Bácsországi Vajdasági Honismereti Szemle*, 37. (2006) 2. sz. 11–19.

- Petrovics* 2007 *Petrovics István*: A Horváti-lázadás és Pécs. In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk.: *Fedele Tamás–Hornáth István–Kiss Gergely*. METEM könyvek 63. Budapest, 285–293.
- Petrovics* 2008a *Petrovics István*: Városi elit a középkori Dél-Magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár esete. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 3. (2008) 41–69.
- Petrovics* 2008b *Petrovics István*: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. *Capitulum* IV. Szeged, 2008.
- Petrovics* 2009a *István Petrovics*: Urban development during the reign of King Matthias: the cases of Szeged and Debrecen. In: Matthias and his legacy. Cul-tural and political encounters between East and West. Eds.: *Bárány, Attila–Györkös, Attila*. Debrecen, 2009. 213–226.
- Petrovics* 2009b *Petrovics István*: Lippa város igazgatásának és kézműiparának néhány kérdése a késő középkorban. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk.: *Bessenyei József–Draskóczy István*. Budapest–Miskolc, 2009. 292–299.
- Petrovics* 2010a *Petrovics István*: Magyarok és románok a Duna-Tisza-Maros közben. In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: *Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György*. Szeged, 2010. 319–329.
- Petrovics* 2010b *Petrovics István*: A temesi ispánság és a déli határvédelem a 15. században és a 16. század elején. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk.: *Font Márta–Fedele Tamás–Kiss Gergely*. Pécs, 2010. 257–275.
- Petrovics* 2013a *István Petrovics*: The Bishopric of Csanád/Cenad and the Ecclesiastical Institutions of Medieval Temesvár/Timișoara. *Transylvanian Review*, 22. (2013) Supplement No. 4. 240–252.
- Petrovics* 2013b *István Petrovics*: King Matthias and the Towns of the Realm. *Analele Banatului, serie nouă*. 21. (2013). 283–294.
- Petrovics* 2016 *István Petrovics*: Towns and central places in the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureș region in the Middle Ages. *Banatica* 26-II. Istorie. Cluj-Napoca, 2016. 77–104.
- Petrovics* 2017 *István Petrovics*: From Slavery to Freedom: the Fate of Margaret Himfi. *Transylvanian Review*, 26. (2017) Supplement No. 1. 105–118.
- Rokay* 1991 *Rokay Péter*: A szerbek betelepülése Magyarországra a 15. században. In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: *Zombori István*. Szeged, 1991. 51–63.
- Sopron 1921–1943
Sopron szabad királyi város története. I/1–7.; II/1–6. Szerk.: *Házi Jenő*. Sopron, 1921–1943.
- Süttő* 2009 *Süttő Szilárd*: Idegen kereskedőből magyar hadvezér (Ozorai Pipo és a Tallóci fivérek a magyar medievisztikában). *Publicationes Universitatis Mis-*

- kolciensis. Sectio Philosophica*, 14. (2009) 2. sz. 7–22.
- Szabó 2010 Szabó Pál: „Ahol Magyar Királyságunk épsége ered.” Nándorfehérvár első török ostroma (1440). *Belvedere Meridionale*, 22. (2010) 3–4. sz. 59–85.
- Szabó 2015 Szabó Pál: Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei. Areion Könyvek. Szeged, 2015.
- Szakály 1979 Szakály Ferenc: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). *Történelmi Szemle*, 22. (1979) 2. sz. 227–260.
- Szakály 1986 Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 32–33.
- Szakály 1991 Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. (Vázlat). In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11–49.
- Szakály 1993 Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc Budapest, 1993. 75–88.
- Szeged 1983 Szeged története. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula Szeged, 1983.
- Ternovác 2013 Ternovác Bálint: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok*, 147. (2013) 2. sz. 457–470.
- Țeicu 1998 Dumitru Țeicu: Banatul montan în evul mediu. Timișoara, 1998.
- Veszprémy 2008 Veszprémy László: Zsigmond Galambócnál 1428-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 2. sz. 283–302.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

EGYÜTTMŰKÖDÉSRE KÉNYSZERÍTVE, EGYÜTTMŰKÖDÉSRE KÉNYSZERÜLVE¹

Amennyiben manapság megnézzük a Magyar Honvédség (vagy a világ bármelyik hadseregének) állománytábláját, ott világos és egyértelmű alá- és fölérendeltségeket találunk. A közlegénytől a vezérezredesig mindenki a rangja és beosztása szerint meghatározott feladatkörrel, kötelességekkel és jogosítványokkal rendelkezik. Ma tehát úgy tekintünk a haderőre, mint egy világos, áttekinthető szerkezetre, mint akár egy nagyon bonyolult, ám ropant pontos óraműre, amelyben minden csavarnak és alkatrésznek megvan a saját szerepe a tökéletes működéshez. Közel fél évezreddel ezelőtt azonban mind a magyar had, mind pedig a Magyar Királyságba vezényelt vagy küldött idegen haderő szervezetében az örökölt, kialakított vagy szerzett (elő)jogok határozták meg az adott személy helyét, szerepét, kötelességeit és jogait. A magyar (had)történetírás azonban egészen az 1990-es évek második feléig nem sokat törődött a 16. századi magyar hadszerkezet kérdésével. Az elmúlt évezred utolsó öt évében Pálffy Géza kutatásai és az ezek alapján közreadott publikációi hoztak ebben változást. Elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a Magyar Királyság területén kettős irányítási rendszer alakult ki a 16. század közepére. Megfogalmazása szerint ugyanis az Udvari Haditanács létrehozását követően a Habsburg uralkodók kezén maradt magyar területek és az egész Habsburg Birodalom védelmében a meghatározó szerepet az ún. végvidéki főkapitányok (*Grenzobrist/Grenzoberst, supremus capitaneus confiniorum*) játszották, akik feladatuk a számukra kijelölt „fővárnak alárendelt kisebb erődítmények (*Grenzfestungen/Grenzorten, confinia*)” irányítását kapták. Velük azonos területen és egyidejűleg működtek 1542-től az országos, majd az 1560-as évektől az országos vagy németül az ún. kerületi főkapitányok/főhadnagyok (*Kreisobrist/Kreisoberst, supremus capitaneus partium regni Hungariae, prorex, banus*), akik a felkelt nemesi, vármegyei, magán és városi hadakért feleltek. Emellett az uralkodó által fizetett néhány száz lovas és gyalogos fölött is parancsnokoltak. Pálffy munkáiban többször is kihangsúlyozta, hogy a magyar rendek az uralkodó által iderendelt idegen hadak vezetőivel, majd az ún. végvidéki főkapitányokkal évtizedekig hatásköri vitát folytattak a magyarországi hadügy vezetésének kérdésében.²

A kérdés további vizsgálatára azonban nem került sor mindaddig, amíg Szatlóczi Gábor el nem készítette a *Vár a várban* című kötetét. Ebben egyrészt a 16. századi vár és várnép fogalmát járta körül, és új szemléletű kutatásainak köszönhetően bemutatta, hogy a magyar hadügy legalsóbb szintjén is megvalósult a kettős igazgatás. Megállapította, hogy a vár az ún. várnépeknek szolgált lak- és szálláshelyül, akik az itteni és tartományi katonai és gazdasági feladatokat látták el. Ezek hadi, védelmi szerepüket tekintve két csoportba so-

---

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00013/19/2. Köszönöm Szatlóczi Gábornak a sok szakmai tanácsot és segítséget és Szabó Ádámnak a latin fordítást.

² Pálffy 1996. passim; Pálffy 1997. passim; Pálffy 1999. passim.

rolhatók. Az elsőbe tartoztak a zömmel a tartomány jobbágyai közül kiállított kapunálló darabontok és virrasztók. Az előbbieket alapvetően a nappali őrszolgálatot adták, míg utóbbiak éjjel őrizték a vár és lakóinak nyugalomát. Szolgálatukért cserében szabadosságot vagy a census elengedését kapták, illetve kaphatták. Katonai kötelezettségük teljesítését falun belül szerjálásban osztották szét. A várnépi gyalogosok mellett a familiáris lovagok tartoztak még a várak fegyveres szolgálóihoz, bár a várnépen belül elkülönült csoportot alkottak. Külön lovagi szerrel rendelkeztek a várak főnépei, mint a prefektus, porkoláb, udvarbíró és számtartó deák, de a nagyobb várakban önálló lovagi szerek is előfordulhattak. A vár katonai szervezetének az élén a 13. századtól a porkoláb (*Burggraf*) állt. A nagyobb várak és hozzájuk tartozó tartományok esetében előfordult, hogy két személyt is kineveztek erre a tisztségre. Amennyiben a porkoláb a várnép és a tartomány udvarbírója, azaz a gazdasági irányításért felelős tisztartója is volt, úgy megnevezése prefektus lett: „*castellanus et provisor seu praefectus*”, azaz porkoláb és udvarbíró, avagy prefektus. A prefektus elnevezés ez esetben nem tisztséget jelölt, hanem a két jogkör összefoglaló elnevezésére használták előljáró értelemben. Szatlóczki ezzel összefüggésben megállapította, hogy a stratégiai várak mellé rendelt mezői hadak mind szervezetükben, mind igazgatásukban, mind fizikálisan elkülönültek a várnépektől. Ez azonban, hasonlóan a már említett ún. országos és végvidéki főkapitányokhoz, állandó konfliktusforrást és hatásköri vitát eredményezett.³ Mindezen kutatások eredményeit is figyelembe véve a továbbiakban néhány általam kiválasztott esettanulmányon keresztül szeretném bemutatni, milyen hatásköri viták, akár vereséget is okozó állandó konfliktusok alakultak ki, és ezeket hogyan próbálták orvosolni, amennyiben különböző nemzetiségű, felfogadású és jogállású hadat rendeltek egymás mellé, illetve ha nem határozták meg pontosan az alá- és fölérendeltségi viszonyokat.

1. Ki a parancsnok? Ki vezeti a hadakat? Joachim brandenburgi őrgróf vesszőfutása?!

Bánlaky József hadtörténete, valamint a legutóbb 1984-ben megjelent *Magyarország hadtörténete* című munka Buda 1542. évi sikertelen ostromának egyedüli felelősévé Joachim brandenburgi őrgróft tette meg, hiszen egyenesen a keresztény had fővezérének nevezte.⁴ Nézzük meg tehát, mi történt valójában! Ténylegesen az őrgróft terhelte-e a fiaskó felelőssége? Buda 1541. évi eleste és az ország középső területeinek oszmán megszállása nagy megdöbbenést keltett nem csupán a Magyar Királyságban, hanem az egész keresztény Európában. A két király tábora között rövidesen megkezdődtek a tárgyalások, amelyek során mind Ferdinánd, mind Izabella és a gyermek választott király hívei a megegyezésre törekedtek. Fráter György azonban a váradi béke végrehajtására Gyalun megkötött egyezmény érvényességét Ferdinánd beígért hadjáratának sikeréhez, Buda visszafoglalásához kötötte.⁵ A Habsburg uralkodó 1542 februárjában Besztercebányára országgyűlést hívott össze, ahol a rendek 1 forintos portánkénti adót szavaztak meg a felállítandó had költségeire.⁶ Ferdinánd eközben, mint római király, a speyeri birodalmi gyűlésen vett részt, hogy a Né-

---

³ Szatlóczki 2016. 49–102. passim

⁴ Bánlaky 1940. 173–187.; Magyarország hadtörténete 1984. 174.

⁵ Károlyi 1880. 41–44., Barta 1979. 74–75.; Barta 1986. 422–423.

⁶ CJH II. 1899. 71–75.

met-római Birodalom gyűlésén kérje a rendek támogatását. A tárgyalásokon végül 40 000 gyalogos és 8000 lovas kiállítását és eltartását ajánlották meg, akik fölött a parancsnokságot Joachim brandenburgi őrgrof mint *Obrist Hauptmann* kapta meg.⁷

Nem ez volt azonban az egyetlen had, amely a birodalomból érkezett a magyarországi hadszíntérre 1542-ben: „Továbbá az elvégzett hadakozásra Saxoniai Mauritius herceg [Szász Móric], ... serény és hadakozást kívánó s abban jóságos cselekedetének megmutatására szándékozó ifjú legény lévén, arra ígéré magát szabad akarátja szerént, hazájának és a kereszténységnek a' vitézkedéssel szolgálni akarván, hogy ő ezer lovast vinne magával, kiknek mind az hadakozásnak végéig zsoldjokat az magáéból megfizetné.”⁸

A birodalmi és a magyar csapatok mellett az örökös tartományok, a Cseh Királyság rendjei, valamint a Szentszék is jelentős számú hadat toboroztatott és küldött a magyarországi hadszíntérre. I. Ferdinánd pedig külön gyalogosokat toboroztatott Itáliából is.⁹ A hadjáratra tehát soknemzetiségű és különféle rendtartás és utasítás szerint felfogadott had gyűlt össze, amelynek azonban nem volt egy mindenki által elfogadott vezére, hiszen sem Ferdinánd, sem a franciák ellen Itáliában háborúzó V. Károly nem jelent meg személyesen a táborban. Bár Joachim brandenburgi őrgrofot mint a legnagyobb tekintélyű személyt és egyben a legnagyobb méretű had vezetőjét fővezérnek tekinthetjük, ám a gyakorlatban csak a német-római birodalmi had tartozott alá, még Szász Móric 1000 lovasának sem parancsolhatott. Az örökös tartományokból kiállított csapatok, továbbá a magyar, cseh, valamint a III. Pál által küldött pápai segélyhadak saját parancsnokai között mindössze az együttműködés kényszere állt fenn, alá- és fölrendeltség nélkül.¹⁰ Hasonló problémával, azaz egy mindenki által elfogadott hadvezér hiányából adódó konfliktushelyzettel a század végén szintén találkozhatunk. Az akkor már spanyol kézben lévő Németalföldet kormányzó Ernő főherceg 1595. február 6-án Brüsszelből küldött üzenetében tudatta II. Rudolffal, hogy az azévi hadjárat vezetésére kiszemelt Karl von Mansfeld Namurból írt levelében sérelmezte, miszerint Giovanni de Medici és Karl burgauai őrgrof elérték, hogy ők csak a *General Feldobristnak*, azaz Mátyás főhercegnek legyenek alárendelve. A leendő helyettese, *General Obristleutnantja*, Mansfeld követelte, hogy a főhercegen kívül senki se parancsolhasson neki, és mindenkit rendeljenek parancsnoksága alá a hadjárat sikere érdekében.¹¹ A császár február 21-én kelt levelében helyt adott Mansfeld kérésének.¹²

Joachim brandenburgi őrgrof hatásköre tehát nem terjedt túl a Német-római Birodalom rendjei által felfogadott lovasok és gyalogosok irányításán, azaz csak egynek tekinthetjük a többi parancsnok közül. A kialakult helyzet fonákságát két példán keresztül szeretném szemléltetni. Miután a Pest falai alatt felállított ostromtüzérség október 5-én reggelre két rohamra alkalmas rést lőtt, délután rohamra indult a keresztény had egy része három

---

⁷ A meghatározottakhoz képest ugyanakkor a bécsi gyülekezőtáborban július elejére egybegyűlt had létszáma jóval kevesebb volt, mint amit előzetesen meghatároztak. A birodalmi seregben 48 ezer helyett mindössze alig 30 ezer fő jelent meg, ahogyan a tüzérség is csak 30 lövegből állt. *Traut* 1892.; *Istvánffy* 2003. 69.

⁸ *Istvánffy* 2003. 69.

⁹ Uo. 70–71.

¹⁰ *Károlyi* 1880. 134., 139.

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1595-4-ad 3e; *Hatvani* 1859. 77.

¹² *Hatvani* 1859. 77.

oszlopban. Középen az Alessandro Vitelli „hadnagysága alatt”¹³ álló pápai zsoldosok, közülük balra 1500 magyar, míg jobbra egy csapatnyi német gyalogos támadt Konrad Bemelberg parancsnoksága alatt. Az ostromlottak ellenállásán azonban megtört a támadás lendülete, hiába próbálta Vitelli személyesen buzdítani a támadókat. A rohamot Joachim a stájer és karintiai rendek által felfogadott hadat vezető Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg-gel együtt biztos távolságból figyelte.¹⁴ Az őrgróf maga egyébként úgy vélekedett, hogy a rések állapotát és a védők munkálatait nem figyelték meg megfelelően, és magát a rohamot is rendezetlenül hajtották végre. Mindenesetre Vitelli, aki a támadást követően utolsóként tért vissza a táborba, neki is támadt, hogy őt és seregét a legszégyenletesebben és leggyávábban otthagya, nem segítette meg: „a magok [ti. Joachim és Ungnad] vonyogatását és rejtkehelyeknek vétkét Tornellius [ti. Filippo Tornielli] és Fotiscus [ti. Otto von Diskau] nékiek nem homályos megfedéssel szemekre hánnák, és hogyha a legnagyobb parancsolatnak eleget tenni és a jó vitéz hadnagynak nevét őrizni akarnák, a harcon forogni és erős cselekedetekkel magokat mutatnák meg, keményebb beszédekkel késztetnénk.”¹⁵

Még aznap este újabb haditanácsot tartottak a keresztény had parancsnokai. Itt már megoszlottak a vélemények az ostrom folytatását illetően. A német parancsnokok a mellett kardoskodtak, hogy az ellátási gondok, valamint a közeledő tél miatt el kellene vonulni Pest alól. Ezzel szemben Vitelli és a magyarok ragaszkodtak egy újabb roham megindításához, amelyet különböző helyeken háromszor erősebb rohamcsapatokkal kellett volna megindítani. A tanácskozás résztvevői, tehát nem egyedül Joachim, végül a táborbontás mellett döntöttek, majd Vác, Maros és a párkányi rév érintésével Győrbe érkeztek október 19-én.¹⁶ Ferdinánd király a történelekről értesülve elkeseredetten írt fivérének a fiaskóról, melynek okát egyrészt a fővezérség hiányában látta. Ugyanakkor nem Joachim őrgróf, hanem Perényi Péter személyében megtalálta a kudarc fő okozóját is. A király parancsára letartóztatott országos főhadnagyot ugyanis azzal vádolták, hogy az ostrom során összejátszott az ostromlottakkal.¹⁷

2. Ki a parancsnok? Ki vezeti a hadakat? Nádasi Tamás nádor és Sforza Pallavicini *Obrist-Feldmarschall* hatásköri vitája

Buda 1542. évi ostromának sikertelenségében tehát jelentős mértékben közrejátszott az, hogy a keresztény hadnak nem volt egy igazi, mindenki által elfogadott vezetője, hadvezére. Az őrgrófnak nem volt, nem lehetett olyan tekintélye, mintha V. Károly vagy Ferdinánd személyesen jelent volna meg a keresztény táborban. A haditanácsban véleménye egy volt a többieké között. Ez jelentős problémákat okozott, mint láttuk. Több mint egy évtizeddel később a magyarországi és a Magyar Királyságba rendelt hadak vezetése felett a hatáskör, valamint az alá- és fölrendeltség kérdésében újra vita támadt. Ez alkalommal azonban két személy is magának vindikálta az uralkodót követő legfontosabb katonai posztot: Nádasi Tamás nádor és Sforza Pallavicini *Obrist-Feldmarschall*. Kettejük hatásköri vitájának, civódá-

---

¹³ *Istvánffy* 2003. 70.

¹⁴ Uo. 76–77.

¹⁵ Uo. 77.

¹⁶ *Traut* 1892. 112–116.

¹⁷ *Puskás* 2008. 309–310.

sának Pálffy Géza *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598* című művében egész fejezetet szentelt. Honnan eredeztethető a probléma forrása? Ehhez érdemes visszalépünk az I. (Szapolyai) János halálát követő időszakhoz. Mivel Báthori István 1530 májusában bekövetkezett halála után nem volt nádor, azaz aki irányítsa a király távollétében a magyar hadakat, a Szapolyai-párttól I. Ferdinánd pártjára állt Perényi Pétert a Habsburg uralkodó már 1540 szeptemberében a középkori eredetű országos főkapitányi/főhadnagyi (*supremus capitaneus regni Hungariae*) tisztségbe emelte. Az ország egyik legtekintélyesebb és leggazdagabb főura egyébként már I. János király oldalán 1537-től viselt hasonló katonai méltóságot, az ország felső részeinek főkapitányságát (*supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum*).¹⁸ A Buda elestét követően Besztercebányán 1542. február vége és március eleje között tartott gyűlésen a rendek Perényi mellé még egy országos főkapitányt/főhadnagyot választottak Báthori András személyében. Parancsnokságuk alá tartozott a saját néhány száz főből álló zászló, a különböző méltóságviselők zászlói, a nemesi (általános vagy részleges) felkelés, a vármegyék által kiállított csapatok, a várnépek, valamint a városok hadai. Illetékességi körük ekkor még nem egy meghatározott területre, hanem az ország egészére kiterjedt. Később az oszmán előretöréssel párhuzamosan alakult ki egy dunáninneni és egy dunántúli főkapitányi/főhadnagyi tisztség. Ezek feladata egy-egy ellenséges portya megállítása, az ostromlott erősségek felmentése, valamint általában a gondjaikra bízott magyar haderő igazgatása volt. Perényit I. Ferdinánd 1542. október 10-én árulás vádjával elfogatta, és a novemberben összeült országgyűlésen a rendek javaslatára tisztségére december 23-val Nádasdi Tamást nevezte ki.¹⁹ Egy héttel később még egy fontos esemény történt a magyar hadügy igazgatásában. Thurzó Eleket 1542. december 30-án a királyi helytartói tisztségben Várday Pál esztergomi érsek váltotta fel. Az egyházfi kinevezési iratában elődjéhez hasonlóan azt olvashatjuk, hogy – egyéb feladatok mellett – utasításokat adhat a végek tisztségviselőinek.²⁰ Az 1543-ban kiadott instrukció már részletezte hadügyi feladatait. Eszerint gondoskodnia kellett a végek megerősítéséről, a kihágások megszüntetéséről, valamint a tisztségviselők és a had fizetéséről. Az uralkodó az országos főkapitányt/főhadnagyot – az iratban csak Nádasdi neve szerepelt²¹ – pedig intette, hogy egyeztessen minden fontosabb ügyben Várdayval és tanácsosaival.²² Az érsek-helytartó azonban nem vett részt közvetlenül a magyar hadak irányításában: nem vezetett hadjáratot, irányított csatát vagy ostromot. Ennek miéртjére egy két évtizeddel később kelt Szentgyörgyi Gábor-levél adhat magyarázatot. Nádasdi Tamásné Kanizsai Orsolya titkára úrnőjének 1563. szeptember 19-én Pozsonyból ezt írta: „azt mongyák, hogy pap heltartó sem nem hadakozhatik, sem fejet nem vetethet, sem semmi vérbe és életbe járó dologba törvént nem mondhat, ki ha történnek, bizon meg rövidíthené érsök uramnak életit.”²³ Várday instrukciója az említettekén kívül tartalmazott egy passzust arra vonatkozóan is, hogy ő, tanácsosai és a főhadnagy működjenek együtt az ország védelmének érdekében az

---

¹⁸ Uo. 297.

¹⁹ Pálffy 1996. 180.

²⁰ R. Kiss 1908. 344–345., 359–360.; Laczkovik 2012. 96–97.

²¹ További kutatásokat igényel, hogy Báthori nevét miért nem említették meg.

²² R. Kiss 1908. 362–363.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Magyar Kamara Archivuma Archivum familiae Nádasdy Missiles E 185 Szentgyörgyi Gábor levele Nádasdi Tamásnénak, Pozsony, 1563. szeptember 19.

osztrák rendek által felfogadott magyar, német és spanyol lovasokat és gyalogosokat irányító Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg-gel,²⁴ akit hamarosan Leonhard Freiherr von Vels, majd 1546 márciusában Niklas Graf zu Salm váltotta.²⁵

Várday és Nádasdi, valamint Ungnad, Vels, majd Salm hatásköre tehát igen pontosan elvált egymástól. Ez igaz akkor is, ha mindkettőjüknek 1546 tavaszán egy másik uralkodói utasítás alapján kötelessége volt a magyar rendek által meghatározott adóból hadat felfogadni. Salm esetében ez egyedi megbízás volt, amely Nádasdi Tamásnak az 1545 végén az országos főhadnagyságról való lemondásával volt összefüggésben, aki tisztét 1546 februárjában el is hagyta. A király 1546. március 1-jén az érseket és Salmot bízta meg a Dunántúl védelmének a megszervezésével.²⁶ A helyzetet bonyolította, hogy a Nádasdi helyére 1546 júniusában ideiglenesen kinevezett Késás Pál néhány hónap múlva meghalt. A tisztség tehát mindaddig betöltetlen maradt (az egész 1547. esztendőben), amíg Nádasdi vissza nem tért a posztra és újra kezébe nem vette a Dunántúl hadügyének irányítását.²⁷

Az érsek-helytartó 1549-ben, míg Salm 1550-ben bekövetkezett halálát²⁸ követően is fennmaradt ez a kettős, egymás mellett létező és egymásra utalt igazgatási struktúra, bár az évtized közepén a viszonyok megváltoztak. Sforza Pallavicini *Obrist-Feldmarschall* 1552. november 16-i dátummal kiállított instrukciójában ugyan az szerepelt, hogy a Duna mindkét partján az uralkodó minden kapitányának/hadnagjának, a király magántulajdonában lévő várak porkolábjának és hadának kötelessége neki engedelmeskedni.²⁹ A magyar rendek azonban 1554-ben újra nádort választottak, amelynek eredményeként a tisztséget haláláig Nádasdi Tamás töltötte be. Ez pedig az 1485. évi ún. nádori cikkelyek 4. pontjának értelmében igen széles katonai jogkört biztosított a mindenkori nádornak: „ha valamikor az ország megszorult helyzete sürgősen kívánná és szükséges volna, hogy az országlakosok annak szüksége és szorgos megvédése érdekében fölkeljenek, a nádornak kell, az ő föl vállalt tiszténél fogva, az ország és országlakosok közönséges és főkapitányának lenni és azokat vezetni, mindazonáltal a király felség parancsához és határozatához képest.”³⁰ Nádasdi 1554. április 15-én kelt instrukciójában ennek megfelelően az szerepelt, hogy tisztsége szerint ő az összes királyi had főhadnagya.³¹ Pálffy Géza úgy vélte, hogy az uralkodó később egy iratban csupán a magyar nemzeti hadra és kapitányaira igyekezett korlátozni Nádasdi-nak, legfőbb és általános kapitányának jogkörét.³² Meglátásom szerint erről azonban szó sem volt. Egyrészt Pallavicini hatalma csak az osztrák (leginkább alsó-ausztriai) rendek ál-

---

²⁴ R. Kiss 1908. 363.

²⁵ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) Fasc. 54. fol.: 14r–29v; Pálffy 1996. 181.; Pálffy 1997. 269–270.

²⁶ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn Karton 4. rN Konv. 2. fol.: 1r–15v; Pálffy 1999. 230.

²⁷ Pálffy 1997. 269.

²⁸ Pálffy 1996. 185.; Istvánffy 2003. 139.

²⁹ Pálffy 1996. 186.

³⁰ CJH I. 1899. 398–399.

³¹ „*Quoniam vero existente palatino nemo alius praeter ipsum officium generalis capitaneatus, aut in absentia nostra locumtenentiae nostrae regiae habere et exercere consuevit.*” R. Kiss 1908. 406.

³² „*talibus expeditionibus generalibus dictus Thomas Nádasdy palatinus personaliter interesse ac omnibus capitaneis exercitus Hungaricae nationis tam nostris, quam omnium dominorum Praelatorum et Baronum ac Statuum regni nostri supremi et generalis capitanei officio fungi et praeesse ... possit et valeat.*” R. Kiss 1908. 408.; Pálffy 1999. 109.

tal felfogadott hadi népre terjedt ki, bármely nációnhoz is tartoztak. Másrészt az uralkodó nemhogy korlátozta volna, egyenesen kiterjesztette a király távollétében a nádornak, mint királyképének a jogkörét, amikor egy eddig példa nélküli, ám a kialakult hadi helyzet által megkövetelt utolsó passzust is az instrukcióba belefogalmaztatott. Eszerint Nádasdi az uralkodó helytartójaként és főhadnagyaként minden, az ország megtartásához, védelméhez szükséges hadnak, még Pallavicininek is parancsolt. Az *Obrist-Feldmarschall* korabeli szófordulattal élve köteles volt „hozzá hallgatni”, kéréseit teljesíteni.³³

A nádori instrukció kiegészítésére szükség is volt, hiszen a budai beglerbégek (Tujgon és Khadim Ali) 1554 és 1556 között több jelentős támadást is indítottak, így a nádor folyamatosan segítséget követelt Pallavicinától, aki ennek nem szívesen tett eleget, mivel így el kellett volna hagynia a rábízott észak-dunántúli véghelyeket, amelyekhez saját védelmük végett az osztrák rendek segélyén felfogadott hadakat vezényeltek. Kettejük vitája 1555 nyarán mérgesedett el leginkább. Nádasdi az instrukciójában foglaltak szerint járt el, az abban foglaltaknak próbált érvényt szerezni, míg Pallavicini próbált ez alól kibújni. I. Ferdinánd ekkor kénytelen volt meghagyni az *Obrist-Feldmarschall*nak, hogy Nádasdinak mint helytartónak és főhadnagynak, azaz nem személyének, hanem tisztségének alárendelve az utasításait haladéktalanul hajtsa végre. Oda vonuljon, ahová ezt számára kijelöli és engedelmeskedjen a parancsainak.³⁴ Azaz megismételte és nyomatékosította a nádori kinevezési iratban szereplő utolsó passzust. Az ugyanekkor zajló pozsonyi országgyűlésen pedig a magyar rendek határozatot hoztak arról, hogy a nádor a király képében és méltóságában a teljes haderő és egyben a katonai igazságszolgáltatás fölött diszponál.³⁵ Kettejük esetében tehát nem az egymásnak is ellentmondó artikulusok miatt két egyenrangú fél konfliktusáról van szó, mint ahogyan ezt Pálffy Géza feltételezte. Véleményem szerint ez esetben egészen másról volt szó. Az történt ugyanis, hogy a nádor mint királyképe, egy személyben helytartó és főhadnagy alá rendelték a teljes magyarországi hadügyet. Ebbe azonban nem csupán a magyar rendek által kiállított hadakat értették. Így a király figyelmen kívül hagyta, hogy Pallavicini gyalogosait és lovasait az osztrák rendek fizették, s amelynek irányításába elviekben a nádornak semmiféle beleszólása sem lehetett volna. Az *Obrist-Feldmarschall* pedig az újonnan kialakult szituációt nem tudta kezelni. Kinevezése idején és még 1553-ban sem kellett senki más parancsának engedelmeskednie, csak az uralkodóéknak és a hadait finanszírozó osztrák rendeknek. A nádorváltással ez a helyzet változott meg.

Az *Obrist-Feldmarschall* számára a következő, 1556. évi őszi hadjárat idején a múlt esztendei probléma átmenetileg nem állt fenn, mivel a nádornak nem kellett királyképeként eljárnia, hiszen az uralkodó egyik fiát, Ferdinánd főherceget jelölte ki a magyarországi had vezetésére. A főherceg csapatai csak augusztus végén, szeptember elején, azaz a Babócsa elleni támadást és a Rinya-patak menti csatát követően érkeztek meg a kanizsai táborba. Istvánffy Miklós történeti munkájában meg is nevezte Pallavicini feladatát: „Mindezeknek

---

³³ „*Quod idem palatinus, tamquam locumtenens noster et capitaneus generalis, habeat auctoritatem mandandi omnibus praefectis et officialibus nostris confinia tenentibus, ac etiam mareschallo nostro bellico, quo officio Sfortia marchio Palla-vicinus pro nunc fungitur, aliisque capitaneis et exercitibus nostris in hiis, quae ad dignitatem auctoritatemque nostram regiam defensionemque et conservationem atque commodum regni nostri pertinere videntur.*” R. Kiss 1908. 409.; Pálffy 1999. 109.

³⁴ Pálffy 1999. 111.

³⁵ CJH II. 1899. 382–383.; Pálffy 1999. 112.

penig és az hadnak, amelyet hozott vala [a főherceg], Pallavicin Sforcia, híres-neves fő vitéz ember teljes hatalommal parancsol vala.”³⁶ Tehát nem a nádor, hanem a főherceg helyettesítette az uralkodót személyében és katonai jogköreibben. Amint Ferdinánd letette hivatalát, a nádor kérése esetén Pallavicinnek újra engedelmessé kellett. Nádasdi 1562-ben bekövetkezett halálát követően egészen 1608-ig nem töltötték be a nádori tisztséget. Helyette az ország hadügyének irányítása ismételt az országos, illetve már az 1560-as évektől egy-egy országrészt katonailag irányító főhadnagyok kezébe került, akik a nádor generális főhadnagyi tisztségéhez képest már csupán korlátozott hatalommal rendelkeztek.³⁷ Amely tisztség betöltői felett a főpapi helytartók – hasonlóan Várdayhoz – csak általános felügyeletet gyakoroltak, gyakorolhattak.

3. Ki a parancsnok? Ki vezeti a hadakat? A birtokos és a vár mellé rendelt mezei had hadnagyaiknak konfliktusai Csesznek és Vázsony 16. századi példáján keresztül

Mint láttuk, Nádasdi és Pallavicini között a „félreértést” az okozta, hogy az *Obrist-Feldmarschall* nem kívánta alávetni magát a nádor főségének és vezetésének. A kettős, némelykor „egymásba csavarodó” szervezet nem csupán a had irányításának legmagasabb szintjén okozott azonban problémákat, illetve konfliktushelyzeteket. Szatlóczi Gábor már többször említett művében Kaposvár, Korotna, Pápa, Komár és Kanizsa példáján keresztül mutatta be azt, hogy a várnép és birtokos, valamint az odarendelt mezei had és hadnagyaik az együtt vagy egymás mellett élése komoly, gyakran igen kényes szituációt, szituációkat eredményezett.³⁸ Mindezen ismereteinkhez két újabb esettanulmánnyal szeretnék hozzájárulni. Csesznek esetében szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a 16. és 17. századi magyar líra egyik kiemelkedő alakjának, Wathay Ferencnek saját életéről írottakat hívhatjuk segítségül ennek bemutatásához. A győri végvidékhez tartozó, a Bakonyból a Kisalföld felé tartó utat ellenőrző vár a Csabi család birtokában volt. Wathay atyja, Lőrinc „Vette magának feleségüll, 1553. Esztendeöben, az io es Nemzethes Chiabi Istuan Leaniatt, Chiabi Kalarath, az mel Chiabi Istuan Egerben fű Capitan leuen, lett ugian ott Halala maraduan Eözuegien felesege, Egi fiauall, es Hatt haiadon Leaniauall.”³⁹ Az említett egyetlen fiú gyermek azonban 26 esztendőskorában Győrben a pestis áldozata lett.⁴⁰

Székesfehérvár 1543. évi, majd Veszprém 1552. évi oszmán megszállását követően Csesznek is egyre veszélyeztetettebb helyzetbe került. Wathay szerint ezért „szegin iob Aniam [Wathay nagyanyja, Béri Katalin], mint Eözuegi Azonj latta uolna hogn az Czeznek ueg Varnak oltalmazasara nem Elegedendő uolna, (el uezuen reghen az előtte sokkall Szekes feieruar) Suplicalt az felseges Romay Czazarnak es Magiar orszagi kiralinak, hogn

---

³⁶ *Istvánffy* 2003. 246.

³⁷ *Pálffy* 1996. 195–196.; *Pálffy* 1997. 269–270.

³⁸ *Szatlóczi* 2016. 71–84. passim.

³⁹ RMKT 1959. 539.

⁴⁰ „Chiaby Farkas, io Iffiu es zep termetö keduess leuen mindennell ideienek mint 26. Eztendeöskoraban, az Egez Czezneky Joszagott es Berytt biruan, uolt Giörben Maximilian Czazartt szolgualan, Szaz louasnak Hadnagia, Holott az Irgalmatlan Pestis, giöniörü Elethenek uegett eruen, lett halala azon Giörben, etc.” Uo.

oda az eő Varabannis, Vitezleő Nepet rendelne eő felsege.”⁴¹ Az uralkodó ezt meg is tette, hiszen kinevezte az ide rendelt had élére „Fű Capitanúl, zegin iob Aniamnak ket Weytt, . . ., az en Attiamat [Wathay Lőrincet] és Szelestej Sebestient [Csabi István első leányának, Annának a férjét].”⁴² Wathay Lőrinc valójában azonban egyedül töltötte be a tisztséget, mivel „Szelestej Sebestiennek nem teczuen az ottualo lakas szallott”.⁴³ Wathay „niolcz Eztendeig akor egi Wegben ott lakuan” 1563-ig irányította egyszerre a várnép és az oda-rendelt mezei had mindennapjait, amikor is „nemell gonoz akaroy szegentt, nem iol Commendaluan, atta az feiedelem [valószínűleg itt a magyarországi ügyeket intéző Miksa főhercegre és magyar királyra gondolt Wathay] az Czezneky Capitansagott egi Szokoly Matthias neuó fű Embernek, az Giőri Hadbúl ualonak”.⁴⁴ Szokoly azonban alig egy esztendővel később meghalt.⁴⁵ A tisztség tehát betöltetlené vált. Ezért Karl Heiden mustermester 1564. május 25-én készített jelentésében arra hívta fel az Udvari Haditanács figyelmét, hogyha nem találhatnak egy olyan hadnagyot (*Hauptmann*), aki folyamatosan Cseszken lesz, akkor az erősség bizony így vagy úgy, de elvész.⁴⁶ A cseszkei hadnagyságot végül a Veszprémben szolgáló Ferannto Samaria de Speciacasa kapta meg, aki azonban hamarosan fogságba esett.⁴⁷ A cseszkei had tehát súlyos veszteséget szenvedett, ráadásul új hadnagy után kellett nézni, egy éven belül immáron másodjára. A már említett Heiden 1565. április 19-én kelt levelében fel is hívta Miksa király figyelmét, hogy egy alkalmas és hűséges személyt kellene erre a posztra kinevezni.⁴⁸ A választás ismét Wathay Lőrincre esett: „Az Feiedelemis [uralkodó] penig es az Giőri kiralj kepe lattuan hamar hamar ualo zerenczt-lensegeket az ket Capitannak, ismegh atta uizha szegin attiamnak azon előbbeni tiztett, (miuell annaküls Eőrőke uolt felesége utan).”⁴⁹ Tehát újra a birtokos töltötte be az oda-rendelt had hadnagyi tisztségét Cseszken. Ő azonban szolgálata 9. évében, 1573 júniusának végén egy szerencsétlen és igen groteszk balesetben elhalálozott.⁵⁰ A szerencsétlenséget követően Wathay Lőrinc kiskorú gyermekei nem léphettek örökébe (Pál 10, István 8, míg Ferenc csupán 5 esztendő volt ekkor), a stratégiai fontosságú végház élére azonban hadnagyra volt szükség. Ezért az Udvari Haditanács már 1573. július 8-án jóváhagyta

---

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 540.

⁴⁵ Uo. 540.

⁴⁶ ÖStA KA AFA 1564-05-01.

⁴⁷ „Eset foglia nehani szamos Czezneki Vitezleő nepell az Tőrök kezben, az Barsoniosson [Bársonyos], puzta Szombathelen [Bakonyszombathely] kúuóll, az Sűttfű [Sédfő] neuó kúttall, kitt azutan hittanak Ferrando Kuthnakis.” RMKT 1959. 540.

⁴⁸ ÖStA KA AFA 1565-04-01.

⁴⁹ RMKT 1959. 540.

⁵⁰ „szegin Attiam uigan Lakuan giakran az Czezneki Vitezlő Nepell (miuell igen uig lako Ember uolt) egi údő keőzben, ugi mintt egi Zent Pether Pall napian, szent Jakab hauaban io kedue leuen zegin, Az Also Warban az felseő kapunall, az Istallok aytiaia előtt, egi ott allo Taraczkott ky akart uolna lűtettny, Es az Pattantius monda uolna, hōgi reghi töltes uolna az Taraczkban, es nem merne kű lűnny, Eő maga, meg zidogattuan az Patantius, hailott az Wallara, es ugi mind ketten az kanott foguan be Wagtak uolna, az Taraczk guito likaban, mindgiartt el szakadozott az Tarczk Es mind az ketteőtt zornien megh Eőlte, magokatis el zaggattuan” Uo.

Ogronffy István kinevezését, aki azonban nem állt sem a Wathay, sem a Csabi családdal rokonságban.⁵¹ Az ifjú Wathay Ferenc 1585-ben anyja tiltása ellenére, aki az állandó harcoktól féltette fiát, egy Nádasdi Ferencnél tett sikertelen kísérletet követően Csesznekre szegődött el főlegénynek. Ahogyan fogalmazott: „az en Attiam es Aniam eörekeben uolna iob nekem, Czeznekben szolgálnom, szerződöm oda 4 Paripuall”.⁵² Wathay leírásából azonban kitűnik, hogy kevésbé az oszmán portyázókkal való összecsapásokkal, mint inkább Orgonffyval akadtak komoly problémái: „ottvualo Capitan Orgonfi Istuan az en keuesemet, es Eöröksegemnek Jüuedelmet, minden fellől uonna, az mint zegin Attiam halalatul foguan az kitt meg zokott uala, nem türhettuen az sokatt, meg haborodam uele”.⁵³ Az ifjú tehát 11 hónapnyi szolgálatot követően, a mustra végeztével elhagyta a cseszneki szolgálatot, „meg monduan az Capitanak hoga oli Heltt, es Capitantt keresek, melinek segetsegeuell megh akarom otalmaznom az En örökömet”.⁵⁴ 1586-ban elszegődött Gregoróczy Vince, a győri magyar *Obristleutnant* szolgálatába Győrbe, ahonnan „kemenben kezdem az Czezneki Joszagomatt birnom, es Jüuedelmet magamhoz zolgaltattnom, ki fogalluan lassan lassan az Capitan kezebüll, tartomaniatt minden Adoyauall”.⁵⁵

A Wathayak esetében jól látható, az uralkodó törekedett arra, hogy a birtokos egyben az odarendelt had hadnagya is legyen, azaz a várnép és a had vezetését egy személy töltsé be. Wathay Lőrinc halálát követően azonban fia, Ferenc már nehezebben tudta érvényesíteni birtokosi jogait, a „birtokon belül lévő” Orgonffyval szemben, hiszen rövid cseszneki szolgálata idején a hadnagy alá rendelt igen fiatal főlegény volt. Szavának súlya és személyes érdekérvényesítő ereje tehát nem vetekedhetett az idősebb és magasabb tisztséget betöltő Orgonffyéval. Előfordult azonban az is, hogy bár a vár mellé rendelt had hadnagyságát az egyik birtokos kapta meg, ám a családon belüli viszály mégis állandó konfliktusokhoz vezetett. Erre jó példa Vázsony esete.

Veszprém 1552. évi oszmán elfoglalását követően alapvetően változott meg Vázsony stratégiai helyzete. Ezután ugyanis már nem csak egy másodvonalbeli, portyákat vigyázó magánvárnak számított, amelynek védelmét a vázsonykői Horváth család várnépének és az addig időről-időre, alkalmanként odarendelt hadnak kellett ellátnia, hanem egy előretolt „állásnak”, amely megvédelheti az ellenséges támadóktól a magyar kézen lévő területeket, vármegyéket, városokat és falvakat. Ugyan 1552-ben felmerült a nehezen védhető vár lerombolása is, de a magyarországi ügyeket vivő Miksa főherceg erős őrséggel való ellátását javasolta, mert jó szolgálatot tehet az ottani had az oszmán erők mozgásának szemmel tartásában, esetleg akár megakadályozásában is.⁵⁶ Végül Ehrenreich von Königsberg javaslatára 50 gyalogossal és 20 lovassal látták el Vázsonyt, amely kontingenst az alsó-ausztriai rendek fizették.⁵⁷ Ennek a hadnak az éves zsoldja pedig 2655 rajnai forintra rúgott.⁵⁸ Hamaro-

---

⁵¹ ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) Protokoll (Prot.) Band (Bd.) 157. 1573 Registrat (Reg.) No. 41. fol. 35r.

⁵² RMKT 1959. 542.

⁵³ Uo. 541.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ ÖStA KA AFA 1552-07-04.

⁵⁷ Uo. 1552-07-08; *Pálffy* 1999. 87.

⁵⁸ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn rote Nr. 5. Juni 1555 fol. 15r-19v.

san azonban a Balaton-felvidéken Zala vármegye irányában egyre gyakoribbá váló oszmán portyák miatt a lovaság létszámát 1554-ben a kétszeresére, azaz 40 lovasra kívánták emelni. Ezeknek az egyik felét a birtokos vázsonykői Horváth Gáspárnak, másikat Kolos Jánosnak kellett volna kiállítania. Az újabb 20 lovas azonban az említett év augusztusának végéig nem érkezett meg Vázsonyba, holott a hivatalos kimutatásokban olykor feltűntek. Mindezek ellenére az iderendelt lovaság felét továbbra is az osztrák rendek töröksegélyéből (*Türkenhilfe*), míg a másik felét a vázsonykői Horváth család jövedelmeiből kívánták fedezni.⁵⁹

Hasonlóan, mint a már bemutatott Csesznek esetében, a vázsonyi viszonyokat vizsgálva szintén annak lehetünk tanúi, hogy az uralkodó a birtokos vázsonykői Horváth család tagját vagy tagjait nevezte ki az iderendelt had vezetésére, melynek lovasai és gyalogosai a győri *Obrist* alá tartoztak. Emellett természetesen a várban a família saját fegyverforgatói őrködtek.⁶⁰ Ám egy jelentős különbséget is felfedezhetünk. Míg ugyanis Cseszéken Wathay Lőrinc sógora, Szelestei Sebestyén nem mutatott érdeklődést a tisztség iránt és távol tartotta magát a vár mindennapjaitól, addig Vázsonyban a birtokos család két tagja, Péter és Gáspár között komoly, régről gyökerező vita bontakozott ki. Az Udvari Haditanács a király utasítására előbbi 1559. március 6-i dátummal szintén a Vázsonyba rendelt hadak hadnagyává (*Hauptmann*) nevezte ki. Az ott lévő lovasoknak és gyalogosoknak pedig engedelmességre intő levelet (*Geborsambrief*) küldtek.⁶¹ A kinevezés (újra) felszította a két Horváth közötti ellentétet. A nádor 1559-ben enyingi Török Ferencet utasította arra, hogy közöttük egységet teremtsen. A pápai birtokos 1559. április 3-i válaszlevelében kifejtette, hogy bár megpróbálta, ám a megegyezés útjában áll, hogy vázsonykői Horváth Péter „mind lovagnak, gyalognak, a kire Vásonban fizet ő felsége felét kívánja vala és minden jószágának fele jövedelmét és hogy valamenit Hirváth Gáspárnak szolgálnának a jobbágyok, Péternek meg anyit, azt Horváth Gáspár lehetetlen dolognak mondá, ... Horváth Gáspár ezt akarja vala, hogy Péter az ötven gyalognak nekie felét engegye és míg az jószág dolgába törvén szerint vég leszen, itt Váson környül a mi jószága vagyon, kész annak fele jövedelmét nekie adni és bekességnek okáért, mint atyafiát egyebbel is segélni”.⁶²

Vázsonykői Horváth Gáspár hat nappal később, 1559. április 9-én a nádornak küldött levelében arról panaszkodott, hogy amíg Pápán voltak a tárgyalás végett, addig a gyalogosok nem tudták magukat mihez tartani, sokan elbujdostak, némelyek pedig a törökök közé szöktek, olyan kevesen vannak, hogy „jó ha fele meg vagyon a gyalognak”. Az oszmánok az erősség körül portyáznak, és hurcolják el a Vázsonyból élelemért kijött magyar had tagjait. Emellett az ellenség a környék lakóinak megtiltotta, hogy élést vigyen be az erősségbe. Ráadásul már nem tudott annyi lovasot ott tartani, mint korábban, de akiért zsoldot kap, azt szolgálatban tartja.⁶³ Ezért az Udvari Haditanács a vázsonyi had pótlására 1559. május 8-án utasította enyingi Törököt, akinek ennek értelmében 20 gyalogost kellett iderendelnie,

---

⁵⁹ ÖStA HHHStA H AA Fasc. 73. Konv. D. fol. 50r-51v.; *Pálffy* 1999. 78.

⁶⁰ *Zsiry* 1984. 243.

⁶¹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 141. 1559 Reg. 6. März 1559. No. 42.

⁶² *Komáromy* 1907. 428.; *Zsiry* 1984. 247.

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár E szekció Családi és személyi fondok 185 Archivum familiae Nádasdi H-2. 20.

míg a lovasságot távolabbról kívánták iderendelni.⁶⁴ Ugyanerről az intézkedésről tájékoztatták vázsonykői Horváth Gáspárt is.⁶⁵

A két rokon közötti viszály csúcspontján Vázsony igen komoly veszélybe került, hiszen 1561 áprilisában a Hamza bég vezette oszmán hadak, megkerülve a várat, a mögötte álló Hegyesdet rajtaütéssel elfoglalták. Ezt követően 1561 májusában Eck Graf zu Salm győri *Obrist* először 50 gyalogost küldött a vár megerősítésére,⁶⁶ majd kevéssel ezután Meznánysky Jánost is odarendelte, hogy felmérje az ottani állapotokat. Ő május 22-i dátummal állított össze leltárt és egyben jelentést, amit egy héttel később Salmnak meg is küldött. Eszerint a vár védelmi potenciálja az elmúlt időszakban folyamatosan romlott. A két birtokos viszálykodása miatt, valamint mivel a hadnagyok az átvett zsoldot csak részben fizették ki alárendeltjeiknek, a többit a maguk részére tartották meg, ezért az odarendelt had fegyelmetlenül vált, és mindennaposak lettek a szökések, így az iderendelt létszáma nem egyezett meg a lajstromba felvettekkel. Meznánysky érkezésének idején a zsoldon lévő gyalogosok 13-an voltak 1 tizedessel együtt az 50 helyett. Igaz, közülük is tízet a török portyázók a biztos vázsonyi tartózkodási ideje alatt elfogtak. A lovasság pedig csak négy főből állt az eredetileg meghatározott 20 helyett. A biztos azt a tájékoztatást kapta azonban, hogy néhány lovas portyázni van éppen. Vázsonykői Horváth Péter szerint nem tudtak újabb hadi népet felfogadni a végházba. Állítása szerint rokona, Gáspár már régóta nem is volt jelen és állítólag nem is akart bemenni a várba. Az erősségbe rendelt gyalogok öt szekéren vagy kocsival el akarták a feleségeiket és a gyerekeiket onnan szállíttatni. A jelentés szerint azonban voltak olyan családtagok, akik maradni akartak.

A vár leltára szerint 10 mérő liszt, 8 mérő liszt a malomban, 5 mérő rozsláng, 3 tábla szalonna, 5 mérő köles, 1 szarvas és 15 kappan állt rendelkezésre. Emellett vázsonykői Horváth Gáspár tulajdonában 153 akó bor, míg Péterében 52 akó bor volt. Utóbbi ezenkívül még 9 mázsa kósót is bírt a várban. A biztos számításai szerint itt 50 fő részére mindössze 5 napi étel áll rendelkezésre. Vázsonykői Horváth Péter azt állította, hogy a jövedelem nagy részét Gáspár elvette, és saját Baka nevű házához használta fel. Jobbágyait pedig eltöltötte a vázsonyi szolgálattól. Így három birtok és összesen 16 jobbágy szolgált a várhoz. A biztos azt javasolta, hogy a győri *Obrist* rendeljen ki a várhoz szolgálatra embereket, addig pedig vázsonykői Horváth Pétert utasítsa, hogy adjon valamennyi ételmet az itteni hadnak, mert különben éhen halnak.

A biztos által papírra vetettekéből kiderült még, hogy a várban három sugárágyú összesen 60 darab golyóval, és 45 szakállas puska is rendelkezésre állt, igaz, utóbbiból öt darab használhatatlan volt, ugyanúgy, mint a hadszertárban talált további kilenc puska. Emellett Meznánysky még talált tíz mázsa puskaport, valamint 6 mázsa ólmot is.

A vár rossz állapotban volt. A tetőzetét olyan tölgyfafajtából ácsolták, amelyet a gyűjtőnyílak könnyen felgyújthattak. A falai pedig düledeztek, amiről a környék oszmán erősségei is értesülhettek a fogságba esett vázsonyiaktól.

Mindezeket figyelembe véve nem véletlenül tartott attól Meznánysky, hogy az ellenség kezére fog kerülni Vázsony.⁶⁷ Az Udvari Haditanács a helyzet megoldása érdekében mind-

---

⁶⁴ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 141. 1559 Reg. 8. Mai 1559. No. 34.

⁶⁵ Uo. No. 37.

⁶⁶ Hadtörténeti Levéltár Törökkori Gyűjtemény 297. sz. irat. 1561. május 2.

⁶⁷ Uo. 1561. május 29.; *Zsiray* 1984. 250.

két hadnagy eltávolítása mellett döntött. Eck Graf zu Salm 1561. június 27-én utasítást kért az Udvari Haditanácstól a vázsonyi birtokos részére, hogy adja át a várat.⁶⁸ Vázsonykői Horváth Gáspár augusztus 13-án két levelet is küldött Bécsbe ez ügyben. Az elsőben feljelentette vázsonykői Horváth Pétert, aki nem tartja rendesen a rábízott gyalogságot.⁶⁹ A másodikban pedig kérte, hogy ne vegyék el tőle a vázsonyi *Hauptmanns*ágot.⁷⁰ Ezzel szemben vázsonykői Horváth Péter augusztus 29-én kelt levelében ugyanúgy kérte az Udvari Haditanácstól, hogy ne tegyék le a vázsonyi tisztségéről és fizessék ki a zsoldhátralékát.⁷¹ Az Udvari Haditanács végül mindkettejük kérését elutasította és Búza Benedeket nevezte ki a Vázsonyba rendelt had hadnagjának.⁷²

Azt, hogy Meznánysky félelmét nem tekintették alaptalannak az Udvari Haditanácsnál, és ezért gyors intézkedést hoztak, a kialakult hadi helyzet hamarosan igazolta. Ormány Józsa sümegi porkoláb augusztusban többször is jelentette a hegyesdi állapotokat, majd a hónap közepén azt, hogy a vár parancsnoka, Bajezid vajda lovasai Sümeg és Devecser körül portyáznak. Gyulaffy László, a tihanyi had hadnagya ugyanezen hónap közepén Nádasdival azt közölte, hogy ellenséges had jelent meg Vázsony alatt is. Még ez év novemberében a sümegi porkoláb újra a Veszprémnél gyülekező oszmán hadakról tett jelentést. Tudomására jutott ugyanis, hogy a bég Vázsonyt és Tihanyt is el akarja foglalni. Végül azonban egyik támadása sem járt sikerrel.⁷³

Meg kell még mindenképpen említenem, hogy vázsonykői Horváth Gáspár nem csupán Péterrel került rossz viszonyba, hanem a környéket is felpredálták az emberei. Takaró Mihály tihanyi hadnagya 1558. december 3-án a nádornak arra panaszkodott, hogy katonái Vámost dúlták, az ottani jobbágyok marháit és ártányait elhajtották.⁷⁴

Csesznek és Vázsony példáján is láthatjuk, hogy a (kisebb) várak mellé rendelt hadak és a várnép, valamint a hadnagya és a birtokos viszonyát alapvetően meghatározta az, hogy az uralkodó kit nevezett ki az adott had élére.

4. Ki a parancsnok? Ki vezeti a hadakat? Több, hasonló tisztséget viselő személy közül kié legyen a vezetés?

Vázsony esetében láthattuk, hogy a két kinevezett hadnagya és egyben birtokos közötti személyes ellentét majdnem végveszélybe sodorta az 1550-es évek végén, 1560-as évek elején a Balaton-felvidéket és Zala vármegyét védelmező kicsiny, ám stratégiaiilag fontos erősséget. Hegyesd oszmán megszállását követően ezért – gyors segélyként – a győri *Obrist* rendelt ide erősítést. Más, az oszmán sereg előretörése által veszélyeztetett, illetve ostromra készülő erősségre is igyekezett az uralkodó vagy a főparancsnok erősítést küldeni. Ilyen esetekben a beérkező had parancsnokai között szintén konfliktushelyzet alakult/alakul-

---

⁶⁸ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 142. 1561 Expedit (Exp.) No. 50. fol. 27r.

⁶⁹ Uo. No. 18. 35r.

⁷⁰ Uo. No. 19. 35r.

⁷¹ Uo. No. 64. 38r.

⁷² StA KA Bestallungen 99/1561; *Pálffy* 1999. 63–64., 125–126., 232.

⁷³ *Veress D.* 1983. 84–86.

⁷⁴ *Komáromy* 1907. 406.

hatott ki annak tekintetében, kié legyen a hadak feletti parancsnokság. Eger példáján keresztül ezekbe is betekintést nyerhetünk.

Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényének köszönhetően ma Magyarországon a legismertebb 16. századi esemény Eger 1552. évi ostroma. Műve egyik központi figurájának Dobó Istvánt (Bornemissza Gergely és Czeczey Éva mellett) állította. De milyen szerepet játszott valójában Dobó Eger életében és az ostromban?

Az egri püspök birtokában lévő vár, a város és a tartomány feletti fennhatóságot 1542-ben Ferdinánd király Perényi Péternek engedte át, majd annak fogságba vetését követően csaknem hat esztendőnek kellett eltelnie, mire lemondott az így szerzett jószágáról. Az uralkodó azonban ezután nem kívánta kiengedni a kezéből a Felső-Magyarország keleti felének védelme és az Erdélybe, valamint az Alföldre vezető utak ellenőrzése szempontjából stratégiai fontosságú helyet, ezért 1548. december 20-i dátummal szerződést kötött a zág-rábi püspökségből áthelyezett új egri püspökkel, Oláh Miklóssal. Érdeemes az iratnak a katonai szervezetre és a püspökség jövedelmeire vonatkozó részeit szó szerint idézni: „az említett Miklós püspökkel megállapodtunk és megegyeztünk abban, hogy a vár két porkolábja, akik közül az egyik az udvarbírói feladatokat is ellátja, az egri [püspök] hatalma alá lesznek rendelve, és az alulírott lovasokkal és gyalogosokkal együtt, akik alájuk tartoznak, a mondott püspöknek kell megesküdniük a szokásos módon, hogy megőrzik és megvédik az egri várat. A püspöknek teendő esküin túlmenően nekünk is meg kell esküdniük, hogy abban az esetben, ha a püspök meghalna, a várat minden tartozékával együtt a Mi Felségünk számára hűségesen megőrzik és helyreállítják. Az egri püspökség bármilyen néven nevezett valamennyi javait és tartozékait a püspök udvarbírója az ő nevében teljhatalommal kezelje és írja össze, hogy tudomása legyen minden jövedelemről és kiadásról, és mindenről helyes számadást vezethessen. A püspökség jövedelmeit nyugodalmassabb idők elérkeztéig, leszámítva az éves fizetéseket és udvarbíró, a porkoláb, a viceporkolábok, az ellenjegyző, a pék, a kulcsár és a szakácsok asztala számára megőrzött összeget, a püspök a számtartó révén ossza három egyenlő részre. Az első részt a püspök tartsa meg magának a saját és háznépe ellátására; a második részt a püspök az udvarbírója és az ellenjegyző révén fordítsa a templom, a házak és a vár védműveinek helyreállítására; ők ketten kötelesek számadást vezetni mindarról, amit ezekre a helyreállításokra felvettek és elköltöttek, és kellő időben Nekünk, vagy annak, akit ezzel megbízunk, jelentést kell tenniük róla. Mi pedig küldeni akarunk oda egy tapasztalt építész, akinek a tanácsadása mellett célszerűen végre lehet hajtani a szükséges építkezéseket. A harmadik részt pedig a püspök az udvarbíró és az ellenjegyző révén, akiknek erre esküt is kell tenniük nekünk, a másik porkoláb, a pattantyúsok, a lovasok, a gyalogosok és a várban szolgáló többi had kifizetésére köteles hűségesen fordítani. A fölös részt, amit még a lovasoknak és gyalogosoknak magában a várban történő ellátására kell fordítani, a közadókból és más jövedelmeinkből hiánytalanul biztosítani fogjuk minden hónapban. Mivel pedig a jelenlegi veszedelmes időkben szükséges, hogy minden porkoláb a vár védelmére száz lovas és százötven gyalogost tartson a parancsnoksága alatt, ezért ezt a számot meg kell őrizni a várban a békésebb idők eljöveteleig; őket pedig a fent leírt módon, részben a püspökség jövedelmeinek egyharmadából, részben az adókból és más jövedelmeinkből kell kifizetni minden hónapban. A népek számát és a költségeket később, egy békésebb időszakban majd csökkenteni lehet. Abban az esetben pedig, ha az egri vár ostrom alá kerülne, vagy legalábbis az ostrom veszélye fenyegetne, idejében gondoskodni akarunk róla, hogy nagyobb helyőrséget helyezzünk el a várban, és

így megfelelően gondoskodjunk róla. Hasonlóképpen ágyúkat, ágyúgolyókat és lőport is kellő mennyiségben adni fogunk a várnak, mind most, mind nagyobb szükséghelyzet esetén. Továbbá, mivel a lázadók már három éve olyannyira megátalkodottá váltak megmondolatlanságukban, hogy erőszakkal rátették a kezüket a mondott püspökség tizedeinek és egyéb jövedelmeinek kivetésére és behajtására, és a fent mondott lovasok a behajtásukhoz nem elegendők, Mi, miután királyi hivatalunknál fogva egyébként is kötelességünk lenne, több népet fogunk biztosítani és küldeni, akiknek az oltalma alatt, illetve a generális, illetve feljebbvaló kapitányaink segítségével a püspökség tizedét és jövedelmeit teljesen be lehet hajtani és meg lehet szerezni.”⁷⁵

A szerződésben említett két porkolábnak az uralkodó Dobó Istvánt és Zay Ferencet nevezte ki, amit Oláh 1549 januárjában maga is megerősített, azaz mindkét személynek adott porkolábi utasítást.⁷⁶ A szerződés különbséget tett a két tisztségviselő között feladataikat, jogaikat és kötelességüket tekintve. Ennek megfelelően Dobó egyben a várnép és a tartomány udvarbírója, azaz a gazdasági irányításért felelős tisztartója volt.⁷⁷ A számára kiállított utasításban pedig a következő megnevezés szerepelt: *castellanus et provisor seu praefectus*, azaz porkoláb és udvarbíró, avagy prefektus.⁷⁸ A prefektus elnevezés ez esetben nem tisztséget jelentett, hanem a két jogkör összefoglaló elnevezésére használták előjáró értelemben.

Dobóra és Zayra, majd az utóbbit váltó Mekcsei Istvánra (és utódaikra is) az uralkodó nem csupán a várnépi had irányítását bízta, mint porkolábokra, hanem egyben az odarendelt mezei hadak vezetését is. Amelynek létszáma a szerződés értelmében 100 lovat és 150 gyalogost kellett, hogy kitegyen. Úgy tűnik azonban, hogy ezt az 500 főt számláló hadat nem sikerült kiállítani, hiszen egy 1550 decemberére datált irat szerint ekkor Egerben 200 lovas és ugyanennyi gyalogos, valamint 50 sáncásó (*Schanzkenecht*) szolgált.⁷⁹

Míndez azt jelenti, hogy Dobó és Zay, majd Mekcsei az Egerbe rendelt mezei hadak hadnagyai is voltak, a főseget, azaz a főhadnagyságot pedig az udvarbírószágot is betöltő személy viselte, mint Dobó, Bornemisza Gergely vagy Zárkándi Pál. A több hadnagyságból álló mezei had esetében ugyanis a teljes sereg vezetésével egy főhadnagyt, majd a 16. század végétől egyre gyakrabban egy főkapitányt/főhadnagyt neveztek ki. Ezekkel az alkalmankénti megbízatásokkal különbözőztették meg a kinevezetteket az alájuk rendelt egyes gyalogos és lovas kontingensek hadnagyaitól. Ez azt is jelentette, hogy a főhadnagyi tisztség mellett még a had egyik hadnagyságát is bírták, mint ahogyan ez Kerecsényi László lovasságának 1564. májusi mustrájából is kiderül.⁸⁰ Ebben az esetben is erről van szó. Tinódi Lantos Sebestyén az *Eger vár viadaljáról való ének históriája* című művében maga is főhadnagynak nevezi Dobót, illetve Mekcseit: „főhadnagy vitéz Dobó István, néki társa vitéz Mecskai István”.⁸¹ Szintén Tinódi művéből tudjuk, hogy Dobó egyik lovag hadnagya Vaj-

---

⁷⁵ Pray 1776. 216–218.

⁷⁶ Kenyeres 2006. 53.

⁷⁷ Erről l. *Szatlóczki* 2016. passim.

⁷⁸ Kenyeres 2006. 52.

⁷⁹ ÖStA KA AFA 1550-12-02.

⁸⁰ Veress 1938. 378–381.

⁸¹ *Tinódi Lantos Sebestyén: Eger vár viadaljáról való ének históriája*. 440. strófa.

<http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#6>, letöltés: 2018.01.18.

da János, míg egyik gyalog hadnagya Zádornik Ambrus volt, ám a szerző további hat nevet is felsorolt, akik hadnagyként szolgáltak alatta.⁸²

Dobó tehát egyszerre állt a várnép (mint porkoláb és udvarbíró) és az odarendelt mezei had élén (mint főhadnagy). Ez nem volt unikális jelenség, több más erősség (mint például Sziget vagy a már említett Gyula) esetében is előfordult a korszakban. Azt is meg kell jegyeznem még egyszer, hogy mind a vártartomány porkolábságában, mind a mezei had egri (fő)hadnagyságában, vezetésében osztoznia kellett Zayjal, majd Mekcseivel. Ez a fajta felelősségmegosztás azonban mégsem jelentett teljes autonómiát. Egyrésztől a porkoláb és hadnagytárs mindenben köteles volt együttműködni az udvarbíróval, aki a tartomány és a vár felett rendelkezve így mégiscsak valamilyen fokú főhatalmat nyert. A legjobban talán úgy lehetne leírni a helyzetet, hogy az erős együttműködési kényszer kialakította azokat a kereteket, amelyeken belül a vár és mezei hada el tudta látni a funkcióját.

Az 1552. évi ostrom még az alapfelálláshoz képest is sokkal bonyolultabb helyzetet eredményezett, mivel nem csak Dobó és Mekcsei rendelkezett a király által kiállított mezei had felett Egerben. Erdély Habsburg főség alá kerülését követően, majd az 1551. évi oszmán hadjáratnak köszönhetően a vár stratégiai szerepe az addigiakhoz képest is felértékelődött. Már az előbb említett esztendőben Erasm von Teufel is ott állomásozott felfogadott könnyűlovasaival.⁸³ Miután pedig már 1552 áprilisában olyan hírek terjedtek, hogy az oszmánok meg kívánják támadni Egert,⁸⁴ ezért az uralkodó – a szerződésben vállaltak szerint – folyamatosan az erősségnél álló had megerősítésén dolgozott, oda újabb és újabb csapatokat rendelve. Tudjuk, hogy Egerbe az ostrom megkezdése előtt Gersei Pethő Gáspár, Zoltay István, Figedy János és Bornemissza Gergely vezetésével újabb, a király által küldött hadak érkeztek.⁸⁵ Tinódi művéből az is kiderül, hogy a négy említett személy szintén főhadnagyságot bírt.⁸⁶ Ez tehát azt jelenti, hogy Dobó az ostrom során öt másik társához hasonló tisztséget töltött be, és csak egyvalami emelte ki közülük, ugyanaz, mint ami Mekcseitől is megkülönböztette. Jelesül az, hogy egy személyben még a vár porkolábjá és udvarbírája is volt. Ezt a mai szemmel különleges állapotot a magyarországi ügyeket irányító Miksa főherceg egy 1552. június 17-én küldött utasításában igen világosan körül is írta. Eszerint az újonnan felfogadandó 500 magyar gyalognak Eger városába kellett mennie. Amennyiben azonban a porkoláb, azaz Dobó azt kéri, akkor a várban, ez esetben a vár palánkjában is rendelkezésre álljanak és engedelmesskedjenek. Emellett Teufelnek meg kellett parancsolnia a már Egerben lévő lovasoknak és gyalogosoknak is, hogy ostrom esetén a várban is szolgáljanak, és szót fogadjanak a porkolábnak, azaz segítsék a védelmét.⁸⁷ Ez tehát azt jelenti, hogy csak az oszmán had támadása esetén vonulhattak a várba az újonnan érkezett mezei hadak és akkor is Dobó utasításainak kellett eleget tenniük. Szeretném azonban újra hangsúlyozni, hogy ez az alárendelés csak és kizárólag a segítségkérésre, azaz ostrom idejére volt érvényes, és semmi más területre, így a hadnagyságok közvetlen irányí-

---

⁸² Uo. 500. és 550. strófa.

⁸³ ÖStA KA AFA 1551-08-02; ÖStA KA AFA 1551-11-03; ÖStA KA AFA 1551-11-06; ÖStA KA AFA 1551-11-15; *Hatvani* 1858. 266–267.

⁸⁴ ÖStA KA AFA 1552-04-22.

⁸⁵ *Sugár* 1991. 43.; *Istvánffy* 2003. 207.

⁸⁶ *Tinódi* 2018. 545. és 550. strófa.

⁸⁷ ÖStA KA AFA 1552-06-44.

tására vagy a katonák felfogadására, zsoldjuk kifizetésére nem terjedt ki. Dobó tehát kérhette a segítséget, utasíthatta őket, de lényegében csak az együttműködésükre számíthatott, mivel nem voltak sem az egri vár mezei hadának a részei, sem Dobó közvetlen alárendeltjei. Talán ennek köszönhető, hogy míg a Dobó család megbízásából Csabai Mátyás által írt és Wittenbergben 1556-ban megjelent *Encomium arcis Agriae* című hősköltemény központi figurája Dobó István, addig a másfél évtizeddel később, 1571-ben Christian Schesaeus erdélyi szász humanista által megjelentett *Ruinae Pannonicae* című költeményben, amely Tinódi műve alapján készült, már csak egyike az egri vitézeknek, nem övezi akkora dicsőfény.⁸⁸

Összegzés

Összegezve két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt azt, hogy a 16. században a katonai rangok, illetve alá- és fölérendeltségi viszonyok pontos meghatározásának a hiánya komoly problémákat okozott, akár súlyos kudarcok előidézőjévé is válhatott. Pest 1542. évi ostrománál láthattuk, hogy az uralkodók távolmaradása miatt az egész, egyébként jelentős létszámú keresztény had valódi vezér nélkül maradt. Nádasdi és Pallavicini vitájában már két „külön világ” csapott össze. Előbbi nádorként – jogosan – a teljes magyar hadügy igazgatása felett kívánt diszponálni. Emellett instrukciójában világosan az szerepelt, hogy az *Obrist-Feldmarschall* alá van rendelve akaratának. Ezzel szemben Pallavicini, mivel hadát az osztrák rendek segélyén fogadták fel, ennek nem akart engedelmessé válni, még az uralkodó ez irányú utasítására sem, vagy csak igen kelleetlenül. Egy „vezetési szinttel” lejjebb már az okozott komoly problémát, ha a vár birtokosának és az odarendelt had hadnagyának a személye nem egyezett meg. Csesznek példája erre újabb bizonyíték. A vázsonykői Horváth családon belüli vitákat egyszerűen katalizálta, hogy mind Gáspár, mind Péter egyszerre volt birtokosa a várnak és az odarendelt had egyik hadnagya. A kettejük közötti hatásköri konfliktusokat átszótte a személyes ellentét. Dobót az utókor – saját családjá hathatós propagandájának is köszönhetően – az egri védők egyszemélyi parancsnokaként, hősként, a védelem legfőbb irányítójaként ünnepli. Őt azonban az emelte ki a hasonló tisztséget betöltő parancsnokok közül, hogy egyben a vár és a tartomány prefektusa volt. Döntéseiben és cselekedeteiben ugyanúgy együttműködésre kényszerült, mint a többi említett személy.

A másik fontos megállapítás, amit tehetünk az, hogy a mai, piramisszerűen felépülő hadseregvezetéssel és irányítással szemben a 16. századi hadseregek számtalan kicsiny had összességéből álltak, amelyek együttműködése attól függött, hogy a felfogadó a felfogottjainak adott instrukcióban, illetve rendtartásában mit szabott meg: kinek a parancsát teljesítsék, kire hallgassanak. Ezért is fordulhatott elő, hogy például Pest 1542. évi ostromának alkalmával a haditanácskozáson mindegyik hadnagy megjelent, akit saját utasítással a király vagy valamelyik tartomány rendjei elküldtek hadakozni. Erre a szinte már kaotikus állapotra jelent majd megoldást, hogy a 17. század harmincas éveiben a Habsburg Birodalom hadvezetése lépésről lépésre „államosítja” a hadállítást és -szervezést.

---

⁸⁸ Hóvári 1987. 22.

Felhasznált irodalom

- Barta* 1979 *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Budapest, 1979.
- Barta* 1986 *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. A kezdetektől 1606-ig. I. kötet. Szerk.: *Makkai László–Mócsy András*. Budapest, 1986. 409–541.
- Bánlaky* 1940 *Bánlaky (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténelme. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirály küzdelmei. Az ezt követő nehéz idők. A török hódítások korszaka Szulejmán haláláig 1526–1566. 13. rész. Budapest, 1940.
- CJH I. 1899 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. I. kötet. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *dr. Kolosvári Sándor* és *dr. Óvári Kelemen*. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: *dr. Márkus Dezső*. Budapest, 1899.
- CJH II. 1899 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek. II. kötet. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *dr. Kolosvári Sándor* és *dr. Óvári Kelemen*. Az 1526–1608. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: *dr. Márkus Dezső*. Budapest, 1899.
- Hatvani* 1858 *Hatvani (Horvátb) Mibály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. II. kötet (1538–1553) Pest, 1858.
- Hatvani* 1859 *Hatvani (Horvátb) Mibály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608) Pest, 1859.
- Hóvári* 1987 *Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Budapest, 1987.
- Istvánffy* 2003 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2003.
- Károlyi* 1880 *Károlyi Árpád*: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest, 1880.
- Kenyeres* 2006 *Kenyeres István*: Az egri várbirtok igazgatása a XVI. században. In: Magyarország védelme – Európa védelme. Szerk.: *Petersák Tivadar* és *Berecz Mátyás*. Studia Agriensia 24. Eger, 2006. 47–116.
- R. Kiss* 1908 *R. Kiss István*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Budapest, 1908.
- Komáromy* 1907 *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. *Történelmi Tár*, 8. (1907) 387–437.
- Laczkovik* 2012 *Laczkovik György*: Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása. Doktori disszertáció. Budapest, 2012.

- Magyarország hadtörténete 1984. Magyarország hadtörténete. I. kötet. A honfoglalástól a kiegyezésig. Főszerkesztő: *Lipták Ervin*. Szerk.: *Borus József*. Budapest, 1984.
- Pálffy* 1996 *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217.
- Pálffy* 1997 *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288.
- Pálffy* 1999 *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- Pray* 1776 *Pray György*: Specimen Hierarchiae Hungaricae... Pozsony és Kassa, 1776.
- Puskás* 2008 *Puskár Anett*: Szapolyai János és Perényi Péter. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 13. (2008) 3. sz. 295–313.
- RMKT 1959 Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 1. kötet. Sajtó alá rendezte: *Bisztray Gyula–Klaniczay Tibor–Nagy Lajos–Stoll Béla*. Budapest, 1959.
- Sugár* 1991 *Sugár István*: Az egri vár históriája. Budapest, 1991.
- Szatlóczi* 2016 *Szatlóczi Gábor*: Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. I. rész. A várak népe. Szeged, 2016.
- Tinódi* 2018 *Tinódi Lantos Sebestyén*: Eger vár viadaljáról való ének históriája. <http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#6>, letöltés: 2018.01.18.
- Traut* 1892 *Traut, Hermann*: Kurfürst Joachim II. von Brandenburg und der Türkenfeldzug vom Jahre 1542. Gummersbach, 1892.
- Veress* 1938 Gyula város oklevéltára 1313–1800. Szerk.: dr. Veress Endre. Budapest, 1938.
- Veress D.* 1983 *Veress D. Csaba*: Várak a Bakonyban. Budapest, 1983.
- Zsiray* 1984 *Zsiray Lajos*: A vázsonykői végvár története. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk.: *Madarász Lajos*. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványa 3. Veszprém, 1984. 241–278.

KRUPPA TAMÁS

OLASZ CSAPATOK KANIZSA ALATT 1601-BEN MEGJEGYZÉSEK EGY KUDARCBA FULLADT HADJÁRATRÓL*

Az alábbiakban az itáliai csapatok Kanizsa alatti harci tevékenységének néhány eddig háttérben maradt, és a hadjáratról kialakított képünket árnyaló részletét szeretném megvilágítani.

Ismeretes, hogy a pápai, valamint a mantovai csapatok az 1595., 1597. és 1601. években a magyarországi harctereken tevékenykedtek, ami már korán felkeltette a magyar és olasz kutatók figyelmét. Most csak annyit említenék, hogy Florio Banfi háromrészes tanulmányt szentelt a Gianfrancesco Aldobrandini vezette pápai csapatok magyarországi tevékenységének, a legújabban pedig Giampiero Brunelli tollából született monográfia a pápai hadsereg hadműveleteiről. A mantovai részvételről egy régi összefoglalás áll rendelkezésünkre.¹

A három hadjárat közül messze az 1601. évi a legjobban feldolgozott, az erről szóló tanulmányok, közlemények örvendetes módon szaporodnak.² Érdekes lenne tudni, hogy a figyelmet miért ez a teljes kudarcot hozó hadjárat keltette fel. Az 1601-es hadjárat körülményei eltértek az 1595. és 1597. évitől, mivel a pápa nem tervezte újabb hadsereg felállítását, de hogy erre végül mégis sor került, nyomós okának kellett lennie. Ez az ok Kanizsa eleste volt.

Elég ránézni a térképre, hogy megértsük, miért keltett olyan nagy riadalmat ennek a fontos központi jelentőségű várnak az elvesztése. Nemcsak a belső-ausztriai, a szomszédos szlavón és horvát, hanem az észak-itáliai, friuli területek, azon keresztül Velence, illetve a többi olasz fejedelemség, és a pápai állam is veszélybe kerültek. Ez a félelem volt az oka, hogy VIII. Kelemen Kanizsa elestének hírére úgy döntött, haladéktalanul felszerel még egy hadsereget. A hadművelési tervek azonban nem a pápaságtól, nem a pápától, hanem a háború fő terhét viselő II. Rudolftól és tanácsosaitól függték. És éppen ez volt a bökkenő. 1601-re a Habsburg Birodalom az anyagi kimerülés határára jutott. Pénz hiányában még a határozott háborús szándék sem váltható át konkrét katonai erőfeszítésekre. A prágai udvar viszont kereste a békekötés lehetőségét: 1595, 1597 és 1599 után 1601-ben az oszmán és a Habsburg fél újra tárgyalásztalhoz ült.³ A császár igazában véve nagyon bizonytalanul és habozva, a megegyezés lehetőségét végig nyitva tartva lépett be eleve a háborúba, amelynek kirobbanása után nem sokkal diplomataíval felvetette a tárgyalások fonalát.

Ebből a szempontból az 1601. év volt a legkomolyabb, mert eltért a többitől, ugyanis a tárgyalások a Portával februártól egészen szeptemberig elhúzódtak, tehát úgy tűnt, a hosszú háborús évek után valóban volt megegyezési hajlandóság a másik félnél is. Figyeljünk a dátumokra: a pápai csapatok már július közepén elérték a táborozásra kijelölt zónát a Zág-

---

* Készült az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport támogatásával.

¹ Banfi 1939. 1–33.; 1940. 143–156., 213–228.; Brunelli 2018. 124–152.; Errante 1915. 15–114.

² Tóth 2000. 327–345.; Bagó 2013. 5–30.; Kanász 2019. 79–92.; Huszty–Kanász–Szovák 2018. 143–172.

³ Hadnagy–Papp 2003. 118–153.

ráb, Ljubljana és Celje háromszögben. Ehhez képest csak bő egy hónappal később, augusztus 21–23-án indultak el három lépcsőben, mivel a császár parancsa éppen a béketárgyalások miatt egyre húzódtott, és még erre kell számolnunk majdnem egy hónapot, amikor a hadsereg meg is érkezett a vár alá. Ez a kéthónapnyi késlekedés később megbosszulta magát. A másik fontos szempont, amelyet mérlegelni kell az egész 1601. évi hadjárat szempontjából, hogy a hadműveleti célok, éppen úgy, mint az 1595. és 1597. években, nem tisztázódtak a hadműveletek megkezdéséig.

1601-ben egyszerre háromféle verzió, illetve ezeknek a variációja fogalmazódott meg haditerv gyanánt: a legkisebb esélye a balkáni hadműveleteknek volt, jöllehet a balkáni keresztények, akik a háború kitörésétől kezdve folyton azzal ostromolták a császári és a pápa udvart, hogy indítsanak támadást balkáni területre, cserébe az ott lakó népek fellázadását ígérve. Mivel ez megjelenik Aldobrandini generális levelezésében, bizonyosan felmerült, hogy ha nem is a teljes pápai hadsereget, de legalább egy részét fordítsák egy ilyen balkáni diverzióra.⁴

Sokkal komolyabban hátráltatta a Kanizsa irányában történő felvonulást a másik terv, amely Buda vagy Székesfehérvár visszafoglalását tűzte ki célul. Mint ismeretes, ebből végül Székesfehérvár ostroma és bevétele valósult meg, ami a Buda körüli hadműveletek előkészítésének is tekinthető, mert a magyar főváros körüli védőgyűrű Esztergom fontosságához mérhető elemének a megszerzését jelentette.⁵

Am végül ezt a tervet is ejtették, nem utolsósorban a pápai diplomácia közbelépésére. Rómában, mint utaltam rá, már a kezdet kezdetén Kanizsa ostromával számoltak, ez a szavakon túl világosan kiderül a 3. pápai hadsereg felvonulási irányából. Az első két hadjárat idején a pápai csapatok, a mantovaiak és egyéb Itáliából érkező kontingensek a hagyományos útvonalon érkeztek, Trentón és Bolzanón keresztül a Brenner-hágón át Innsbruckig yalog, majd onnan az Innen és a Dunán hajóval Bécsig vonultak.

Ez alkalommal egészen más volt az irány: Anconából nem észak, hanem kelet felé hajóztak, eredetileg Triesztbe, ahonnan Zágrábba vezetett volna az út. Aldobrandini az ellátmányt egészen Zágrábba rendelte meg és fizette ki. Csakhogy Triesztben pestis tombolt, ezért kénytelenek voltak Fiume, a mai Rijeka felé hajózni, ez azonban jó nagy szárazföldi kerülőt, és persze idővesztést jelentett. A 9200 főre rúgó pápai hadsereg felvonulását és bekvártélyozását a Fiume, Ljubljana, Zágráb háromszögben a pápai adminisztráció három fő tisztviselője irányította. Bisaccione ezredes Fiumében maradt, Giacomo Serra apostoli hadbiztos Ljubljanában tevékenykedett, míg Flaminio Delfini, Aldobrandini jobbkeze, aki majd látni fogjuk, a generális halála után a sereg parancsnokságát is átvette, Zágrábban irányította a katonák elszállásolását.⁶

Aldobrandini, a parancsnok azonban Villachon keresztül, északról érkezett Grácba, Ferdinánd főherceg rezidenciájára és főhadiszállására, nyilván éppen azért, hogy megtárgyalják a hadműveletek részleteit. Itt dőlt el Banfi szerint július 16-án, tehát kb. egy héttel a pápai hadsereg kirakodása után, hogy a hadműveleti cél Kanizsa lesz. Ez az állítás némi korrekcióra szorul, a generális ugyanis még augusztus 5-ei levelében is azon morfondírozott, hogy még mindig nem teljesen biztos a hadművelet célja, ami ha esetleg mégis Buda

---

⁴ *Kruppa Tamás*: Gianfrancesco Aldobrandini prágai tárgyalásai. *Lymbus* 2019 (megjelenés alatt).

⁵ Erről l. legutóbb *Bagi* 2016. A vonatkozó szakirodalmat l. ott.

⁶ *Brunelli* 2018. 132.

vagy Székesfehérvár lesz, akkor nem sok értelme van annak, hogy a hadsereg Zágrábban és környékén táborozzon le, mert ebben az esetben még kb. 300 kilométernyi menet vár rájuk kipusztított területen.

A bizonytalanságnak az volt az oka, hogy a török fél ravaszul augusztus elejére, Aldobrandini értesülései szerint augusztus 4–5-re időzítette megbízottainak érkezését.⁷ Ha az időhúzás volt ezzel a cél, akkor teljes sikerrel jártak. A generális már idézett levelében kifejezte aggodalmát, hogy a nyárnak lassan vége, amivel vége a jó időnek is: ebben prófé-tának bizonyult. Ezzel magyarázható véleményem szerint az is, hogy a logisztikai nehézségek mellett – amire találunk utalást a levelezésanyagban – az augusztus 21–23. között elinduló hadseregnek – bár Banfi téved, mivel később is indultak még csapatok – miért kellett több mint egy hónap, hogy Kanizsa alá érkezzen. Tudniillik akár Grácból, ahogyan Banfi tanulmányában szerepel, akár Zágráb, Ljubljana vagy Celje irányából számítjuk is a kiindulási zónát, ahogyan Brunellinél olvassuk, napi 20 km-es átlagmenetet számolva a seregnek egy hét alatt kényelmesen oda kellett volna érnie akármelyik fentebb jelzett településről a vár alá. De nem ez történt: mint említettem, a generális Grácban tárgyalt, Banfi mantovai forrásokra hivatkozva azt írja, hogy a hadsereg is innen indult el.⁸ Láttuk, hogy a hadsereg valójában nem itt, hanem a stájer fővárostól jóval délebbre táborozott le, Nagykanizsa pedig onnan nem északra, mint Grác, hanem északkeletre van.

Hogyan oldható fel ez a nyilvánvaló ellentmondás? Az eltérésre nem találunk semmilyen magyarázatot: mindkét szerző adós körülbelül egy hónapnyi idő elszámolásával, mivel nem tudjuk meg tőlük, mit csinált több mint 20 ezer ember augusztus vége és szeptember vége között majdnem egy hónapig. Delfini szeptember 9-én kelt levelében arról olvashatunk, hogy előző nap, azaz 8-án Vaccivarra érkeztek, ahonnan következő napon 8 mérföldnyi menetet tettek meg.⁹ Vaccivart nem lehet Vasvárral azonosítani, ami egyébként illeszkedne a Banfinál szereplő gráci kiindulóponthoz, a környéken azonban nincs még egy olyan település, amelynek hangalakja ennyire hasonlítana Vasvárhoz. Kontrollforrásként Cosimo Baronellinek a velencei követ számára szeptember 9-én írt levele adódna, aki a nevet némileg módosított formában írta le, amelyet a vaicvari domboknál lévő főhercegi táborból (*Dal campo arciduale sul colle de Vaicvar*) keltezett.¹⁰ A levélből kiderül, hogy a Kanizsa ellen felvonuló hadsereg nagyobbik része a táborban tartózkodik: a főherceg és Medici csapatai mellett, akit oda vártak, Delfini személyének említése arra bizonyíték, hogy a pápai sereg egy része is bizonyosan itt volt. Mindkét levélből megtudjuk, hogy Medici Gonzagával Kanizsa felderítésére indult, tehát a mantovai csapatok is itt vannak. Vasvár Gráctól keletre kb. 100, Kanizsától pedig északra, kb. 65 kilométer távolságra van. A Zágráb–Grác távolság nagyjából 145 km, kb. annyi, mint a Grác és Kanizsa közt lévő távolság, azaz ez a kiindulási pont nemcsak több menetet és több időt, hanem több erőforrást is felemésztett, ami magyarázná, hogy a Gráctól kb. 140 km-re fekvő Kanizsa alá vezető út megtételéhez miért kellett több mint egy hónap. Egy ekkora, 11 napnyi vargabetűt azonban semmivel nem lehet magyarázni, azzal sem, amire első látásra gondolnánk, hogy tud-

⁷ Ennek iratait l. egy hamarosan megjelenő okmánytárban. Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601). Kiad. *Kruppa Tamás* (Collectanea Vaticana Hungariae) (Kézirat).

⁸ *Banfi* 1940. 144.

⁹ Az idézett iratokat l. Pápai csapatok Magyarországon i. m.

¹⁰ ASVe Senato, Dispacci, Germania, filza 31, fol. 175v.

niülük mégiscsak Székesfehérvár felé indultak el a pápai csapatok, ahogyan a császári udvar akarta: erre egyrészt nincs konkrét bizonyíték, másrészt logisztikai szempontból is a lehetetlen határát súrolja, hogy egy ekkora hadsereget ekkora kerülővel, délről meredeken északra juttassanak el. Vaccivar, illetve Vaicvar tehát semmiképpen nem lehet Vasvár, a leírás sokkal jobban illik Bajcsavárra, amely Kanizsától 8 km-re délnyugatra feküdt.¹¹

A hadicél bizonytalansága és a hadműveletek számára alkalmas idő elmúlása mellett akadtak egyéb nehézségek is. Az olaszok és a németek nem kifejezetten kedvelték egymást, a vezérek viszálykodtak, de nem tudtak megférni egymással az olaszok sem. A viszálykodás mélyén presztízsszempontok húzódtak meg, a betegeskedő Aldobrandinit helyettesítő Delfininek sem Gonzaga, sem Medici nem akart engedelmessé válni. Az engedetlenség nem kerülte el a példás fegyelemben tartott pápai hadsereget sem. A történeti szakirodalom konstatálja, hogy Aldobrandini szeptember 17-én Varasdon bekövetkező halála után három kompánia parancsnoka, Paolo Savelli, Carlo Malatesta és Orazioni Baglioni otthagyták a pápai zászlót, és venturiereként, azaz önkéntesként átléptek Don Giovanni de Medici szolgálatába. Az okot abban szokás megjelölni, hogy a generális halála után nem akartak engedelmessé válni a parancsnokságot átvevő, rangon alulinak tartott Delfinnek. Ránk maradtak Savelli és Malatesta feltehetően Pietro vagy Cinzio Aldobrandinihez intézett levelei, amelyekből kiderül, hogy a generális halála csak az alkalmat szolgáltatta a lépéshez. A levelekből kiderül, hogy Aldobrandini Zágrábban tett ígéretével ellentétben Delfini tanácsára a már meglévő 6–6 kompánia mellé nem adta át még 6–6 kompánia parancsnokságát.¹² Baglioni levele nem maradt ránk, vagy lappang, az ő érveit nem ismerem. Nem ismerem Delfini indítékait sem, de ránk maradt a naplója, annak átvizsgálása után feltehetően válasszat kapnánk erre a kérdésre is, ezért itt csak egy hipotézist fogalmaznék meg.

A pápai hadsereget eredetileg 9 regiment élén 9 parancsnok vezette, ami kb. 9200 ember esetében azt jelentette, hogy nagyjából 1000 ember jutott egy csapatparancsnokra. Hármójuk lemondása után nem kerestek utódokat, hanem 5 nagy egységbe szervezték át a sereget. Ennek oka véleményem szerint, hogy a generális, ill. tanácsadója, Delfini úgy gondolták, hogy kevesebb parancsnokkal könnyebb és koncentráltabb lesz az irányítás. Az intézkedés Delfinit és Aldobrandinit igazolta, mivel nem tudunk arról, hogy az ostrom további részében probléma lett volna az irányítással: sőt inkább arról vannak adataink, hogy a nehézségek ellenére a pápai sereg jól helytállt és bátran harcolt. Sajnos a hadsereg többi része továbbra is rivalizált egymással. Ami ahhoz vezetett, hogy egy olyan, igaz, csak részben korszerűen megerősített, ám a védelem szempontjából igen előnyös helyen fekvő várnak, mint Kanizsának az ostromához szükséges összefogott vezetés hiányzott, ehelyett az erőket szétforgácsolták. Ezekkel viszont a várat a végsőkig tartani kész, igen motivált helyőrség, élén a tetterős és határozott várparancsnokkal, Tirjáki Haszánnal könnyedén megbirkózott.

A kudarc okai közt említendő a két hadsereg logisztikájának a különbözősége is. A pápai adminisztráció három alkalommal is jelesre vizsgázott, mivel háromszor is kitűnően megoldotta egy kb. 10 ezer fős hadsereg 1000 kilométernyi távolságra való eljuttatását, ráadásul a harmadik alkalommal egészen más útvonalon. Ellátásukat hadianyaggal és élelmi-

---

¹¹ Pálffy Géza szerint a vár 1600-ben elpusztult Pálffy 2002. 12., 25. A fenti adatok egyértelművé teszik, hogy ezzel szemben Bajcsavár még 1601-ben is állt. Stájer levéltárakból hoz ugyanerre adatokat *Tojil* 2002. 38., 39.

¹² *Brunelli* 130., 137., 138.

szerrel a magyarországi hadszíntéren részben legalábbis a császári adminisztrációnak kellett átvennie. Ne legyünk igazságtalanok, ennek sokkal több embert kellett ellátnia, ugyanakkor a panaszok az olaszok részéről mindhárom esetben ugyanazok voltak.

A kritikák igen magas szinten fogalmazódtak meg: az egyik e tárgyban született irat (*Manifesto del duca di Mantova circa l'impresa di Canisa*) szerzője, vagy legalábbis tollba mondója, ha hihetünk a címzésnek, Vincenzo Gonzaga volt.¹³ Megírásának háttérében a kudarc miatt kirobbanó polémia húzódnak meg, amelyet szerzője, a herceg a maga védelme érdekében készített el. Az irat egy névtelen példányát idézi Banfi is *Ragguaglio del successo di Canisa* címmel. Gonzaga herceg hosszan sorolja a hibákat, amelyek közül csak néhányat említ meg, mivel az alább közlésre kerülő irat regesztájában részletesen felsorolásra kerülnek.

A herceg a kudarc legfőbb okát a Ferdinánd főherceg stábjához tartozó Orfeo Gallianiban látta, aki a tüzérség főparancsnoka volt, és sikerült a főherceg bizalmába férkőznie, aki a gyakorlatban teljesen átengedte neki az irányítást, amivel nem nagyon sikerült megbirkóznia. A következménye az lett, hogy az ostrom legfontosabb tényezője, az ostromtüzérség elégtelenül működött, mondjuk ki, csődöt mondott, ráadásul a tüzérség eredményes működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges védművek sem épültek ki. A 6000 ágyúgolyóból 1800 elmerült a vízben és a mocsárban. Összehasonlításképpen, Várad 1598. évi ostroma során a vár tüzérségi parancsnoka, Giovanni Isolani szerint a védők 2200 golyót lőttek ki.¹⁴ Az ostromhoz és a roham előkészítéséhez szükséges 1000 árkásznak csak a negyede állt rendelkezésre, azok közül is sokan megszöktek, ezért a munka az ebben gyakorlatlan katonaságra maradt, akiket tömegesen lőttek le a védők. Az ágyúk vontatásához szükséges 1000 lóból csak 300 állt rendelkezésre, ami miatt két héttel később állt csak fel az ostromtüzérség.

A vádakra könnyen válaszolhatnánk, hogy a herceg bűnbakot keresett, ám az mindenképpen elgondolkodtató, hogy az ellátással, logisztikával kapcsolatos olasz panaszok a korábbi hadjáratok kapcsán is rendre elhangzottak, illetve, hogy az ostrom során mindössze két rohamra került sor, abból is az elsőt rögtön a vár alá érkezés után, tehát tüzérségi előkészítés nélkül kiviteleztek. Vagyis csupán egyetlen rohamot sikerült indítani. Ezekért a hibákért Gallianit, a főherceg bizalmasát tették felelőssé, aki ezért ellenséges tűz által megkapta a büntetését, ugyanis még az ostrom kezdetén halálos találat érte.¹⁵ Nem mintha ezzel megoldódtak volna a problémák.

Aldobrandini generális szintén a császári ellátórendszerben, de annak egy másik kulcszereplőjében látta a problémák gyökerét: Giuseppe Rabatta, a terület illetékes komisszáriusa, ahol lehetett, keresztbe tett az olaszoknak, például az Apostoli Kamara egy 300 ládából álló küldeményét nem továbbította a hadseregnek, és úgy viselkedett az olaszokkal szemben, mint egy *pater patriae*, ami ez esetben nem dicséret volt.¹⁶

Összegzés. A kanizsai hadjárat iskolapéldája annak, amikor a politika mélyen belenyúl a katonák dolgába: egy több tízezer fős hadsereg mozgásba hozása, mozgásban tartása, mozgásának módosítása nagyon időigényes és bonyolult művelet. A császári udvar a háború politikai megoldását keresve figyelmen kívül hagyta ezt a tényt, és arra kényesítette a Kanizsa ellen felvonuló hadseregnek legalább a felét, hogy eredetileg kitűzött hadászati

---

¹³ L. a Függelék.

¹⁴ *Kruppa* 2018. 190.

¹⁵ *Brunelli* 2018. 139.

¹⁶ Uo. 132.

célját módosítva, hosszú megállókkal tarkított menetet hajtson végre Kanizsa irányában. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a hadműveletek megkezdéséhez ideális száraz meleg nyári időszak elmúlt, az ellenség pedig elég időt nyert ahhoz, hogy felkészüljön a védekezésre. Mindez természetesen hatással volt a hadsereg ellátására is.

A kanizsai hadjárat az 1601. év hadműveleteinek mellékhadszíntere volt, mivel a főerők a főcsapást Székesfehérvár irányában a vár és a város ostromával mérték. Ez azzal a következménnyel járt, hogy bár az ostromhoz felvonuló hadsereg létszáma elegendőnek bizonyult, a rendelkezésre bocsátott hadianyag és az azt kiszolgáló adminisztráció már távolról sem állt kielégítő mennyiségben és számban rendelkezésre, amelyet ráadásul emberi mulasztásokból kifolyólag nem a megfelelő módon használtak föl.

Forrásközlés

1601 ?

Vincenzo Gonzaga mantovai herceg nyilatkozata a kanizsai ostrom körülményeiről

ASV Fondo Borghese I, vol. 758, fol. 182r–193v

A mantovai herceg július végén Grazba ért, ahonnan minél gyorsabban tovább szándékozott vonulni, hogy ne késleltesse a kanizsai vállalkozást. Ott találta Orfeo Galliani ezredest, Giovanni de' Medicit, akiket a főherceg a hadsereg vezetésével bízott meg. Az előbbinek sikerült annyira a főherceg és tanácsosai bizalmába férkőznie, hogy az egész vállalkozás lebonyolítását rábízta. A mantovai herceg hiába próbált részletesebb információkhoz jutni, semmitmondó válaszokat kapott. De az kiderült, hogy a hadműveleti területet személyesen nem derítette fel, hanem mások egymásnak ellentmondó beszámolóira hagyatkozott: ennek később, különösen a tüzérséget illetően súlyos következményei lettek.

Az általa alkalmazott különböző, a mocsár áthidalására konstruált szerkezetek hatástalannak voltak, ezért az árkok feltöltésére a hagyományos időigényes módszert kellett alkalmazni.

Kétségtelen, hogy a többi tanácsos hanyagsága, valamint a balszerencse miatt az ezredesnek a szükséges ezer igásló helyett mindössze 300 állt a rendelkezésére, amelyek az ilyenkor szokásos módon elhullottak, így a tüzérséget csak több mint két hetes idővesztevéssel sikerült a megfelelő helyzetbe hozni.

Az árkászokból a szükséges ezer helyett 250 állt rendelkezésre. Ők azonban néhány nap elteltével különböző ürügyekkel eltávoztak. Így az ő munkájukat is a katonákra bízta, akik azonban hozzá nem értő módon és lagymatagon dolgoztak mivel a védők állandó tüze miatt sokan elesetek közülük. Ráadásul az alapanyagul szolgáló faanyag messze volt, és sok szekér kellett hozzá, amivel sok időt tecoztak el.

Az elkészült töltés fáit sem helyezték el jól.

A 6 ezer lövésből 1800 a vízbe csapódott, az így elveszett golyókat nem lehetett pótolni.

A hadsereg több nemzet fiaiból állt össze, akiknek a parancsnokai nem akartak egymásnak engedelmeskedni, aminek az lett a következménye, hogy az ostrom előkészületek vontatottan haladtak, az erőket megosztották. Ehhez járult, hogy a hozzá nem értő mérnöki munka miatt rossz helyen állították fel az ágyúkat.

A főherceg egyes tanácsosai, akik között voltak eretnekek is, hanyagul intézték az ellátási feladatokat, mintha nem is akarnák a vár megvételetét.

Az olasz parancsnokokat alaptalan híresztelésekkel és egyéb eszközökkel félemlítették meg. Ezért megfogalmazódott a gyanú, hogy az ezeket terjesztők egyéni érdekből titokban kapcsolatot tartanak fent a törökkel és beszámolnak az ostromlók terveiről.

Nem lehet elhallgatni azt sem, de nevek említése nélkül, hogy a török sereg azon elhatározását, hogy a végsőkig kitart, a keresztény táborból elmenekülők erősítették. Végül a rossz idő arra kényszerítette az ostromlókat, hogy táborot bontsanak. Ezt követelték Mátyás főherceg közben beérkező csapatainak parancsnokai, akik alig kétnapi táborozás után jutottak erre az elhatározásra. A főherceg végül beadta a derekát azzal a feltétellel, hogy az elvonulás rendben menjen, és ne kerüljön semmi az ellenség kezére. Ami rendben el is kezdődött, az utóvédként kijelölt lovasság azonban a töröktől való félelme miatt a megbeszéltek ellenére napokkal korábban elhagyta állásait, ezért a visszavonulás pánikszerű meneküléssé fajult, és rengeteg holmi az ellenség zsákmánya lett.

A főherceg igen nagy személyes bátorságról és tettekkészségről tett tanúbizonyságot: ha egy kicsit önállóbban járt volna el, jobban engedelmeskedett volna neki, és így nagyobb sikert ért volna el. Különösen akkor, ha néhányan irigységből és féltékenységből nem akadályozták volna meg, hogy a bajcsavári táborból elfogja a kanizsai helyőrségnek szánt segítségzállítmányt, aminek a megvalósulása esetén a vár néhány napon belül elesett volna.

Manifesto del duca di Mantova circa l'impresa di Canissa

Si trovò sua altezza in Gratz per la fine di Luglio, accelerando, quanto più potè la venuta sua, accio la tardanza non havesse da esser d'alcuno impedimento all'impresa, che si doveva tentare di Canisa. Ritrovò quivi il colonello Orfeo, et il signor Don Giovanni de Medici destinati già a i carichi, c'hanno poi amministrato nell'essercito, et esso colonello in particolare impossessato affatto dell'animo dell'arciduca, et de i ministri per quello spettava all'espugnatione di detta piazza, come se in lui solo fusse stata la total fiducia della sicura recuperatione, et seco erano già state concertate le provisioni, che da lui erano giudicate bisognevoli. Siche pareva all'arciduca et a gli altri, cosa superflua il discorrere con chi si fosse, et le cose passorono per molti di in tanta privatezza con esso Orfeo, che resolutasi sua altezza da romper il ghiaccio et di chieder informazione di quello s'haveva a fare, et de i mezzi, con i quali l'impresa s'haveva a maneggiare, et da poi più d'una volta replicata questa istanza, non puote mai penetrar altro, se non che secondo la richiesta d'esso colonello, che pubblicamente asseriva de haver ogni suo bisogno pronto, stava provveduto a quanto occorreva. ne in un consiglio, che pur si fecè avanti sua altezza prima della partita per il campo, et di altre simili cose superficiali, onde la prova ha poi mostrato, detto colonello, unico conduttore, per così dire, di questa fattione essersi in molte cose ingannato come quello, che non havendo prima riconosciuta la piazza ma atteso solo alla relatione d'altri. da cui la trovò molto diversa, non provvide di molti ricapiti, che su'l fatto si trovarono neces-sarii, et in particolare d'arteglieria da campagna, per batter le diffuse dell'inimico. Siche convenne con poco frutto venir immediatamente all'uso del cannone, e col gettar al vento gran parte di quella monitione, che doveva servire per le batterie ridursi, come seguì, in pochissimi di in necessità così di palle, come di polvere.

S'aggiunge, che professando il colonello Orfeo d'haver organi, et machine da passar la palude, et di poter con essi facilmente attaccar la piazza, non se n'avidde però in molto tempo effetto alcuno, anzi convennè passar per la via ordinaria delle fascinate, et gabionate tanto piu longa, e più difficile, come ha poi dimostrato l'effetto, quanto è più malagevole per il largo, e profondo pantano il sito dela piazza medesima.

Egli è ben vero che per difetto. come si crede, d'alcuni ministri dell'arciduca e per mala fortuna ancora si trovò esso colonello in mancamento di molte cose promessegli, perche i cavalli per tirar l'arteglieria, che dovevano esser sino a mille, non arrivaron mai a trecento, e questi per li ordinarii patimenti della guerra, ogni dì si sono assai diminuiti di numero, et per non haver l'arteglieria pronta su i primi dì s'andò temporeggiando, che si perdessero per questo rispetto più di due settimane di tempo attis-simo ad ogni fattione.

I guastatori, che pur anch'essi dovevano esser circa mille, non furono mai ducento cinquanta, et questi che dovevano assister di continuo all'opera delle fascinate, e gabionate, pochissimi di doppo l'arrivo loro in campo sotto pretesto, che il culto della campagna patisse, con bandiera inanzi, et con licenza de' suoi superiori se n'andorono. Onde restò il carico di tutto a i soldati che con maggior tepidezza s'impiegavano in queste opere per la continua mortalità che in essi seguiva di loro. La materia poi era tanto lontana, dovendosi levar dal bosco, che prima fossero fatte le fascine, et condotte alle paludi con i carri di diversi particolari, non essendovene alcuni destinati a posta a questo effetto, si andava consumando tutto quel tempo inutilmente, che haverebbe potuto servire per il buono, et felice effetto dell'impresa.

Non si tace la fabrica de gabioni, come addossata solamente, et senz'altro ricapito, doppo che alcuni di si fu in campo a i soldati Alemanni, ha portato seco tante dilazioni, che lungo sarebbe il riferirlo.

Delli 6 mila tiri, che il colonello Orfeo haveva ricercati, se ne sommersero nella mora da mille ottocento. Si che presto presto si consumò il resto, et per molti dì si stette attendendo nova provisione. Onde l'inimico scuoprendo queste debolezze in cambio d'avilirsi, prendeva animo, et in pochi dì rifaceva tutto quello, che di mano in mano dalle artiglierie nostre veniva rovinato.

L'essercito poi era composto di tante nationi sottoposte a tanti capi, che malamente soffrivano il commando l'uno dell'altro, che con prudente discorso doveva reputarsi, se non a gran fortuna ogni buon essito, che ne seguisse. Non voleva il signor Delfino obedire, se non all'arciduca il signor Francesco del Monte si referiva al signor Don Giovanni, che non tanto ha fatto l'officio di mastro di campo, quanto il colonello delle genti Fiorentine. Il signor d'Herbestain general della cavalleria del paese, non riconosceva altro commando effettivamente, che quello dell'arciduca medesimo. Il Madrucci constitui anch'egli personaggio da se per la superiorità del suo commando, se bene più d'ogni altro ha seguita la volontà di sua altezza. Onde poche erano le deliberationi che s'havevano a prendere, nelle quali ogn'uno non volesse, per così dire, a suo modo, et da tutto seguiva lentezza, e tardita nelle essecutioni, come ben s'è poi scoperto nelle fabriche di tante strade per approssimarsi alla fortezza, che dove due ne bastavano solo reali, et buone, per attaccarla dall'una, et l'altra parte si divisero in cinque, volendo ciascuno far da se, et calando ogni dì la gente di numero. L'essecutione si rendeva più tarda, per le difficoltà, massime della materia, e lontananza d'essa, come s'è detto. S'aggiunge, che per inesperienza de quelli che professavano sopra gli altri dell'ingegner-nere, alcune d'esse strade si sono scoperto in progresso di

tempo mal situate, e troppo esposte al tiro del cannone. Onde più d'una volta è convenuto munirle di novi ripari, da che in somma è proceduto, che l'opera, l'impresa sia restata imperfetta.

Non è da tacere, che in quei ministri dell'arciduca a quali toccava il carico di molte provisioni, s'è sempre scoperta una freddezza e lentezza indicibile, e quando per difetto loro mancava una cosa, e quando un'altra conoscendosi una manifesta repugnanza in molti di loro massime heretici che non potevano ne tollerare, ne sentire, che ci fusse quella speranza, che si poteva haver sicura della presa di Canisa, durando il buon tempo ancora alcuni di o se prima fossero stati forniti quelli approssi, che stavano incominciati.

Le stagioni, li stratagemmi le arti, et le sottilità, che sono state usate, per intemorire li capi Italiani dell'essercito con minacce di vicino, e gagliardo soccorso, sono state infinite, ma come siamo stati ributtati sempre, e stimate per vane, come erano, da sua altezza in particolare il mondo lo sa, et non fa bisogno di riferirlo. Ben si va con qualche colorato fondamento da alcuni sospettando, che non solo gli inventori di simili astutie tentassero di levar con queste già molto tempo fa l'essercito da Canisa, ma che per privati loro interessi tenessero segreta intelligenza con i Turchi, et gl'avisassero ogni progresso, et disegno dell'essercito nostro.

Finalmente non è da tralasciare un particolare di molta consideratione, ma senza venir a nominatione d'alcuno che si sa quasi di certo. che scopertasi la resolutione dell'inimico di non rendersi, ma di diffendersi sino all'ultimo spirito, sia da certi cavallieri di portata stata fuggita l'occasione di così pericoloso congresso, come sarebbe stato nell'assalto di spada e spada prolongandosi perciò d'hoggi in dimane, et mutandosi spesso quelle fatture de gli approssi che forse molto prima si potevano finire, accio il cattivo tempo, che per comune giuditio non poteva tardar molto a sopraggiungere. fusse egli il giudice di questa causa, et licentiasse quel poco residuo, che avanzava dell'essercito, senza maggior pericolo da quell'impresa.

Hora se stando le cose dette non s'è recuperata Canisa non dovrà, chi si sia bene informato d'esse prendersene maraviglia, anzi che quasi per necessità la cosa doveva finir, sicome ha fatto. Per quello tocca poi alla disordinanza, et dannosa ritirata dell'essercito di essa, ancora se ne possono render le verissime cagioni, poiche sopravvenuto già il mal tempo, ne potendosi più vivere in campagna, e facendo grandissima istanza le genti mandate per soccorso dell'arciduca Mattias di partirsene, si conchiuse, che si levasse il campo, et si sarebbe eseguito con buon ordine, et con salvezza dell'arteglierie, et del resto se ci fosse stato il dovuto ricapito de cavalli, et se dette genti dell'arciduca havessero per due di soli voluto fermarsi, ma risoluti d'andare. L'arciduca ancora si risolse di partire immediatamente, sicche convenne acquietar l'animo, e lasciar tante cose, come seguì, in mano dell'inimico. S'ordinò poi l'accomodamento de ponti e restò con appuntamento che le medesime genti venute in soccorso. restassero di retroguardia, ferme in campo, sinche quelle dell'arciduca fossero passate il ponte, et messe in sicuro, ma essi, che dovevano fermarsi sino al lunedì mattina marciarono doppo mezzo di il sabbato. Onde non volendo alcuno per tema che il Turco sortendo fuori non gli desse alla coda, restar dell'ultimi, tutto si pose subito in gran scompiglio, e quello, che cagionò tanto disordine, et la immortalità d'infiniti poveri soldati fu, che li ponti non si trovarono accomodati in alcun luogo, onde le genti si ritennero sbigottite da così gran moto per un gran pezzo, ne potevano passar in molti luoghi senza estrema difficoltà et evidentissimo pericolo, come da molti si può

riferire, et così passano sempre le cose, quando non ci è l'obediencia, et quando senza castigo ogn'uno s'usurpo la licenza, che gli pare.

Sua altezza per quello è toccato a lei, et per quello ha potuto fare, habbia compiuto ad ogni fattione, et ad ogni consiglio, è stata spessissimo alla batterie, nelle trinciere, alli boschi per le fascine, alla visita dei forti, e de i ponti, non esclamando altro, che prestezza, et essecutione, se si è andato a riconoscer, alcuna sito pericoloso, non è restata mai in dietro, et quando si tentò di dar l'assalto, ella medesima andò con tutti i suoi nelle trinciere, et non si fermò, sempre s'è toccato all'armi, così di notte come di giorno, è stata fra li primi a cavallo, se si è presentata occasione d'andar ad incontrar il soccorso de Turchi, sempre ne ha procurato il carico, se si è trattato d'abbandonar l'impresa, sinche il buon tempo è durato, si sanno le proteste, et le declarationi che tante volte ha fatte, et si può comprendere, havendo ella mostrata tanta prontezza e tanto valore, che s'havesse havuto un libero commando, et obediencia maggiore, le cose non sarebbono riuscite nella maniera, che hanno fatto, et in particolare se all'altezza sua quando l'essercito stava alloggiato a Vaizvar, fusse stato permesso d'andar ad impedir il soccorso che quella notte medesima conforme all'aviso havuto entrò in Canisa et senza il quale la piazza priva di monitione cadeva in poschissimi di in mano dell'arciduca. Impresa ch'era reputata sicura, et facile per la quale di già sua altezza stava in pronto per partire, se detto arciduca sinistramente da alcuni invidiosi della sua gloria, et per privata passione non fusse stato persuaso a ritenerla, come seguì con manifestissimo danno, et irreparabile pregiuditio.

Felhasznált irodalom

ASV Archivio Segreto Vaticano, Fondo Borghese

ASVe Archivio di Stato di Venezia, Senato, Germania

Bagi 2013 *Bagi Zoltán Péter*. Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma. *Aetas*, 28. (2013) 1. sz. 5–30.

Bagi 2016 *Bagi Zoltán Péter*. „Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és oszmán főserg harca 1601-ben. *Iszka-szentgyörgy*, 2016.

Banfi 1939, 1940 *Florio Banfi*. Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 40. (1939) 1–33.; uo. 41. (1940) 143–156., 213–228.

Brunelli 2018 *Giampiero Brunelli*. La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601). Roma, 2018.

Errante 1915 *Vincenzo Errante*. Forse che sí forse che no. La terza spedizione del Duca Vincenzo Gonzaga in Ungheria alla guerra contro il Turco (1601) studiata su documenti inediti. *Archivio Storico Lombardo*, 42. (1915) 15–114.

Hadnagy–Papp 2003

Hadnagy Szabolcs–Papp Sándor. Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. *Aetas*, 18. (2003) 2. sz. 118–153.

- Huszthy–Kanász–Szovák* 2018
Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: A hadi kudarc állatorvosi lo-
 va. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról – Forrásközlés.
 In: *Vestigia* II. Magyar források Itáliából. Szerk.: *Domokos György–Kuffart*
Hajnalka–Szovák Márton. Budapest, 2018. 143–172.
- Kanász* 2019
Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékei-
 ről. *Castrum. A Castrum bene Egyesület folyóirata*, 22. (2019) 79–92.
- Kruppa* 2018
Kruppa Tamás: Egy epizód a tizenöt éves háborúból. Adatok Giovanni
 Marco Isolano gróf magyarországi pályafutásához. *Hadtörténelmi Közlemé-
 nyek*, 131. (2018) 3. sz. 719–735.
- Kruppa* 2018
Kruppa Tamás: Várad ostromának emlékezete. Giovanni Marco Iso-
 lano gróf jelentése a vár és a város 1598. évi ostromáról. *Lymbus. Magyarágtudo-
 mányi Közlemények* (2018) 155–192.
- Pálffy* 2002
Pálffy Géza: A Bajcsavárig vezető út. A stájer rendek részvétele a Dél-
 Dunántúl védelmében a 16. században. In: *Bajcsavár: egy stájer erődít-
 mény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: *Kovács Gyön-
 gyi*, ford. *Horváth Katalin*. Zalaegerszeg, 2002. 11–26.
- Tojzl* 2002
Leopold Tojzl: Bajcsavár története stájer levéltári források alapján. In:
*Bajcsavár: egy stájer erődítvány Magyarországon a 16. század második
 felében*. Szerk.: *Kovács Gyöngyi*, ford. *Horváth Katalin*. Zalaegerszeg, 2002.
 27–40.
- Tóth* 2000
Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000.

FORRÁS AZ 1605. ÉVI
KORPONAI GYŰLÉS TÖRTÉNETÉHEZ*

Készülő doktori disszertációm témájául Bocskai István (1557–1606) levelezésének teljességre törekvő összegyűjtését és elemzését választottam, ami számtalan vizsgálati lehetőséget rejt magában.¹ A munkálatok egy fázisában az összegyűjtött – kiadott és kiadatlan – levelek nyomán összeállítható a levelező itineráriuma, ami a most rendelkezésre álló adatok alapján igen változatos képet mutat. Az egyik legjobban dokumentált és különösen mozgalmasnak tűnő év az 1605-ös volt az 1604 őszén a nevével fémjelzett felkelés élére kerülő bihari nagyrúr életében. Kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy Bocskai István erdélyi utazásából² hazaindulva Debrecenen keresztül érkezett Sárospatakra, s 1605. október 12-től október 24-ig egy rövid nyíregyházi kitérőtől eltekintve a mezővárosban időzött.³

Az ittléte alatt íródott levelei között tematikájukat tekintve elkülönül egy csoport, amely a fejedelem nevében összehívott gyűlések körét érinti. Az ide tartozó iratok közül időrendben az elsőt Mágóchy Ferencnek (1580?–1611), Bereg és Tolna megye főispánjának⁴ címezte 1605. október 19-én. Ez az első általam ismert irat, amelyben Bocskai István a táborában egy generális gyűlés megtartásának a lehetőségét felveti azzal a céllal, hogy „...*hazánknak javára és megmaradására minden jót végezhesünk*”.⁵ A fejedelem egy nappal ké-

---

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre. A kutatást a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú FIKP program támogatta; valamint a Collegium Hungaricum ösztöndíja (COHU 2018-2019-282312). Ezúton is köszönöm Papp Sándor kutatócsoport-vezetőnek, hogy a közölt forrást rendelkezésemre bocsátotta, és a tanulmány elkészítése során értékes tanácsaival segítette munkámat. Köszönettel tartozom Oross András bécsi levéltári delegátusnak a bécsi kutatás során nyújtott segítségért, továbbá Brandl Gergelynek a latin nyelvű szövegrészek ellenőrzéséért.

¹ Az értekezés Tóth Sándor László professzor úr témavezetése alatt készül, s a már kiadásban megjelent források mellett eddig publikálatlan források felgyűjtésére is koncentrálok. Fontos vizsgálati irányít jelent Bocskai István kapcsolati hálójának a feltérképezése is.

² Bocskai István 1605. július 26-án indult az Erdélyi Fejedelemségbe és szeptember 25. után kezdte meg kivonulását. Vö. EOE V. 304–305., Erdélyi Múzeum Megyei Könyvtára, Kézirattár (Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) X szekció, Mikrofilmek, 11696. sz. tekercs): Bocskai István levele Petki Jánosnak (Kolozsvár, 1605. szeptember 25.). A Fejedelemségben való tartózkodása alatt, 1605. május 14-én került sor a megyesi gyűlésre, ahol az összegyűlt magyar, székely, szász rendek képviselői megválasztották Bocskai Istvánt Erdély fejedelmének. A megyesi gyűlésre bővebben l. *Juhász* 2012.

³ *Papp* 2014. 216–217.

⁴ *Nagy* VII. 239. Mágóchy Ferenc 1608–1609-ben felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitány volt. *Pálffy* 1997. 273.

⁵ Bocskai István levele Mágóchy Ferenchez (Sárospatak, 1605. október 19.). MNL OL F 12 (Gyulafehérvári Országos Káptalan Levéltára, Lymbus) Fasc. N. Nr. 18.

sőbb, 1605. október 20-án legfőbb tanácsosához, Illésházy Istvánhoz (1541–1609)⁶ intézett levelében⁷ szintén országos gyűlés összehívását szorgalmazta, amelynek előkészületei lebonyolításával Illésházy István mellett Homonnai Drugeth Bálintot (1577–1609), hadainak fővezérét bízta meg.⁸ A gyűlés célja ebben az iratban konkrétabb megfogalmazást nyert: „...*mint ilyen nagy dolgokról, az két császár között való állapotunknak és frigyünknek (ha le-betséges leszén) véghezviteleről minden jót véghezvessünk...*”⁹ Ezekén kívül tudomásom van további négy, 1605. október 22-i és 23-i keltezésű iratról, amelyek szintén tábori generális gyűlésre invitáló meghívók, s egyértelműen a már említett Mágóchy Ferenchez intézett dokumentum mintájára készültek.¹⁰

Bár az összes említett meghívólevél mellőzi a gyűlés pontos hely- és dátummegjelölését, mégis két, az összehívás céljai tekintetében is különböző gyűléstről van szó. Ezt támasztja alá a fejedelem Illésházy Istvánhoz címzett levele is, amelyben „*valabol ott fenn*” tartandó gyűléstről ír, és a tábori jelző sem szerepel a forrásban.¹¹ Mindenesetre az világosan látszik, hogy Bocskai István már azelőtt hozzálátott a gyűlések előkészítéséhez, hogy 1605. október 23-án Mehmed agától megkapta a szultáni ahdámét, és megindult Rákosmezőre a Lala Mehmed nagyvezírrrel való találkozóra.¹²

A Bocskai-gyűlések történetét mindmáig legalaposabban feldolgozó Károlyi Árpád megállapította, hogy a tábori gyűlésre végül nem került sor,¹³ az országos gyűlés¹⁴ viszont a Rákosmező és Kassa között körülbelül félúton lévő szabad királyi városban, Korponán ült össze. Ezt Bocskai István a tárgyalófelek néhány napos, nem hivatalos megbeszélését követően, 1605. november 23-án nyitotta meg, majd több szakaszban zajlottak a fegyverszüneti tárgyalások és a békefeltételek megvitatása.¹⁵ A jelen közlemény célja az, hogy a korponai gyűlés forrásbázisát kiegészítse egy értékes magyar nyelvű dokumentum bemutatásával és közreadásával. A forrást Kolozsváron, a Román Akadémiai Könyvtárban (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca) található Kemény József-féle kézirat-gyűjtemény őrzi.¹⁶ Gróf Kemény József (1795–1855) 1837-ben ajánlotta fel hatalmas

⁶ Illésházy István életére összefoglalóan l. Péter 2008. Bocskai Istvánhoz való csatlakozására l. *László* 2017. ⁷ *Benda–Bocskai* 1992. 175–177.

⁸ Homonnai Drugeth György 1604 őszén csatlakozott Bocskai Istvánhoz. A mellette eltöltött időszakról kiváló forrásként szolgál *Csonka* 1988. 99–145.; *Vénasch* 2007. 19–46.

⁹ *Benda–Bocskai* 1992. 175–177.

¹⁰ A meghívólevél latin nyelvű példányát l. MOE XI. 416–417., ugyanitt van hivatkozva a Korpona városához intézett meghívólevél is. A meghívó magyar nyelvű példányát l. *Szilágyi* 1878. 28–29., míg utób-bi másolata október 22-i dátummal: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Länderabteilungen, Ungarische Akten (UA), Allgemeine Akten (AA) Fasc. 148. Konv. D. fol. 99–102.

¹¹ *Benda–Bocskai* 1992. 175–177.

¹² A rákosmezei találkozó leírására l. *Csonka–Szakály* 1988. A találkozó értékelésére legújabban l. *Papp* 2014. 224–237.; *Teszelszky* 2006.

¹³ MOE XI. 217.

¹⁴ Bocskai István magyar gyűléseire következetesen az országos gyűlés/gyűlések kifejezést használom, hiszen bár a hagyományos diéta működési mechanizmusát követni törekvő gyűlésekről van szó, attól mégis több, jelentős ponton eltérés mutatható ki. Erre bővebben l. *Pálffy* 2010. 388–389.; *Juhász* 2011.

¹⁵ MOE XI. 220–221.

¹⁶ Biblioteca Academiei Române (BAR) Filiala Cluj-Napoca (FCN) MS, KJ 427.

könyv-, oklevél- és kéziratgyűjteményét az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára.¹⁷ Miután 1950-ben felfüggesztették az Erdélyi Múzeum-Egyesület működését, iratanyaga különféle állami intézmények kezelésébe került, s minden bizonnyal a Kemény-féle kéziratgyűjtemény is ekkoriban vitték az akadémia könyvtárába. A szóban forgó kötet a *Codex Pacificationum Transilvanian ferientium, partim in authentico, partim vero in cõpis codexis* címet viseli és összesen 36 darab 16–17. századi eredeti és másolt forrást tartalmaz. Itt bújik meg az a 13 oldal terjedelmű dokumentum is, amely Bocskai István korponai országos gyűléséről készült beszámoló.

A közlésre kiválasztott irat felépítése a korponai tárgyalás menetéhez igazodik, és tükrözi annak működési mechanizmusát. Jól látszik, hogy a tárgyalás alapját Bocskai István 1605 júliusában a Habsburg félnek benyújtott, 15 pontból álló megegyezési feltételei jelentették,¹⁸ amelyek hosszabb-rövidebb kivonatai olvashatók a szövegben. Ezekre II. Rudolf (1552–1612) nevében Mátyás főherceg (1557–1619) válaszai, majd a Habsburg uralkodó részéről a tárgyalásra rendelt, aktív szerepet betöltő biztos, Forgách Zsigmond (1565–1621)¹⁹ replikái és az országos gyűlés feleletei is megjelennek.

Az irat kontextualizálását segítő adatok keresése kapcsán lettem figyelmes Károlyi Árpádnak a korponai gyűlés történetét bemutató írása 12. függelékeként közölt naplószerű feljegyzésére.²⁰ Utánanézve Károlyi Árpád dokumentumának, kiderül – ahogyan jelzi is –, hogy az két forrásból kompilált feljegyzés. Ennek egy része Joseph Fiedler (1809–1908) másolati gyűjteményéből származik. Maga Fiedler bécsi levéltárosként készített a Bécsben őrzött Hungarica iratanyaghoz segédletet. Sajnálatos, hogy Fiedler másolati gyűjteménye nem található meg a bécsi levéltárban sem, ugyanakkor arra a latin nyelvű iratra sikerült rátalálni, amelyről a másolatot készítette,²¹ és amelyet Károlyi Árpád is átvett. A Károlyi-féle szöveg második része (1605. november 29-től) a 254. számú kódexben található, amely azonban már nem lelhető fel a bécsi levéltárban, a Magyarországnak kiszolgáltatott iratok között van.

Jelen publikáció keretein belül el kell tekintenem attól, hogy a szóban forgó iratokat alapos filológiai vizsgálat alá vonjam, a forrás közlése mellett csak néhány, fontosnak és alapvetőnek vélt megállapítás kiemelésére vállalkozhatom. Megjegyzendő, hogy az említetekre tekintettel most a Károlyi-féle, latin nyelven közzétett szöveg(ek)re támaszkodom. Ez a szöveg nagy hasonlóságot mutat az alább közölt magyar nyelvű irattal, egészen bizonyos, hogy szoros kapcsolat van közöttük, ugyanakkor több ponton is tetten érhető az eltérés. Szembetűnő a különbség a szerkezeti felépítés és a terjedelem tekintetében. A magyar nyelvű irat hosszabb, míg hangvétele személyesebb. A latin nyelvű szöveg rövidebb, például Bocskai István feltételeinek ismertetése szikárabb, ráadásul a szövegből hiányoznak bizonyos elemek, inkább szerkesztett szöveg képét mutatja azon túlmenően is, hogy a Károlyi Árpád által közölt forrás – mint fentebb utaltam rá – kompilált. A jelenlegi ismere-teim

---

¹⁷ *Erdélyi* 1909–1942. 131–134.

¹⁸ Bocskai István feltételeit magyar nyelven: MOE XI. 437–445., latin nyelven: ÖStA HHHStA UA AA Fasc. 148. Konv. B. fol. 81r–95v.

¹⁹ Forgách Zsigmond királyi főpohárnokmester, a Bocskai Istvánhoz küldött császári békebiztosok egyike, a Bocskai-felkeléssel mindvégig szembenálló, Habsburg-hú magyar főúr. *Nagy* 2005. 225.

²⁰ MOE XI. 447–457.

²¹ ÖStA HHHStA UA AA Fasc. 149. Konv. A. fol. 111r–114v.

szerint a szóban forgó iratok egy közös ősrre vezethetők vissza, de elképzelhetőnek tartom elviekben azt, hogy az alább közreadott magyar nyelvű szöveg nemcsak, hogy közelebb áll, az eredeti irathoz, de arról készült másolat lehet. A forrás szerzőjének kilétére azonban egyik iratban sem találni utalást, az azonban bizonyos, hogy a gyűlésen személyesen résztvevő személy lehet.

A közlés általános elvei

A magyar nyelvű szövegek közlésére bár több szabályzat is készült, konszenzus máig nem alakult ki.²² Így a magyar nyelvű forrás közreadása a Lymbus által előírtak, valamint az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport által meghatározott elvek szerint történt.²³ Ennek megfelelően a forrásszöveg részben modernizált, hangalakkövető átíratát adom közre. A szöveg központozása (vesszők, pontok stb.) az értelemnek és a ma érvényes helyesírási szabályoknak megfelelően történt, akárcsak a szavak egybe- és különírása. Az átírás során a gördülékény olvasat és értelmezés érdekében az eredeti dokumentumokban előforduló elválasztások nincsenek jelölve. Az egyértelmű rövidítések külön jelzés nélkül kerültek feloldásra. A kis- és nagybetűk használata során a következetességre törekedve és a ma érvényes helyesírási szabályokhoz igazodva, nagy kezdőbetű csak a mondat elején és a tulajdonneveknél fordul elő. A személynevek, földrajzi helyek és a helynévből képzett melléknevek betűhív átírásban kerültek közlésre, modernizálás a ragok esetében történt. Egyes személynevek rövidített alakban szerepelnek a forrásban, ebben az esetben a rövidítést külön jelzés nélkül oldottam fel, és modernizált változatban adtam közre. A különleges karakterek minden esetben hangértéknek és a modern nyelvtani szabályoknak megfelelően lettek feloldva. A latin nyelvű szövegrészek, kifejezések esetében a humanista latin általános szabályait tekintettem mérvadónak, ugyanakkor a ragok esetében modernizálás figyelhető meg. Az irat sérülése miatt nem olvasható, illetve a szövegátíró által megfejthetetlen szövegrészeket [...] jelöléssel láttam el. Abban az esetben, amikor a szövegben egyértelmű, hogy a szóból véletlenül maradtak ki betűk, a szöveg értelmének és a ma érvényes helyesírási szabályoknak megfelelően pótlásra kerültek s [ ] között állnak.

---

²² Erre összefoglalóan l. *Bak* 2000. 91–137.

²³ A szabályzat összeállítói: Juhász Krisztina, Marton Gellért Ernő, Tóth Hajnalka.

Forrásközlés

Beszámoló az 1605. évi korponai gyűlésről
1605. november 26. – 1605. december 1.

BAR FCN, MS, KJ 427. fol. 43–49

[43r] 1605 esztendőbeli korponai tracta²⁴ a békességről Bocskai fejedelem²⁵ és Rudolphus császár²⁶ között, kiben a császár részétől²⁷ Matyas herceg²⁸ felel és azután Forgács Sigmond.²⁹

Articulus³⁰ 1. Elsőben kívánja a magyar nemzet, hogy őfelsége³¹ minden várban, váraszon, falun és mindenütt egész Magyarországban szabad vallásában, hitiben megtartsa, és az Laios decretumában³² levő articullussal öszve kitöröltessék.

Felel Matyas herceg: mint ennek előtte, hogy császár őfelsége senkit szánt szándékkal hitiben meg nem háborított, most és ezután sem háborít, hanem kit-kit hitiben megtart.

Itt pro contrario³³ előadaték az Mátyás herceg parancsolatja, kiben azt parancsolta a császár nevében, hogy a kassai templum elvetessék a luteránusoktól.³⁴

2. Hogy az frigy magyar, német és török között egyszersmind lehessen, tractáltassék,³⁵ helye, napja praefigáltassék,³⁶ az hova bátorságosan az commissariusok³⁷ gyűlhessenek, interim arma succurrenti utrinque,³⁸ minthogy ilyen nagy dolog tractálásában bizonyos üdő kívántatik és hely, etc.

---

²⁴ Tracta (lat.) – ‘tárgyalás’.

²⁵ Bocskai István.

²⁶ II. Rudolf.

²⁷ Értsd: részétől.

²⁸ Mátyás főherceg.

²⁹ Forgách Zsigmond.

³⁰ Articulus (lat.) – ‘törvénycikkely’.

³¹ II. Rudolf.

³² II. Lajos (1506–1526), magyar (1516–1526) és cseh (1516–1526) király 1525. évi IV. decretuma, amely kimondja, hogy a lutheránusokat ki kell irtani az országból, az egyházi és világi személyeket szabadon fogják el és égessék meg. CJH I. 1899. 829–830.

³³ Pro contrario (lat.) – ‘ellenben’.

³⁴ A felső-magyarországi főkapitány, Giovanni Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófjának vezetésével a katolikusok 1604. január 6-án elfoglalták a kassai Szent Erzsébet-templomot. Az eseményre részletesen l. *Lenç* 1917. 47–60.; J. *Újváry* 2006. 38–50.

³⁵ Tracto (lat.) – ‘tárgyaltassék’.

³⁶ Praefigo (lat.) – ‘kitűzessék’.

³⁷ Commissarius (lat.) – ‘megbízottak, biztosok’.

³⁸ „Interim arma succurrenti utrinque” (lat.) – „Eközben a háborúkat támogató (ti. személyek vannak) mindkét oldalon”.

Matyás herceg: Az békesség meglegyen, és interim³⁹ a fegyver letetessék, de assecurálja⁴⁰ magát az ország, ha az békesség nem lehet az törökkel, mindazáltal az magyar nemzet el nem szakad az német nemzet mellől, fegyvert fog.

3. Ha valaha kívántatott Magyar Országban, most is kívántatik az országnak ilyen megromlott voltában, hogy őfelsége nándorisván⁴¹ által dirigálja⁴² Magyar Országot és ne externis habenis gubernálja⁴³ az magyaroknak régi és jó szokások szerinti.

Mattyás: Erről való tractátust halasztott őfelsége az következő gyűlésre, holott országváival végez erről.

Ezben.

Az ország mégis kívánja, hogy ugyan nándorisván legyen, mert contrál,⁴⁴ hogy az idegen bírák miatt romlott meg az ország és az tertius articulus⁴⁵ tartassék az régi és jó szokás szerint és a decretum szerént.

4. Miért hogy minden országoknak koronájok magok között országokban tartozik, kívánjuk, hogy őfelsége az magyar korona Magyar Országban Poson⁴⁶ várában tartassék, és magyar urak bírjanak vele az régi királyoknak jó szokások és rendtartások szerént. Hogy penig Posonban tartassék, oka, mert Visegradon⁴⁷ nem lehet.

Mattyás: Az háború üdő miatt nem lehetett az, hogy a korona az országban tartatott volna, de őfelségének annak őrizésére oly gondja volt s vagyon is, hogy el nem vész, hanem megtartatik az, az magyar királyokra szállandó leszén, száraz helyen is tartatik.

[43v] Ebben az ország adhaereál⁴⁸ mégis az felső negyedik articulusához, et in eadem forma⁴⁹ kívánja, hogy legyen.

5. Miért hogy az kamara minden szabadságunknak és országnak törvényének megromlásának és veszedelmünknek fő fészke és fundamentuma⁵⁰ volt: kívánjuk, hogy in toto⁵¹ az kamara⁵² deleáltassék⁵³ és thesaurarius⁵⁴ legyen, ki az országnak jövedelmére és annak az ország hasznára való elköltésére gondja legyen, és számot adjon róla secundum decretum Ludovici Regis aliorumque Regum.⁵⁵

---

³⁹ Interim (lat.) – ‘*eközben*’.

⁴⁰ Assecuro (lat.) – ‘*biztosítja*’.

⁴¹ Értsd: nádor. A nádori méltóságra a középkorban l. *Ember* 1946. 25–28.; *Körmendy* 2009. 88. A tisztségre a 17. században l. *S. Lauter* 1993. 215–239.

⁴² Dirigo (lat.) – ‘*irányítsa*’.

⁴³ „*Externis habenis gubernálja*” (lat.) – ‘*Külföldi/idegen vezetés kormányozza*’.

⁴⁴ Contrare (lat.) – ‘*ellenkezi*’.

⁴⁵ „*Tertius articulus*” (lat.) – ‘*Harmadik törvénycikk*’.

⁴⁶ Pozsony (ma: Bratislava, SK).

⁴⁷ Visegrád (ma: Visegrád, H).

⁴⁸ Adhaereo (lat.) – ‘*ragaszkodik*’.

⁴⁹ „*Et in eadem forma*” (lat.) – ‘*És azon formában*’.

⁵⁰ Fundamen (lat.) – ‘*alapja*’.

⁵¹ „*In toto*” (lat.) – ‘*Teljesen, egészében*’.

⁵² Értsd: Magyar Kamara.

⁵³ Deleo (lat.) – ‘*eltöröltessék*’.

⁵⁴ Thesaurarius (lat.) – ‘*kincstartó*’.

⁵⁵ Helyesen: „*Secundum decretum Ludovici Regis aliorumque Regum*” (lat.) – ‘*II. Lajos király és más királyok rendelete szerint*’.

Mattyás: Az kamorában, ha mi fogyatkozás volt, megemendáltatja⁵⁶ császár és az abususokat⁵⁷ tolláltatja.⁵⁸

Magyar: Ebben mégis adhaereál az ország az ötödik, feljül megvitt articulushoz és kívánja azt is, hogy Zuhai püspök⁵⁹ és Nicolaus Michatius,⁶⁰ ki az ország törvényének rontója és az országnak árulója, megbüntessék iuxta istud decretum:⁶¹ valaki a királynak törvénye ellen tanácsot ad, áruló legyen és az régi nicolaktól⁶² megbüntettessék, legyenek exulok in perpetuum⁶³ az országon kívül, az ország kívánja.

6. Articulus: Hogy az püspököknek ecclesijaja⁶⁴ nincsen, az olyanoknak titularis⁶⁵ püspökségek ne legyen és secularis⁶⁶ dolgokban, az törvényben voxok⁶⁷ ne legyen, ne is visel-hessenek secularis tiszteket, hanem ők ne adózzanak, az fejedelmekért és községért, kik őket világi jövökkel⁶⁸ tartásák, táplálják.

Mattyás herceg: Az nem méltó kívánság, nem is méltó, hogy az régi szent királyok idejebeli szokás, holott akkor is az papi rend volt első, letetessék, hanem azok helyekbe, rendtartásokban megtartassanak, etc.

Ország: Ebben mégis adhaereál az ország elébbi kívánságához és kívánja, hogy mely püspököknek ecclesijaja nincsen, letetessék és őfelsége országa híre nélkül szabad városokat csináljon, mint Szentgyeörgyöt,⁶⁹ Bazint,⁷⁰ erre is de facto⁷¹ assecurálja magát a császár.

7. Articulus: Hogy a szent szék letetessék és in titularis püspököknek tanácsában men[e]teli a törvényben voxok ne lehessen, mert contrál, hogy némely püspökök, avagy prépost proper pluralitatem reum⁷² ültenek az tanácsban, ki nem nézvén az sem jó lelkiismeretet, sem az ország törvényét, kevés ajándékért országunk törvényét és szabadságunk

---

⁵⁶ Emendo (lat.) – *'helyreigazíttatja'*.

⁵⁷ Abusus (lat.) – *'jogtalan eljárásokat'*.

⁵⁸ Tollo (lat.) – *'megszünteteli'*.

⁵⁹ Szuhay Miklós Gömör vármegyei nemesi családból származott, majd egyházi pályára lépett. Előbb váci püspök (1594–1598), majd a Magyar Kamara elnöke, egri püspök és Heves vármegye főispánja (1596–1607). *Fallenbüchl* 2002. 316.

⁶⁰ Migazzi Miklós nagyváradi püspök, járszói prépost és a Szepesi Kamara elnöke (1600–1604). Kassa elfoglalása (1604) után Bocskai István emberei fogságba vetették, kiszabadulása után Lengyelországba ment, ahol meghalt. Uo. 199.

⁶¹ „Iuxta istud decretum” (lat.) – „A törvény szerint”.

⁶² Valószínűleg másolási hiba történt és a „regnicolák” mint „országglakók” szó szerepelt az eredetiben.

⁶³ „Exulok in perpetuum” (lat.) – „Száműzöttek örökre”.

⁶⁴ Ecclesia (lat.) – *'egyháza'*.

⁶⁵ Értsd: címzetes.

⁶⁶ Secularis (lat.) – *'világi'*.

⁶⁷ Vox (lat.) – *'nyilatkozatuk, szavuk'*.

⁶⁸ Értsd: javakkal.

⁶⁹ Szentgyörgy (ma: Svätý Jur, SK). A II. Miksa idején zálogba vett Szentgyörgy és Bazin mezőváros idő előtt ki akarta magát váltani, amit a kincstár támogatott, a zálogbirtokos Illésházy István azonban igyekezett ezt megakadályozni. Ez az uralkodóval való szembenállás hűtlenségi perének jogalapját képezte. Erre részletesen I. *Károlyi* 1883.

⁷⁰ Bazin (ma: Pezínok, SK).

⁷¹ „De facto” (lat.) – „Ténylegesen”.

⁷² „Proper pluralitatem reum” (lat.) – „A dolgok többsége miatt”.

ellen való voxot mondott. Azért oly causakat⁷³ dirigáltak, kik nem az érsekeket illették, bírák is ő magok voltak részek⁷⁴ is aszerént magok, kik per fas et nefas⁷⁵ ítélék és törvényt tettek akármely dologban is, ha nem az ő székeket illette is. Azért kívánjuk, hogy deleáltassék. Ebben az ország utolszor adhaereál a Laszlo király decretumanak 37. titulushoz.⁷⁶

Mattyás herceg: ott szent szék és a secularis törvények különböznek azért, hogy mire antiquo⁷⁷ a szent székig meglegyen.

[44r] Ország: Ebben adhaereál az ország elébbi kívánságához, avagy in futura diaeta⁷⁸ az ország végezzen róla minemű causakat kellessék az szent széknek indicálni,⁷⁹ s mit nem.

8. Articulus: Hogy a jezsuiták kimenjenek az országból kívánjuk azt is, mert Erdelt⁸⁰ is azok fordíták fel hamisságokból és fundamentumi minden háborúknak.

Mattyás herceg: in futura diaeta szólhatni arról.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi kívánságához, hogy a jezsuiták, kik minden észvesztésnek fundamentumi, propter inquietudinem eorum⁸¹ Erdely is felfordulna, kimenjenek Magyar Országból.

9. Articulus: Hogy magyarrá lött idegen nemzet harmad ízig Magyar Országban tisztet ne viselhessen, és akármely idegen nemzet is, kívánjuk, és az vitézlő rend is magyar legyen.

Mattyás herceg: Nem méltó, mert azok is hittel kötelesek az Magyar Ország törvényének oltalmazására és idegen nemzet is fizetett az országbeli végekben, az vitézlő rendek azok is megvonják az fizetésből is magokat és káros lenne az országnak.

Ország: Ebben az ország mégis adhaereál az felső kívánsághoz. Nem is tudja az ország, hogy az idegen nemzet nem fizetett, de magyart, mert ha a magyar Magyar Országot nem oltalmazta volna, magát kellett volna oltalmazni, mint Magyar Ország is azért oltalmazta Görög Országot és Rác Országot, idegen nemzetet penig egyéb helyen is és országokban is veszték be, de semmi tiszttel nem látjuk, mint példa minékünk lengyel és Nemeth Ország és egyéb idegen országok. Kívánjuk azért, hogy magyar legyen a várbeli kapitán és az vitézlő rend is magyar legyen. Az tiszteteket is őfelsége ne ossza csak pápista⁸² rendnek, hanem indifferent⁸³ evangélikusnak is egyenlőképpen. Erre őfelsége assecuralja magát, kívánjuk.

10. Articulus: Hogy őfelsége Magyar Országot magyar tanácsi által dirigálja és ne idegen nemzet által, aki a Magyar Ország törvényit nem érti, sem tudja, sem olvassa, és idegen nemzet végházat ne bírjon, kívánjuk.

Mattyás herceg: Hogy magyar nemzet tanácsi által dirigáltassék az ország, méltó, de hogy az idegen nemzet kivetessék, ki sok jóval volt Magyar Orzágnak háborúiban, nem

---

⁷³ Causa (lat.) – 'okokat'.

⁷⁴ Bizonytalan olvasat.

⁷⁵ „Per fas et nefas” (lat.) – „Minden úton-módon”.

⁷⁶ Utalás II. Ulászló (1456–1516), magyar (1490–1516) és cseh (1471–1516) király 1495. évi 37. törvénycikkére.

⁷⁷ Antiquo (lat.) – 'régii állapotban meghagy'.

⁷⁸ „In futura diaeta” (lat.) – „A következő országgyűlésen”.

⁷⁹ Indico (lat.) – 'bejelenteni, kihirdetni'.

⁸⁰ Erdélyi Fejedelemség.

⁸¹ „Propter inquietudinem eorum” (lat.) – „Azoknak nyugtalansága/lázítása miatt”.

⁸² Értsd: római katolikus.

⁸³ Indifferent (lat.) – 'válogatás nélkül'.

méltó, mert azok is vitézek és hadban is mellettek voltak, sok millió pénzt is költöttek el Magyar Országért.

Ország: Ebben adhaereál az ország elébbi kívánságához, és hogy vitézek nem voltak az idegen nemzet közül is, nem mondják azt, de hogy idegen tanáccsal bírassék, ki az ország törvényét nem érti, nem méltó, és hogy az végekben idegen nemzet legyen a kapitány, nem akarjuk. Ki mint a magyarok kirekesztettek a várakból is, hanem az erősségekben magyar kapitányok legyenek és vitézlő rend is, kívánjuk őfelségétől.

[44v] 11. Articulus: Hogy császár urunk⁸⁴ ma személyében gyűlésünkben⁸⁵ jelen legyen, kívánjuk országu.

Mattyás herceg: Sok dolgai miatt császárnak, őfelségének jelenléte nem lehetne, de mindazáltal Mattyas herceg urunk és több atyafiai ott úgy dirigálhatja az országot, hogy vétek nem esik, kiért Matyas herceg urunk különb gratiarum actiot⁸⁶ várhatott volna, panaszkodott is róla.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi kívánságához, és kérjük őfelségét, lásson meg bennünket és hilari voltu exhillaret nos.⁸⁷ Nem tagadjuk, Matyas herceg urunknak is hadakban mellettünk való forgolódását és hogy gyűlésünkben is nem volt volna, kit akkor is köszöntünk s mostan is köszönünk, meg is szolgáljuk, ez országunk romlott állapotjában remunerálták⁸⁸ is őfelségének. Documentum,⁸⁹ hogy őfelségének plena autoritasa⁹⁰ nem volt, panasznunknak tollerátása és abban való választételére csak egy szamar⁹¹ is contrál, üresen kellett alájönnünk válasz nélkül, hanem hogy palatinus⁹² legyen gyűlésünkben, kívánjuk a plena autoritate, kiről in futura diaeta végezzük, ki legyen az magyar palatinus.

12. Articulus: Akik őfelsége ellen vétettek, azok iuridice convincaltatván⁹³ büntessék vagy gyűlésben vagy octaván,⁹⁴ és akinek őfelsége jószágokat elvötte, visszaadja.

Mattyás: Méltó és igaz kívánság, hogy akik őfelsége ellen vétettek iuris passu convincaltatván⁹⁵ büntetessenek, kik gyűlésben vagy octaván revideáltassanak.⁹⁶ Hogy penig valakinek őfelsége jószágát elvötte volna, arról, hogy törvénytelen vetetett volna el, nem emlékezik.

Ország: Az ország adhaereál elébbi kívánságának, Magyar Ország szabadsága első az, hogy senki nihi citatus fuerit, neque comparere neque respondere teneatur et nisi iuridice

---

⁸⁴ II. Rudolf.

⁸⁵ Korponai országos gyűlés (1605. november–december).

⁸⁶ „Gratiarum actio?” (lat.) – „Hálaadás?”.

⁸⁷ „Hilari voltu exhillaret nos?” (lat.) – „Vidám tekintettel örvendeztessen meg bennünket?”.

⁸⁸ Remunero (lat.) – ‘miszajizették’.

⁸⁹ Documentum (lat.) – ‘intő példa’.

⁹⁰ „Plena autoritasa?” (lat.) – „Teljes felbatalmazása?”.

⁹¹ Bizonytalan olvasat.

⁹² Értsd: nádor.

⁹³ „Iuridice convincaltatván?” (lat.) – „Jogilag bizonyítottatván?”.

⁹⁴ Octava – a hónap nyolcadik napja, egy ünnep nyolcada (az azt követő hét), illetve az arra eső törvénykezési időszak (kezdeté). *Tusor* 2015. 467.

⁹⁵ „Iuris passu convincaltatván?” (lat.) – „Jogi lépést bizonyítottatván?”.

⁹⁶ Revideo (lat.) – ‘felülvizsgáltassanak’.

commendatus puniatur.⁹⁷ Hogy a pristina libertas⁹⁸ megtartassék, supplicálunk⁹⁹ őfelségének és hogy kinek jószágát elvőtte, megadassék, kik sokan vadnak ilyenek, kik törvény nélkül megrontottak: asszonyoknak jószágát, marháját őfelsége törvénye elvette, Szabo Ferencz,¹⁰⁰ Magocsi Ferencz¹⁰¹ uramtól és Homonnai Balint¹⁰² uramtól is, végre m[...]¹⁰³ szintén elveszik vala Regác¹⁰⁴ várát az kamorások eddig elvették volna. Az Dersfi uraméknak¹⁰⁵ Zolyom¹⁰⁶ várát és Dombránát¹⁰⁷ conferálván¹⁰⁸ 70 forintban, még meg nem adák most is pénzek v[...]tok¹⁰⁹ odavagyon. Banfi Dienest¹¹⁰ Barbianus¹¹¹ megfogá és tizennégyezer forinton változék ki ok nélkül.¹¹² Az cassai¹¹³ városnak is minden ok nélkül, ki korona jószágga, minden faluit, majorságit elvette vala és többi országunk törvénye és szabadságunk ellen, kiket hogy császár őfelsége visszaadjon, assecurálja magát, és ezután afféle insidentia¹¹⁴ ne legyenek, kívánja.

[45r] 13. Articulus: Hogy soha senkit ez mostani insurrectiojért¹¹⁵ császár őfelsége sem titkon, sem nyilván, sem személyében, sem marhájában meg nem bánt és érte bosszút nem áll, sufficienter¹¹⁶ assecurálja magát, kívánjuk.

Mattyás: Ha ennek utána hívek lesznek, és az hűségre megesküsznek, országul megkegyelmez az császár.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi kívánságának. Nem is látja útját, miért kérne kegyelmet az ország, holott országunk törvényében írva vagyon pars [prima] titulus 9.¹¹⁷ Hogyha penig az szabadságnak rendit a fejedelem országában meg nem tartja, szabad le-

---

⁹⁷ „*Nibi citatus fuerit, neque comparere neque respondere teneatur et nisi iuridice commendatus puniatur*” (lat.) – „*Hacsak nem volt beidéztve, sem szembesíteni, sem a kikérdésézés miatt senkit se lehessen fogva tartani, hacsak nem bíróság batározta el a büntetését*”.

⁹⁸ „*Pristina libertas*” (lat.) – „*Korábbi szabadság*”.

⁹⁹ *Supplico* (lat.) – ‘*kériünk*’.

¹⁰⁰ Valószínűleg névrontás történt és a szóban forgó személy Szabó György kassai polgár. Vö: Papp 2014. 150.

¹⁰¹ Mágócsy Ferenc.

¹⁰² Homonnai Drugeth Bálint.

¹⁰³ Bizonytalan olvasat.

¹⁰⁴ Regéc (ma: Regéc, H).

¹⁰⁵ Dersffy Miklós Hont vármegye főispánja és Dersffy Ferenc 1594-ben főpohárnok-mester és Sáros vármegye alispánja. 1606-ban Zólyom és Dobronya visszaadására kötelezték. Nagy I. 287.

¹⁰⁶ Zólyom (ma: Zvolen, SK).

¹⁰⁷ Dobronya (ma: Dobrá Niva, SK).

¹⁰⁸ *Conferoo* (lat.) – ‘*adományozván*’.

¹⁰⁹ A betűk nem látszódnak az iraton.

¹¹⁰ Bánffy Dénes Bocskai István unokaöccse.

¹¹¹ Giovanni Giacomo Barbiano.

¹¹² A jogsértett magyar előkelőkről a propagandairatokban is található néhány személy, de azokban nincs megemlítve Mágócsy Ferenc, valamint Dersffy Miklós és Ferenc. Vö: Papp 2014. 150.

¹¹³ Kassa (ma: Košice, SK).

¹¹⁴ *Insideo* (lat.) – ‘*foglalások, megszállások*’.

¹¹⁵ *Insurrectio* (lat.) – ‘*felkelésért*’.

¹¹⁶ *Sufficienter* (lat.) – ‘*elegendően, elégségesen*’.

¹¹⁷ Utalás az Aranybulla záradékára és Werbőczy István Hármaskönyv (Tripartitum) I. rész 9. cím 6. §-ra.

gyen resistálni¹¹⁸ ellene, mi pengig országunk szabadságát akartuk s akarjuk stabilálni,¹¹⁹ és az okon, hogy támadásunkért őfelsége senkit meg nem büntet, assecurálja magát, akarjuk, mert mi szabadságunkban bántattunk vala meg.

14. Articulus. Bocskai: Hogy akinek mit donáltam¹²⁰ és kiket megnemesítettem, azokat pro rato et firmo acceptálja¹²¹ őfelsége és confirmálja,¹²² kívánom magam nevem alatt.

Mattyas: Nem méltó és igazság sem mutatja, mert a donatiok illegitime emanáltattak,¹²³ és ennek előtte is efféle donatiok,¹²⁴ adományok megemendáltattanak,¹²⁵ az régi királyok idejében is: mint Ferdinandy¹²⁶ idejében is Janos király¹²⁷ donatioi.

Ország: Az ország adhaereál elébbi kívánságához, kiről való derekas tractátust halasztott a következő gyűlésre.

15. Articulus: Restálnak¹²⁸ olyak is, kikre császár őfelsége megesküdt, és nem protestálja¹²⁹ az magyarok szabadságában és az országok törvényében, ki-kit ezután protestáljon őfelsége, kívánjuk.

Mattyás: Azok micsoda articulusok legyenek, császár őfelsége nem emlékezik róla, ezután kész őfelsége a magyarokat szabadságokban megtartani.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi kívánságához, és meg is mutatják az regnicolák¹³⁰ őfelségének országok törvénye ellen és szabadságok ellen való cselekedetét. Mint Lipchet¹³¹ őfelsége lengyeleknek adá, Murát¹³² nemeseknek adá, Banfi Dienesnek¹³³ jószágát elvéve és kassai mustra mesternek adá és többeket, afféléket, német, olasz és idegen nemzetbeli tanácssal bírta Magyar Országot. Akármi panaszkra és supplicatiókra¹³⁴ is soha magyar tanácsi által válaszunk nem lött, hanem Persiust¹³⁵ és Pelriust¹³⁶ nagy ajándék által kellett futnunk, ajándék nélkül szemben sem lehetünk velek, kik Magyar Országban törvént sem tudtak, sem olvastanak. Szent Györgyöt,¹³⁷ Bazint¹³⁸ német poroknak adá,

---

¹¹⁸ Resisto (lat.) – ‘ellenállni, szegülni’.

¹¹⁹ Stabilio (lat.) – ‘fenntartani’.

¹²⁰ Dono (lat.) – ‘adományoztam’.

¹²¹ „Pro rato et firmo acceptálja” (lat.) – „Érvényesnek és megerősítettnek fogadja el”.

¹²² Confirmo (lat.) – ‘erősítse meg’.

¹²³ „Donatiok illegitime emanáltattak” (lat.) – „Az adományok törvénytelenül adattak”.

¹²⁴ Donatio (lat.) – ‘adományok’.

¹²⁵ Emendo (lat.) – ‘kijavítottattanak’.

¹²⁶ I. Ferdinánd (1503–1564), német-római császár (1556–1564), magyar (1526–1564) és cseh (1526–1564) király.

¹²⁷ I. János (1487–1540), magyar (1526–1540) király.

¹²⁸ Resto (lat.) – ‘hátra vannak még’.

¹²⁹ Protestor (lat.) – ‘tiltakozók’.

¹³⁰ Regnicola (lat.) – ‘országlakók’.

¹³¹ Lipcse (ma: Липча [Lipcsa], UA).

¹³² Murány (ma: Muráň, SK).

¹³³ Bánffy Dénes.

¹³⁴ Supplicatio (lat.) – ‘könyörgésiinkere’.

¹³⁵ Egyelőre ismeretlen személy.

¹³⁶ Poltius János a prágai udvar kamarai előadó-titkára. MOE XI. 355.

¹³⁷ Szentgyörgy.

¹³⁸ Bazin.

Zolyomot,¹³⁹ Dobravinát¹⁴⁰ olaszonak adta vala őfelsége, az végházakban német és olasz kapitánok voltak. Huztot¹⁴¹ őfelsége olasznak adta vala. [45v] Cassán¹⁴² német és olasz nemzetből való generálisok voltak úgy annyira, hogy az magyar nemzet letétt vala, és a magyar vitézlő rendnek semmi becsületek nem vala, és csak nem rabok valánk, noha országunk törvénye azt tartotta, hogy bona externis nationibus ne conserventur.¹⁴³ Kívánjuk azért, hogy őfelsége Magyar Országot, magyar tanácsi által dirigálja, az végekben is magyar kapitányok legyenek, és magyar generális legyen országunkban, kire őfelsége assecurálja magát. In particulari diaeta Korponaiensi actum die 26 Novembris 1605.¹⁴⁴

Ezekekről való tractátusbeli időnek, napnak és helynek elvégezésére követségben választotta az ország die praefato¹⁴⁵ Becsbe Mátyás herceg urunkhoz, Illyeshazi István¹⁴⁶ uramat, Mladalvit Peter¹⁴⁷ deák urammal együtt.

Ezeknek utána die 27 Novembris az országtól elvégeztetett és ide fel megíratott articulosokat vévén az római császár őfelsége követének Forgacs Sigmond¹⁴⁸ uramnak articulatum¹⁴⁹ az mint magát resolválja¹⁵⁰ az articulosokra, summatim¹⁵¹ így következnek.

1. Articulus: Hogy mindenek az religioban¹⁵² szép lelkiismeretire lehessen és az articulosok az decretumból kitöröltsenek, (ut lutherani comburantur),¹⁵³ mint az 1604 eszteni-dei, articulussal¹⁵⁴ az ország kívánja őfelségétől.

Sigismundi Forgács resolutio:¹⁵⁵ Megengedi császár őfelsége és assecurálja magát ad futuram diaetam halasztja.

Ország erre felel: De facto assecurálja magát őfelsége és az articulosok is de facto cessaltassanak.¹⁵⁶

2. Articulus: Az frigy magyar, német és törökkel egyszersmind legyen mostani fejedelmünk tractáltatván.

---

¹³⁹ Zólyom.

¹⁴⁰ Dobronya.

¹⁴¹ Huszt (ma: Хуст, UA).

¹⁴² Kassa.

¹⁴³ „Bona externis nationibus ne conserventur” (lat.) – „Vagyont/adományt külföldi nemzetből származók ne tartsanak sértetlenül”.

¹⁴⁴ „In particulari diaeta Korponaiensi actum die 26 Novembris 1605” (lat.) – „Korponai részgyűlésen, 1605. november 26-án”.

¹⁴⁵ „Die praefato” (lat.) – „Az említett napon”.

¹⁴⁶ Illésházy István.

¹⁴⁷ Mladossevith-Horváth Péter, Bocskai István egyik megbízottja a bécsi béketárgyalás folyamán.

¹⁴⁸ Forgách Zsigmond.

¹⁴⁹ Articulatim (lat.) – ‘darabonként, tagolva’.

¹⁵⁰ Resolvo (lat.) – ‘elhatározza’.

¹⁵¹ Summatim (lat.) – ‘röviden, vázlatosan’.

¹⁵² Religio (lat.) – ‘hitben’.

¹⁵³ „Ut lutherani comburantur” (lat.) – „Hogy a lutheránusokat megégessék”.

¹⁵⁴ 1604. évi 22. articulus. Az utólag betoldott törvénycikk megtiltja a vallásüggyel kapcsolatos kérdések tárgyalását az országgyűlésen.

¹⁵⁵ Resolutio (lat.) – ‘határozat’.

¹⁵⁶ „De facto cessaltassanak” (lat.) – „Ténylegesen végbe menjenek”.

Sigmond Forgách: Császár őfelsége megengedte, hogy Bocskai István urunk tractálja a frigyét, kinek nap és hely praefigáltassék,¹⁵⁷ az hova utraque¹⁵⁸ bátorságosan gyűlhessenek, kinek a töröktől plenipotencia¹⁵⁹ engedtetett tractálására.

Ország: Ennek az ország cedált¹⁶⁰ elébbi postulatioja¹⁶¹ szerint.

3. Articulus: Nándorispán legyen az régi jó szokás szerint.

Sigmond Forgách: Erről való tractatust császár őfelsége halasztja, a következő gyűlésre.

Ország: Ebben az ország elébbi postulatiojához adhaereál és kívánja hogy, őfelsége a gyűlésre ne halassza, hanem az nándorispán meglegyen, kit az ország válasszon more divoum antiquorum Regnorum Decreti.¹⁶²

[46r] 4. Articulus: Az korona Magyar Országban tartassék és magyar urak bírjanak vele, more antiquorum.¹⁶³

Sigmond Forgách: Az üdőnek háború volta miatt békességesebb helyen nem tarthatta a császár ahol ott most vagyon és gondját is viseli őfelsége.

Ország: Az ország elébbi postulatioja szerint kívánja, hogy Posonban tartassék és magyar urak bírjanak vele, more antiquorum.

5. Articulus: kamora ne legyen, hanem thesaurarius more antiquorum, az ország kívánja.

Sigmond Forgách: Császár őfelsége megengedte thesaurarius legyen az ország jövedelmének percipiálására.¹⁶⁴ Az contributióknak¹⁶⁵ penig exigálására¹⁶⁶ s percipiálására az ország válasszon perceptort.¹⁶⁷

Ország: Ebben az ország azt kívánja, hogy a bányák jövedelme és egyéb minden proventusok¹⁶⁸ és contributio percipiálásának egy thesaurarius és perceptora legyen, és a két püspökök, Zuhai¹⁶⁹ és Michatius¹⁷⁰ exulok legyenek, az országban ne lakjanak.

6. Articulus: Hogy ennyi számú püspökök, mint ennek előtte principe intitularis¹⁷¹ püspökök ne legyenek és voxok se lehessen a tanácsban.

Sigmond Forgách: Őfelsége csak annyi számút tart, kit becsületesen költséggel felér őfelsége, és annyi számút, mint ennek előtte.

Ország: Az ország azt kívánja, hogy az kinek ecclesiaja nincsen, letetessék. Secularis tisztet se viselhessenek, voxok se lehessen az tanácsban az intitularis és ecclesia nélkül való püspököknek.

7. Articulus: A szent szék letetessék, az ország kívánja.

---

¹⁵⁷ Praefigo (lat.) – 'kitűzessék'.

¹⁵⁸ Utraque (lat.) – 'mindkét oldalról'.

¹⁵⁹ Plenipotencia (lat.) – 'felhatalmazás'.

¹⁶⁰ Cedo (lat.) – 'engedett'.

¹⁶¹ Postulatio (lat.) – 'igénye, követelése'.

¹⁶² „More dñum antiquor Rege Decreti” (lat.) – „Régi isteni királyságok törvényi szokása szerint”.

¹⁶³ „More antiquor” (lat.) – „Régi szokás szerint”.

¹⁶⁴ Percipio (lat.) – 'beszédésére, gyűjtésére'.

¹⁶⁵ Contributio (lat.) – 'adónak'.

¹⁶⁶ Exigo (lat.) – 'beszédésére'.

¹⁶⁷ Perceptor (lat.) – 'beszédő, behajtó'.

¹⁶⁸ Proventus (lat.) – 'termés, jövedelem'.

¹⁶⁹ Szuhay Miklós.

¹⁷⁰ Migazzi Miklós.

¹⁷¹ „Principe intitularis” (lat.) – „Uralkodó által kinevezve”.

Sigmond Forgách: Császár őfelsége in futura diaeta végez arról országgával.

Ország: Az ország adhaereál elébbi postulatijához és az dézsmának discutiálásában,¹⁷² hogy az Laszlo király decretumanak 37. titulusa¹⁷³ observáltassék,¹⁷⁴ holott nem vicarius¹⁷⁵ vagy püspök indicálja¹⁷⁶ az dézsmát, hanem az comitatus,¹⁷⁷ holott az dézsmáról való vil-longás vagon.

8. Articulus: Az jezsuiták az országból kimenjenek.

Sigmond Forgách: Erről császár őfelsége in futura diaeta országgával végez.

Ország: Az ország adhaereál elébbi kívánságához, és nem akarja, hogy az országban jezsuiták tartassanak.

9. Articulus: Idegen nemzet az országban tisztet ne bírjon, s ne viseljen, és a magyarrá letteket is harmad ízig.

Sigmond Forgách: Nem méltó, hogy az idegen nemzet kirekesztessék, holott hittel köteles az magyarok törvényének, szabadságának oltalmára, és az végekben, hadakban, sok millió pénz is költötenek az idegenek a magyar nemzet oltalmára és megvonnák azok is magokat.

[46v] Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi postulatijához, holott őfelsége egyéb országiban a magyaroknak tisztet nem ad se most, itt is akképpen cselekedjék őfelsége, az ország supplicál.

10. Articulus: Hogy a végházakban magyar vitézlő rend legyen, és országát is őfelsége magyar tanács által dirigálja.

Sigmond Forgách: Reméni őfelsége, az ország kívánsága szerint cselekedik ebben.

Ország: Ebben az ország adhaereál mégis elébbi postulatijához. Ratio:¹⁷⁸ 1. Mert őfelsége elég vitézlő magyar rendet talál. 2. Securiusában¹⁷⁹ lehet őfelsége a végházak oltalmában, mert sok végházakat az idegen nemzet adott kézben, mint Győrt,¹⁸⁰ Kanisát,¹⁸¹ Papat,¹⁸² Hatvant,¹⁸³ Egret,¹⁸⁴ Eztergomot,¹⁸⁵ es Misegradott.¹⁸⁶ 3. Mert kevesebb költség is megyen reájok, hogy sem mint az idegen nemzetre. 4. Constál,¹⁸⁷ hogy valamely végházban idegen nemzet volt az országban, az idegen nemzetre a török inkább reá sietett és siet. 5. Az mely végházban sokféle nemzet volt, s vagon is hasonlós hamarébb lött közöttök, veszedeleme és így magyar tanácsok és magyar vitézlő rend legyen az országban. Az ország supplicál mégis ebben ellen ne tartassék.

---

¹⁷² Discussio (lat.) – ‘megvizsgálásban’.

¹⁷³ Utalás II. Ulászló 1495. évi 37. törvénycikkére.

¹⁷⁴ Observo (lat.) – ‘megtartassék’.

¹⁷⁵ Vicarius (lat.) – ‘helyettes’.

¹⁷⁶ Indico (lat.) – ‘szabja meg’.

¹⁷⁷ Comitatus (lat.) – ‘vármegye’.

¹⁷⁸ Ratio (lat.) – ‘érv’.

¹⁷⁹ Securus (lat.) – ‘biztonságban’.

¹⁸⁰ Győr (ma: Győr, H).

¹⁸¹ Kanizsa (ma: Kanizsa, H).

¹⁸² Pápa (ma: Pápa, H).

¹⁸³ Hatvan (ma: Hatvan, H).

¹⁸⁴ Eger (ma: Eger, H).

¹⁸⁵ Esztergom (ma: Esztergom, H).

¹⁸⁶ Visegrád (ma: Visegrád, H).

¹⁸⁷ Consto (lat.) – ‘ismeretes, nyilvánvaló’.

11. Articulus: Személye szerint a császár lásson meg bennünket.

Sigmond Forgách: Őfelségének sok dolgai miatt nem lehetett, de azért becsületes atyafiát praefigálta őfelsége.

Ország: Ebben az ország adhaereál mégis elébbi kívánságához alioquin¹⁸⁸ palatinus legyen a gyűlésben kívánjuk.

12. Articulus: Ha kik vétetennek őfelsége ellen iuridice convictáltatván¹⁸⁹ büntetessenek vagy octaván vagy gyűlésben és elvött jószágok visszaadassék.

Sigmond Forgách: Megcselekedti őfelsége és in futura diaeta assecurálja magát és országgával végez róla.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi postulatiojához, secundum Decreti Tripartiti pars [primus] titulus 9.¹⁹⁰ Nemo nisi citati et legitime convictus puniatur.¹⁹¹ Azért de facto assecurálja magát őfelsége.

13. Articulus: Ez mostani feltámadásért soha senkin sem személyében, sem marhájában, sem jószágában őfelsége bosszút nem áll.

Sigmond Forgách: Elébbi resolutioját iterálja¹⁹² őfelsége.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi postulatiojához, nem is ismeri vétkét, hogy kegyelmét kívánná, holott expressa lex in decreto I. Ludovici Regis titulus 9.¹⁹³ Ha a király az országot szabadságában és törvényében nem tartja az ország resistálhat ellene. Mi pedig szabadságunk és országunk törvényének elrontásáért támadtunk fel méltán.

[47r] 14. Articulus: Az, mit kinek adott, donált őfelsége mostani fejedelmünk, pro rato et firmo acceptálja a császár.

Sigmond Forgách: Nem lehet, mert illegitime emanáltattak az donatiok, és affélék régente is cessáltattak, mint Ferdinandus idejében is Janos király donatioi.

Ország: Ebben az ország adhaereál elébbi végezéséhez.

15. Articulus: Vannak oly dolgok is, melyek őfelségétől cselekedettek országunk törvénye ellen és praestáltattak¹⁹⁴ törvényünk szerint.

Sigmond Forgách: Nem emlékezik a császár arról, micsodák voltak volna elébbi resolutioja szerint.

Ország: Ebben az ország adhaereál az elébbi feleletéhez és sufficienter megmutatják, miket cselekedett őfelsége országunk törvénye ellen, kik, hogy megadassanak és efféle insolentia¹⁹⁵ ezután ne legyenek, az ország mégis kívánja, assecurálja magát a császár őfelsége de facto, és ne a gyűlésre halassza.

Végezetre elvégezvén az feljül megírt articulusokat, az ország ultima Novembris¹⁹⁶ szólván egymás között, az harmadik articulusat akarják stabilizálni, hogy az nándoriszán

---

¹⁸⁸ Alioqui (lat.) – 'valamiképpen'.

¹⁸⁹ „Iuridice convictáltatván” (lat.) – „Jogilag bizonyítottán”.

¹⁹⁰ Werbőczy István Hármaskönyv (Tripartitum) 1. rész 9. cím 6. §-ra.

¹⁹¹ „Nemo nisi citati et legitime convictus puniatur” (lat.) – „Csak azok legyenek büntetve, akiket törvényesen elítéltek, hacsak nem voltak idézővé”.

¹⁹² Itero (lat.) – 'megismétli'.

¹⁹³ „Expressa lex in decreto I. Ludovicus Regis titulus 9.” (lat.) – „Ez a törvény világos I. Lajos király törvénykönyvének 9. cikkelye szerint”.

¹⁹⁴ Praesto (lat.) – 'elvégezték'.

¹⁹⁵ Insolentia (lat.) – 'szokatatlanságok'.

¹⁹⁶ „Ultima Novembris” (lat.) – „November végén”.

ugyan ez mostani gyűlésben denomináltassék,¹⁹⁷ et in futura¹⁹⁸ csak confirmálja a császár, ha az frigy véghez megyen és az országnak német fejedelem alá kell jutni. Erről az ország között sok articulus lévén, noha ratiot is adva sokakban, hogy nem lehet mostan a denominálás, mert kinek köszönhetjük meg szolgálatját, ha nem urunknak, őfelségének, ki mi mellettünk életét, fáradságát, hűségét nem szánta, és őfelségét kell választanunk. Hogy lehet az, hogy az kardot sem tőtte le és a frigy sem ment végbe? Ezen nem alkhaván,¹⁹⁹ s voxot kérdvén az maior pars²⁰⁰ választá urunkat, denominális palatinusnak, kiről az ország izent is urunknak őfelségének. Urunk őfelsége hozzája való jó akaratját igen megköszöné, de a palatinusságot fel nem vőtte, meg sem veté, hanem hagyja, hogy csak maradjon in memoria statutum et ordinum,²⁰¹ és így marad végben a tracta.

Ezek felett urunk magáról és állapotja felől írt volt a császárnak, hogy ha már a jó békességnek véghez kell menni, meggondolja a császár őfelsége azt, hogy urunk őfelsége ez mostani insurrectionak²⁰² nem oka, és a Magyar Ország fejedelemségét magának semmiképpen felfuvalkodásból nem vindicálta,²⁰³ sem azért kardot nem kötött fel. Megemlékezik arról császár őfelsége, hogy mikor Sigmond fejedelem²⁰⁴ Erdelyből kiment, a fejedelemséget occupálhatta²⁰⁵ volna, és az ország is accepalta volna és kénálták is vele, de nem cselekedte. Mostan is azért az magyar nemzet országa törvényének megrontásáért, és szabadságának nem létért kötötte fel országa törvénye szerint a kardot, szabad akaratjok szerint választottuk fejedelm[e]nké.²⁰⁶ Hogy azért a császár őfelsége jól gondolkodjék, hogy urunknak őfelségénél [47v] oly contentálása²⁰⁷ legyen, kiből fejedelmi módra élélhessen és az keresztény országoknak is szolgálhasson, és az frigyét is az magyar, német és török között egyszersmind véghezvihesse, igyekezeti szerént az keresztény országok hasznára.

Ez kívánságára Matyas herceg a császár népében replicál²⁰⁸ ily formán: miért hogy Bocskai István az törökhöz kötte magát, és az jó alkalmatosságot, kivel immár közelítvén a törököket Magyar Országból kiűzhetjük vala, elveszté, ítilje meg. Ez világ kívánhatta ő fejedelemségét vagy nem, de hogy ebben a császár őfelsége kegyelmessége megtessék hozzája, legyen meg a békesség, és Erdelt úgy, mint Sigmond bírta az két várnak, Zatmarnak²⁰⁹ avagy Varadnak²¹⁰ egyikével azon várakhoz való jószágokkal csak bírja azon titulussal, amineművel Sigmond²¹¹ bírta és élt, de a magyar országi titulust letegye, és megesküdjék, hogy Erdelt Magyar Orszagtól el nem szakasztja, hanem a magyar koronához tartja. Ha fi-

---

¹⁹⁷ Denomino (lat.) – ‘megneveztessek’.

¹⁹⁸ „Et in futura” (lat.) – „És a jövőben”.

¹⁹⁹ Értsd: egyezvén. EMSzT I. 232–233.

²⁰⁰ „Maior pars” (lat.) – „Nagy rész”.

²⁰¹ Helyesen: „In memoria statutuum et ordinum” (lat.) – „A karok és rendek emlékeztetésben”.

²⁰² Insurrectio (lat.) – ‘felkelés’.

²⁰³ Vindico (lat.) – ‘követelte’.

²⁰⁴ Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelem (1588–1594, 1594–1598, 1598–1599, 1601–1602).

²⁰⁵ Occupo (lat.) – ‘elfoglalhatta’.

²⁰⁶ Javítva erről: „fejedelmekke”, ami nyelvtanilag hibás alak.

²⁰⁷ Contendo (lat.) – ‘törekvése’.

²⁰⁸ Értsd: válaszol.

²⁰⁹ Szatmár (ma: Satu Mare, RO).

²¹⁰ Várad (ma: Nagyvárad, RO).

²¹¹ Báthory Zsigmond.

ai lesznek, haeresek²¹² legyenek Erdelyben, ha maradéki nem lesznek, tehát a magyar koronához az ország visszazsalljon, atyafiai is assecurálják magokat, hogy holta után semmi juszt az Erdelyi Fejedelemséghez nem praetendálnak,²¹³ és az minemű pénzt Bányán²¹⁴ veret, azon is egyfelől a császár pecsétü legyen, és esztendőnként magyar országgyűlésre követét bocsássa és Erdelytől esztendőnként bizonyos ajándékot küldjön.

Erre mit replicál az ország, először azt írom meg, és annak utána az békesség tractálásának rendit és kívánságát a császárnak Matthias herceg által mi legyen articulatim notabo.²¹⁵

Ultima Novembris az ország mikor deliberála²¹⁶ az nándorispánság felől, szóla ugyan akkor, de másodnapra id est ad primum Decembris²¹⁷ haladván az dolog, urunk őfelsége contentálásáról értvén és tudván azt, hogy teljességében Bastától²¹⁸ úgy elpusztított, rontatott és semmivé tétetett azonképpen Varad tartománya a császár erejétől az megszálláskor és Szakmár tartománya is a sok hajdúktól és Bastától, hogy mindezekből is egy úr úri formán el nem élhetne, és Erdely nem hogy hamar, de ennek utána ötven esztendővel is kevés épületet vehet. Azt is meggondolja császár őfelsége, hogy Bocskay István urunk őfelsége az török császárnak felette nagy kedvében vagyon és mind őfelségének s országának az frigy dolgában szolgálhat, használhat az tractálásban. Nem árt azért, ha őfelsége császár urunk az Felső Magyar Országot Erdely Országához szakasztja, [48r] Bocskai István urunknak őfelségének bírnia, és így Magyar Országban lakván urunk őfelsége többet szolgálhat császárnak, őfelségének és országának, így az országok sem szakadhatnak kétfelé, securus bis²¹⁹ lehet őfelsége császár urunknak hozzája való hűségében. Ezekre az ország kívánja, hogy császár accedáljon és assecurálja magát.

Immár mégis urunknak maga felől írásához képest Matyas herceg ír articulusokat de publica pace,²²⁰ mint legyen a császár őfelsége resolutioján kívül, melyek így következnek.²²¹

1. Az maga contentálásáról való választétele urunknak, mint ide fel praefigáltatott.

2. Az törökkel bár legyen a békesség, de mindenfelől az végekben irassanak, és bizonyos határok legyenek specificálva,²²² kire immár Matthiás herceg bizonyos commissariusokat is rendelt.

3. Az török várakhoz való pusztá faluk meg ne telepedjenek, se építtessenek, hanem azokból elfutott szegénységeknek más pusztá hely adassék megszállására.

4. Az csaták és háborúk minden felől meg tiltassanak.

5. Az áróseembereknek²²³ bizonyos letevő helyek legyen, holott marhájokat veluti ad locum depositionis²²⁴ vigyék, mind port, szerszámot és fegyvert minden artellariákhoz²²⁵ velek, mind magyar, német, török, sub nota perpetuus infidelitatis²²⁶ töröknek senki ne adjon.

---

²¹² Helyesen: heres (lat.) – 'örökösök'.

²¹³ Praetendo (lat.) – 'igényt tart'.

²¹⁴ Nagybánya (ma: Baia Mare, RO), Bocskai idejében az a pénzverés egyik színhelye.

²¹⁵ „Articulatim notabo” (lat.) – „Egyenként közölve”. A bekezdés a szövegben aláhúzva.

²¹⁶ Delibero (lat.) – 'határoz'.

²¹⁷ „Id est ad primum Decembris” (lat.) – „Vagyis december elsejébe”.

²¹⁸ Giorgio Basta (1544–1607) császári generális, majd tábornagy (1594–1607).

²¹⁹ „Securus bis” (lat.) – „Kétszeresen biztos”.

²²⁰ „De publica pace” (lat.) – „A nyilvános békéről”.

²²¹ A bekezdés a szövegben aláhúzva.

²²² Értsd: részletezve.

6. Canisát, Eztergamot, Egret, Lippat,²²⁷ Vilagos²²⁸ várát az török vissza adja, fejedelmünk megszerezze.

7. Hogy a békeszerzésben minden keresztény országok beírassanak és Hispaniának az frigylevelében hely hagyassék, míg ez frigy véghez megyen az hispaniai királlyal.²²⁹

8. Az frigy után fizetessen Erdelyből az töröknek az mostani állapotjában, az mint lehet az régi szokás szerént.

9. Havaselfölde,²³⁰ Moldova az magyar koronához hallgasson és tőle el ne szakadjon.

10. Az frigy véghez menvén, az hadak utrinque²³¹ elbocsáttassanak és az tatár ki menjen az országból totaliter.²³²

11. Hogy az törökkel urunk az ország között örök békességet szerezzen, avagy addig lévőtt, míg az két császár nemzet durál.²³³

Ez 11 articulusoknak, mint oda fel megvayon írva, az ország csak az elsőre replicált, és kívánta, hogy ha az frigy megleszen, urunk őfelsége fejedelmi módra contentáltassék az többire, mint maga személyében is írt az előtt maga felől, maga replicált is tanácsival. [48v] Accedál mégis egy dolog, mikoron az magyaroknak frigybeli kívánságokra a császár ő magát resolválván Forgacs Sigmond uramat alá bocsátotta volna Korponara,²³⁴ urbis²³⁵ Forgács úr azt proponálta,²³⁶ noha úgymond Novembernek 5dik napjáig volt az frigy, de ám legyen utolsó napjáig, addig az magyarok lássák, vagy az frigy leszen és jó békesség, vagy ha az nem lehet, az kard legyen mindkét félnek a kezében, mert a császár nagy kötelességgel tartja hadát, kiket messze országból gyűjtött egybe.

Ebben az ország adhaereál a császár őfelsége 17dik articulusához, hol az vayon írva omnes indiciae tractantur, arma utrinque sileant²³⁷ az indicianak²³⁸ peniglen (ki nagy dolog) tractálására nap és hely praefigáltassék, az hova per assecurationem²³⁹ mind német, magyar, török bátorságosan gyűlhessenek.

Itt immár izene az ország Forgács Uramnak, miképpen köti őnagysága oly röviden az kótélhez, holott a császár resolutioja ellenkezik az őnagysága szavával.

---

²²³ Értsd: kalmároknak, kereskedőknek. EMSzT I. 433. Eredeti javítás erről: „erősebbeknek”.

²²⁴ „*V eluti ad locum depositionis*” (lat.) – „*Mintegy megőrzési helyre*”.

²²⁵ Értsd: tüzésérghez.

²²⁶ „*Sub nota perpetuus infidelitatis*” (lat.) – „*Hosszú felségsértési per alá*”.

²²⁷ Lippa (ma: Lipova, RO).

²²⁸ Világos (ma: Şiria, RO).

²²⁹ III. Fülöp (1578–1621) spanyol király (1598–1621).

²³⁰ Havasalföld.

²³¹ Utrinque (lat.) – ‘*mindkét oldalról*’.

²³² Totus (lat.) – ‘*teljesen, egészen*’.

²³³ Duro (lat.) – ‘*megmarad*’.

²³⁴ Korpona (ma: Krupina, SK).

²³⁵ Urbis (lat.) – ‘*városnak*’.

²³⁶ Propono (lat.) – ‘*ígérte*’.

²³⁷ „*Omnes indicia tractantur, arma utrinque sileant*” (lat.) – „*Minden feladást tárgyaljanak meg és hagyjanak fel a háborúval*”.

²³⁸ Indicia (lat.) – ‘*fegyverszünet*’.

²³⁹ „*Per assecurationem*” (lat.) – „*Jóváhagyással*”.

Felelet: Az *resolutio in scriptis*²⁴⁰ nála volt, de hogy el akart indulni és felült szekerére, Matthias herceg szóval mondta azokat.

Mindazonáltal, hogy az frigy tractálásának napjának messzebb kell haladni, megengedi a császár ilyen *conditiokkal*,²⁴¹ mint *articulatim* ide fel előszámláltaték, kire az ország noha resolvál, de mindazonáltal a császár kívánságára való replicája az országnak marad fenn és kívánja az ország, hogy ad *festum visitationis beatae virginis Mariae*²⁴² tetessék az frigy tractálásának terminusa.

Sigismundis Forgács: 1. Az törökkel való békeség micsoda *conditiokkal* legyen, az ország lássa és resolválja magát.

Responsum: Legyen az országnak gondja arra.

2. Az frigynek tractálása alatt az ország őkegyelmének percipiálására bizonyos ember választassék, ki percipiálja és számot is adjon róla.

Replica Statutumum: Az mely jövedelem császár őfelsége kezéhez megyen az *indicia tractálása* alatt, tartson őfelsége számot, ami ide való percipiálást nézi, arra ne viseljen, viseltetik itt szám arra, kevés számtartás kell hozzá.

3. Sigmond Forgách: Az törökkel való békesége a németnek, ha nem lehetne is az magyar nemzet el nem szakad az német mellől, ad *extremum vitae*.²⁴³

Felelet: Az békeség²⁴⁴ legyen egyszersmind, legyen az magyar és törökkel, az ország kívánja, el nem szakad a töröktől egyátaljában.

[49r] 4. Sigmond Forgách: Az bányák elpusztultak, szükség ahhoz tudós mesterek Becsből²⁴⁵ alá jöjjenek és megépítsék.

Felelet: Az bányák, kik őfelsége urunk hűsége alatt vannak kevesebb költséggel, jobban megépíttetnek, hogy sem mint azelőtt sokkal az kevesebb költségre több hasznot is adnak, tudnak az magyarok is ahhoz.

5. Sigmond Forgách: Az várak, kik alatt had tartazik, az *indicia* alatt őfelsége kezéhez bocsátassanak, kiket a császár éléssel, néppel, porral és golyóbyssal profontolhasson,²⁴⁶ mint Varad, Tokaj, Murán.

Felelet: Az várak, hogy őfelsége kezéhez bocsátassanak az ország megengedi, de hogy port, golyóbyssat, népet vigyen belé, nem engedtetik, hanem minden népnek élésre való profontot adat az ország pénzékért, azoknak akik benne vannak ő *conditione*, hogy ki ne járjonak és semmit be ne vigyenek, a várnak jószágával is semmit ne bírjanak az frigy végéig. Ha az frigy véghezmegyen jó, ahol nem, azon állapottal, mint most vagyon szoruljanak beléljök és legyen mostani állapottal császár keze benne.

6. Sigmond Forgách: Az kinek jószágok, marhájok az *disturbiumban*²⁴⁷ elvetetett, azoknak jószágok visszaadassék és marhájok is, ha kit fel találhatnak benne.

---

²⁴⁰ „*Resolutio in scriptis*” (lat.) – „*A határozat írásban*”.

²⁴¹ *Conditio* (lat.) – „*feltételekkel*”.

²⁴² „*Ad festum visitationis beatae virginis Mariae*” (lat.) – „*Boldog Szűz Mária vizitációjának ünnepe*”.

²⁴³ „*Ad extremum vitae*” (lat.) – „*Élete végéig*”.

²⁴⁴ Javítva erről: „*vekeség*”.

²⁴⁵ Bécs.

²⁴⁶ Profont: katonai élelmiszer ellátmány. EMSZT X. 973–974.

²⁴⁷ Értsd: zavarban.

Felelet: Az két fél között valaki most valamit bír, bírja utrinque az indiciának végéig. Interim a minemű jószágát urunk hívei közül valóinak, valakinek más bírna, arról országgal végez őfelsége urunk.

7. Sigmond Forgács: Az frigy tractálásának helye és napja praefigáltassék, és a töröktől, azaz vezértől,²⁴⁸ budai pasától²⁴⁹ és végbeli atyáktól assecuratio adassék, az bátorságos járásra és indiciának tractálására. Interim az török várat ne szálljon et arma silent utrinque²⁵⁰ a császár is hadát elbocsássa.

Felelet: méltó, hogy mindezek meglegyenek az indiciának végéig.

8. Sigmond Forgách: Zombathból²⁵¹ a praesidium²⁵² kivetessék.

Felelet: Hogy praesidium ne legyen benne, nem méltó, annyi sem leszen benne, mint mostan, hanem csak az mennyire méltó.

Felhasznált irodalom

- Bak* 2000   *Bak Borbála*: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. Ajánlás a magyar nyelvű források közreadásához. *Fons*, 7. (2000) 1. sz. 91–137.
- Benda–Bocskai* 1992   *Benda Kálmán*. Bocskai István. Levelek. Bukarest–Budapest, 1992.
- CJH I. 1899   Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. I. kötet. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *dr. Kolosvári Sándor* és *dr. Óvári Kelemen*. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: *dr. Márkus Dezső*. Budapest, 1899.
- Csonka* 1988   Homonnai Drugeth Bálint naplója. Sajtó alá rendezte: *Csonka Ferenc*. In: Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Közreadja: *Csonka Ferenc–Szakály Ferenc*. Budapest, 1988. 99–145.
- Csonka–Szakály* 1988   Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Közreadja: *Csonka Ferenc–Szakály Ferenc*. Budapest, 1988.
- Ember* 1946   *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946.
- EMSzT I.   Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. köt. Szerk.: *Szabó T. Attila*. Bukarest, 1975.
- EMSzT X.   Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. X. köt. Szerk.: *Szabó T. Attila*. Kolozsvár–Budapest, 2000.

---

²⁴⁸ Lala Mehmed török nagyvezér (1604–1606).

²⁴⁹ Kádizáde Ali pasa.

²⁵⁰ A fegyverek hallgassanak mindkét oldalon.

²⁵¹ Nagyszombat (ma: Trnava, SK).

²⁵² Praesidium (lat.) – ‘őrség’.

- EOE V. Erdélyi Országgyűlési Emlékek: Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae, V. k. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1879.
- Erdélyi* 1909–1942 Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére (1859–1909). Szerk.: *Erdélyi Pál*. Kolozsvár, 1909–1942.
- Fallenbüchl* 2002 *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Budapest, 2002.
- J. Újváry* 2006 *J. Újváry Zsuzsanna*: Kassa és a Bocskai szabadságharc kezdete. *Confessio*, 30. (2006) 3. sz. 38–50.
- Jubász* 2011 *Jubász Krisztina*: A Bocskai felkelés okai. Bocskai István magyarországi (ország)gyűlései. *Szeged*, 23. (2011) 8–9. sz. 32–39.
- Jubász* 2012 *Jubász Krisztina*: Bocskai István erdélyi országgyűlései. *Belvedere Meridionale*, 24. (2012) 3. sz. 6–16.
- Károlyi* 1883 *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pere. Budapest, 1883.
- Körmendy* 2009 Levéltári kézikönyv. Szerk.: *Körmendy Lajos*. Budapest, 2009.
- László* 2017 *László Andor*: Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz (1605). *Történelmi Szemle*, 59. (2017) 3. sz. 379–398.
- Lencz* 1917 *Lencz Géza*: Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede. Eine Kirchenhistorische Studie. Debrecen, 1917. 47–60.
- MOE XI. Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comititalia Regni Hungariae, XI. k. Szerk.: *Károlyi Árpád*. Budapest, 1899.
- Nagy* 2005 *Nagy László*: Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Debrecen, 2005.
- Nagy* I. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. köt. Pest, 1858.
- Nagy* VII. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, VII. k. Pest, 1860.
- Pálffy* 1997 *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 59. (1997) 2. sz. 257–288.
- Pálffy* 2010 *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.
- Papp* 2014 *Papp Sándor*: Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2014.
- Péter* 2008 *Péter Katalin*: Illésházy Istvánról. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 13. (2008) 2. sz. 127–165.

- S. Lauter* 1993 *S. Lauter Éva*: A Palatinus Regni Hungariae a 17. században. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnap-jára. Szerk. *Horn Ildikó*. Budapest, 1993. 215–239.
- Szilágyi* 1878 *Szilágyi Sándor*: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. *Magyar Történelmi Társulat Társulati Közlöny*, 1. (1878) 1. sz. 1–84., 2. sz. 273–338., 3. sz. 577–652.
- Teszelszky* 2006 *Kees Teszelszky*: A Bocskay-korona mítosza; a koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: Magyarország védelme – Európa védelme. Szerk.: *Petercsák Tivadar–Berencz Máttyás*. Studia Agriensia 24. Eger, 2006. 239–247.
- Tusor* 2015 „*Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak*”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Feltárta, szerkesztette és közreadja: *Tusor Péter*. Budapest, 2015.
- Venásch* 2007 *Venásch Eszter*: Homonnai Druget Bálint hadinaplójának kiadatlan része. *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények* (2007) 19–46.

PAPP SÁNDOR

EGY NAGYVEZÉRI BESZÁMOLÓ BOCSKAI ISTVÁN
HALÁLÁRÓL ÉS A MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI
HATALOM ÖRÖKÖSÖDÉSÉRŐL*

Amikor az ünnepelt, Tóth Sándor László barátom elkezdett intenzíven dolgozni a tizenöt éves háború történetének feltárásán, valóban igaz volt az a többször is hangoztatott véleménye, miszerint a hosszú török háborúnak is nevezett eseménysor sokáig nem a súlyának megfelelő mértékben volt jelen a magyar történetírásban. Ez a korábbi helyzet mostanáig alaposan megváltozott, az utóbbi húsz–huszonöt év alatt a hódoltság magyar történelem egyik legtöbbet vizsgált időszakává vált, amit számtalan monográfia és tanulmány fémjелеz. Hogy ez a fejlődés végbemehetett, jelentős mértékben köszönhető Tóth Sándor László munkásságának is.¹ A Szegedi Tudományegyetemen és annak környezetében lassan kialakult egy virtuális kutatócsoport,² amelynek tagjai (Ivanics Mária,³ Bagi Zoltán Péter,⁴ Juhász Krisztina⁵ és ezen sorok írója⁶) szoros kapcsolatban végezték munkáikat az ünnepelttel. Az alábbi forrásközléssel szeretnék hosszú és eredményekben gazdag munkás éveket kívánni Tóth Sanyinak, a kedves kollégának és a jó tanárnak.

*

A Bocskai István által vezetett rendi felkelés történetére az utóbbi években jelentős hangsúly helyeződött.⁷ A bécsi és a zsitvatoroki béke megkötésével mind a magyar rendek és a Habsburg uralkodó, mind pedig Prága/Bécs és az Oszmán Birodalom között kialakul-

---

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre. A kutatást a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú FIKP program támogatta. Köszönettel tartozom Fazekas István és Oross András bécsi levéltári delegátusoknak a bécsi kutatás során nyújtott segítségért.

¹ A számtalan tanulmány mellett hadd említsem csak a téma legteljesebb monográfiáját: *Tóth* 2000.

² *Tóth* 2010. 4–5.

³ *Ivanics* 1994.

⁴ *Bagi* 2011.; *Bagi* 2010. 97–107.; *Bagi* 2016.

⁵ *Juhász* 2012. 6–15.

⁶ *Papp* 2003.; *Papp* 2014.

⁷ *Arens* 2001.; *Szekeres* 2004.; *Bakó* 2004.; *Nyakas* 2005.; *Nagy* 2005.; *Nyakas* 2006.; *Papp–Jeney Tóth* 2006.; *Barta–Jatizlauk–Papp* 2007.; *Czigány–Bertók–Kisteleki–Basics–Závodí* 2005.; *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2*. Miskolc, 2008.; *Dominkovics* 2006.; *Óze* 2008. 207–208.; *Óze* 2009. 157–158.; *Szabó* 2010². *G. Etényi–Horn–Szabó* 2006.; Tudományos konferencia a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából. 2004. december 6. *Studia Carolinensia*, 7 (2006) 1. szám. *Nyakas* 2004.; *Nyakas* 2008.; *Nyakas* 2009.; *Nyakas* 2010.; *Nyakas* 2010²; *Teszelszky* 2009.; *Pálffy* 2009. 5–70.; *Illik* 2011. 67–89.; *Óze* 2009.132–153.

tak azok a keretek, amelyek az elkövetkező eseményeket meghatározták. A hosszú, a 17. századot alapvetően jellemző korszak nem szűkölködött újabb kihívásokban. A két, egymással szoros összefüggésben lévő béke, a bécsi és a zsitvatoroki csak a felek között kialakult pathhelyzet miatt maradt meg tartósnak.

A magyarországi viszonyok szempontjából meghatározó, hogy Bocskai István 1606. december 29-én elhunyt. A bécsi béke értelmezése szerint Észak-Magyarország Kassával egyetemben visszatért a magyar Szent Koronához. A megállapodás alapján Bocskainak a korábbi erdélyi vajdák által birtokolt területek, a történelmi Erdély és az azt kiegészítő, Partiumnak nevezett tiszántúli részek jutottak. A bécsi békének megfelelően Mátyás főherceg, Rudolf császár/király magyarországi helytartója ki is jelölte Dóczy Andrást és Enyingi Török Istvánt, hogy Bocskait Habsburg részről iktassa be az Erdélyi Fejedelemségbe.⁸ A visszatérő területek irányítását két királyi megbízottra, komisszáriusra, Thurzó Györgyre és Forgách Zsigmondra bízta, akiknek a feladatukban állt Kassa, Bocskai székhelyének minél gyorsabb átvétele. Ekkor már ismert volt Bocskai egyre súlyosbodó betegeskedése, ezért Mátyás főherceg megengedte, hogy a fejedelem, ha egészsége nem engedi meg a Kassáról való elindulást, még maradjon ott, a város visszavétele után is. Miután Mátyás megtudta, hogy Bocskai elhunyt, utasította az embereit, hogy ne csak az eddig kijelölt területeket, hanem Bocskai magtalan halála után visszajáró Ugoicsa, Bereg, Szabolcs, Szatmár vármegyéket, Kálló, Szatmár, Tokaj várait minden tartozékaikkal, valamint Tarcal, Bodrogeresztúr és Olaszliszka mezővárosokat is csatolják vissza.⁹ Az észak-magyarországi rendek döntése szerint Homonnai Drugeth Bálint és Nyáry Pál kapta a megbízatást arra, hogy a nevezett területeket átadják a király megbízottjainak.

Bocskai István a halála előtt végrendeletében rendelkezett Magyarország sorsáról. Utódaul – nem lévén vér szerinti leszármazottja – Homonnai Drugeth Bálintot jelölte ki, s kijelentette, hogy amíg a Szent Korona a „németek” kezében van, addig Erdélyben ellensúlyként egy magyar fejedelmet kell tartani.¹⁰ Ez a rendelkezés arra utalt, hogy elfogadta a bécsi béke által létrejött viszonyokat, s Homonnait Erdélyben fejedelemnek szánta. Értelmezés kérdése, hogy törvény szerint erre volt-e jogalapja, hiszen a megállapodás eredetileg csak a vér szerinti öröklést hagyta volna jóvá. Végrendeletét három udvari emberének kellett végrehajtani: Alvinczi Péter udvari papjának, Örvédy Pál tanácsosnak és kincstartónak, s Péchi Simonnak, Bocskai titkárának.¹¹ Tulajdonképpen ezek az urak alkották a Ho-

---

⁸ „*Quod introductionem Illustrissimi Stephani Bocskay in principatum Transylvaniae concernit...*” Benda Kálmán: Magyar Országgyűlési Emlékek. Az 1607. részgyűlések irataiból. (Kézirat Benda Kálmán lakásán.) Az értékes, de mindmáig kiadatlan anyagot az azóta már szintén elhunyt Benda Gyula szíves engedelmével használtam. 2–4. Egy ideig úgy tűnt, hogy a hagyaték elveszett, azonban a Bocskai-könyvem írása közben felfedeztem, hogy a magyar országgyűlések folytatására vonatkozó teljes iratanyag átkerült a Ráday Gyűjteménybe: 16. kartondoboz. MOE 1607–1608. Levéltári kutatási jegyzetek 1. Kassai részgyűlés 1607. 02. 11.; 2. kassai részgyűlés 1607. 03. 20. 1–7. Benda Kálmán bevezetése; 3. kassai részgyűlés 1607. október 10. (2. példány); 17. kartondoboz. MOE Újragépett oldalak az 1607-es országgyűlések irataiból; MOE Kassai részgyűlés 1608. július–augusztus. Több példányban minden javításokkal, tisztázatokkal; Papp 2006. 133–152.

⁹ MCRH XII. K1917. 693.

¹⁰ Szigethy 1986.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNO) Országos Levéltára (OL) P 147. K. Papp Miklós gyűjteménye. 8. cs. fol. 14. A dátum tévesen: Cassiviae die 2 mensis Januarius Anno Domini 1606., ténylegesen

monnai uralmát támogatók magját. A végrendelet rendelkezett arról, hogy a fejedelem holttestét Erdély fővárosában, Gyulafehérváron, az ottani székesegyházban helyezték végső nyugalomra. Mivel ezt uralkodónak járó módon készítették elő, több ezer fős gyászoló követte az 1607. február elsején Kassáról induló koporsót.¹² A testamentumos urak a Belgrádban tartózkodó Kujudzsu Murád pasát, a magyarországi szerdárt is értesítették a halálesetről.¹³

Az erdélyi gubernátor, Rákóczi Zsigmond és a testamentumos urak között intenzív levelezés folyt, miközben a Kassáról közelítő menet lassan haladt Erdély felé. Az egyik téma az új fejedelem megválasztásának kérdése volt: előbb legyen-e a temetés, vagy a már megválasztott új uralkodó temettesse-e el elődjét?¹⁴ Ugyanakkor az erdélyieket zavarta a tévesen vagy tudatosan eltúlzott több ezer főnyi fegyveres kísérő fenyegetése, akikkel egy számukra kedvezőtlen hatalmi váltást, Homonnai kierőszakolt megválasztását is meg lehetett volna valósítani. Többszörös levélváltás után elérték, hogy a fegyveresek zöme visszaforduljon, s csak a kísérő előkelők léptek Erdély földjére.

Miközben temetésre készült az ország, Rákóczi Zsigmond – kihasználva azt, hogy maguk a testamentumos urak ajánlották fel a lehetőséget a végtisztesség előtti választásra – 1607. február 12-én az erdélyi rendek döntése alapján elfoglalta a fejedelmi széket. A korábban megfogalmazott véleményemet, miszerint a hirtelen bekövetkezett változás, Rákóczi erőteljes fellépése megzavarta Kujudzsu Murád pasát, és beleegyezett a kialakult helyzetbe, további adatokkal lehet alátámasztani. Esterházy Miklós nádor török okmányai között maradt meg két, Kádizáde Ali budai pasától és Murád nagyvezírtől Nyáry Pálnak szóló levél, amelyek egyértelműsítik a török vezetés zavarát. A budai pasa Rákóczi Zsigmond tettét ravaszágnak tartotta, s kifejtette, hogy a nagyvezír továbbra is azon fáradozott, hogy Bocskai testamentumát érvényesítse.¹⁵ Murád levele Nyárynak azonban teljes tanácsalanságot árul el. A nagyvezír kiemelte, hogy elsősorban Bocskai testamentumát akarta érvényesíteni. A padisah egy korábbi engedélye alapján – amiről joggal feltételezhetjük, hogy sohasem létezett¹⁶ – Bocskainak joga volt halála utánra valakit kiválasztani az Erdélyi Fejedelemségre. A nagyvezír szerint Nyáry Pál és más magyar előkelők is azt támogatták, hogy Homonnai legyen az új erdélyi fejedelem. Így ő kinevező iratot (*berát*), zászlót, kardot, botot, kaftánt és lovat küldött Erdélybe. Murád pasa úgy tudta, hogy a hatalmi jelképek Bocskai holttestével egy időben érkeztek meg Gyulafehérvárra, ahol azokat

---

1607.). Az okmány kiadása: *Torma* 1867. 93–95. (A kiadó szerint ez másolat, véleményem szerint az eredeti példány.)

¹² EOE V. S318.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, İstanbul) A. AMD (1017) 1/5; *Temil* 1984. 113–114.; BOA. (A) AMD Dosya: 1. Nr.: 1/5; Homonnai kinevező iratára l. ANR-Braşov. Arh. Bisericii Negre E. IV, 150.; Kiadására l. *Papp* 2014². 125–130.

¹⁴ *Papp* 2008. 7. sz. dokumentum; Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Türkische Urkunden 1607. 03. 20. 9. (1015. zilkáde 20–9.); *Hammer–Purgstall* 1829. 71–73.; *Papp* 2004. 575–578.

¹⁵ *Fekete* 1932. 426. Nr. 6.

¹⁶ *Papp* 2014. 311–322.; *Papp* 2006. 133–152.

már Rákóczi Zsigmond vette magához, mint frissen megválasztott „király”. Amint ezt a nagyvezír megtudta, új kinevező okmányt küldött Homonnainak.¹⁷

A korábbi kutatásaim alapján bizonyos, hogy ezt az okmányt ténylegesen a szultán küldte Isztambulból, a nagyvezír január végén megfogalmazott kérésére. Ez a dokumentum valamikor március elején érkezett meg Belgrádba, majd onnan Budára. Azt biztosan nem lehet megállapítani, hogy az új megerősítő jelvényeket Homonnai átvette-e vagy visszautasította. A hozzá menő követségekről szóló hírek, illetve a kassai márciusi részgyűlés ellene felhozott vádjai alapján az bizonyos, hogy a törökök mindent megtettek, hogy át is adják neki a hatalmi jelvényeket.¹⁸

A nagyvezír Musztafa mütefferrikán keresztül Nyáry Páltól megtudakolta, vajon mi az erdélyi előkelők véleménye. A nagyvezír Rákóczi hatalomra jutásáról írt Ali budai pasának és magának Homonnainak is. Ugyanakkor Erdélybe is küldött egy másik mütefferrikát, Mehmedet, aki azzal jött vissza, hogy Nyárynak nincs köze a megtörténtekekhez, az erdélyiek pedig törvényszerűnek ítélik meg Rákóczi hatalomra kerülését. Ekkor árulta el Murád pasa a teljes bizonytalanságát, pontosabban azt, hogy beleegyezett Rákóczi uralmába: maga vetette fel Nyárynak, hogy ha az erdélyiek ragaszkodnak Rákóczihoz, akiről ismert, hogy nem fog sokáig élni, illetve ha Homonnai tényleg lemond a fejedelmi címéről, akkor ám legyen, maradjon meg a fejedelemségben. Ha azonban Nyáry Pál és a többi előkelő Homonnai mellett voksol, akkor ő is támogatni fogja, hiszen a hatalmi szimbólum, Bocskai török koronája is nála van. A levélből kiderül, hogy a nagyvezír azért is szorult helyzetben volt, mert a szultán visszarendelte a Portára. Kérte Nyáryt, hogy gyorsan válaszoljon. Érthető, hogy a nagyvezír azelőtt biztosítani kívánta az erdélyi uralmat, mielőtt visszatér Isztambulba. Ugyanakkor azt is kifejtette, hogy a legfontosabb vágya a béke fenntartása volt.¹⁹

Eleinte az érintett felek a szabad fejedelmválasztás mellett foglaltak állást, ennek eredménye Rákóczi hatalomra jutása lett. Ezután merült fel a második, még erősebbnek mutatott hivatkozási alap, Bocskai végrendelete. Erdélyben addig nem volt szokásban, hogy valaki a rendek beleegyezése nélkül kinevezze az utódát. Ha végigtekintünk az erdélyi vajdák, fejedelmek során, azt látjuk, hogy még a törvényes fiúörökös, illetve feleség utódlását is a rendeknek kellett megszavazni.

Meggyőződésem, hogy Homonnai és köre sem gondolta ezt másként, a törökre támaszkodva és bízva Bocskai István szavának tekintélyében, nem volt számukra kétséges, hogy az erdélyi rendek megválasztják őt. Az eddig előkerült adatok alapján úgy tűnik, hogy Homonnai fejedelmi ambícióiban a Belgrádban tartózkodó magyarországi szerdár, Kujudzsu Murád pasa nagyvezír nagyobb lehetőséget látott, mint amit eredetileg Bocskai a végrendeletében meghagyott. A nagyvezír nemcsak Erdély uralmát kívánta Homonnainak megadni, hanem a korábbi Bocskai által képviselt török vazallus magyar államiságot kívánta életben tartani.

Ennek érdekében a nagyvezír nagyon részletes jelentést készített a szultán számára, amelyet az isztambuli kajmakám (a nagyvezír helyettese) egy szultánnak szóló felterjesztés

---

¹⁷ *Fekete* 1936. 426–427. Nr. 7. Murád pasa nagyvezír levele Nyáry Pálhoz, Belgrád, 1607. 02. 28. – 03. 09.

¹⁸ *Papp* 2008. 821–822.; *Papp* 2006. 133–152.

¹⁹ *Fekete* 1936. 426–427. r. 7. Murád pasa nagyvezír levele Nyáry Pálhoz, Belgrád, 1607. 02. 28. – 03. 09.

formájában (*telhisz*) átszerkesztett,²⁰ majd benyújtott a Portán. Az okmány egy rövid kísérlévével együtt bekerült a szultán elé, amelyre személyesen vezette rá a nagyr a rövid megjegyzéseit.²¹ Mivel a nagyvezír elsősorban a Kassáról jövő magyaroktól informálódhattott, az Alvincziéktől származó rendezési tervet kellett továbbítania Isztambul felé. Csak-hogy, amint látni fogjuk, a fentiekben bemutatott, Erdélyt Homonnainak szánó elképzelés némiképpen módosult az oszmán diplomáciai és hatalmi érdekeknek megfelelően. Kujudzsu Murád ebben az előterjesztésben tudatta a Portával, hogy Alvinczi Péter, Örvénydi Pál és Péchi Simon bejelentette Bocskai István halálát, majd ismertette azokat a lépéseket, amelyeket Homonnai hatalomra juttatása érdekében tett. Ezt a történetírásunk számára rendkívüli fontosságú okmányt Tahsin (Tasin) Gemil adta ki a 80-as években, eddig rajtam kívül senki sem használta. A forrást tőle függetlenül már 1996-ban megtaláltam, később derült ki, hogy van román kiadása is. Úgy vélem, a tartalmát szélesebb magyar szakmai körökkel is ismertetni kell, mégpedig egy olyan ünnepi tanulmánykötet lapjain, amelynek célja a téma jeles kutatójának köszöntése.

A Homonnai Drugeth Bálint, Báthory Gábor és Rákóczi Zsigmond fellépéséről, az erdélyi trón és Bocskai öröksége megszerzéséről a *Századok*ban megjelent egyik tanulmányomban részletesen kitértem, amelyben napról-napra, hétről-hétre követtem a hatalmi helyzet alakulását.²² A Bocskai-felkelésről szóló monográfiámban pedig rövid fejezet szól az örökösödés kérdéséről,²³ így most eltekintek a részletes korrajz felvázolásától.

Az alábbi forrásközlésben ismertetett török nyelvű okmány esetében nem láttam értelmét, hogy a kevesek által érthető oszmán-török szöveg latin betűs átírását közöljem, így csak a magyar fordítást készítettem el, azonban egy-egy fontosabb kifejezés eredeti török változatát a sor közben, zárójelben ismertettem. (Az okmány szövegének a romániai kiadáshoz képest némileg revideált átírását egy nagyobb összefoglaló forráskiadás keretében szándékozom megjelentetni.)

Az okmány levéltári jelzete mellett egy rövidebb tartalmi kivonatot készítettem, amely a forrásban való eligazodást segíti. Ebben tértem ki olyan részletekre, amelyek a forrás értékét, a benne hordozott ismeretek újdonságát mutatják be.

Forrásközlés

A kajmakamkám telhisze I. Ahmed szultánhoz, amely Kujudzsu Murád pasa nagyvezír jelentését tartalmazza a Bocskai halála után kialakult helyzetről, a Magyarország és Erdély feletti hatalom kérdéseiről

BOA A.AMD (Ístanbul) (1017) 1/5.

röviddel 1607. 01. 21-e előtt keletkezett.

Kiadása: *Gemil* 1984. 113–114. (Török szöveg román fordítással.)

A nagyvezír Belgrádból beszámolt az Isztambulban tartózkodó helyettesének a magyarországi változásokról. A jelentést Isztambulban átdolgozták és felterjesztés (*telhisz*)

---

²⁰ BOA A.AMD (1017) 1/5. A telhisz szövege.

²¹ Uo. 1/6. A telhiszt kísérő levélke.

²² *Papp* 2008². 807–848. A kutatás eredményeinek első áttekintésére l. *Papp* 2006. 133–152.

²³ *Papp* 2014. 311–322.

formában benyújtották I. Ahmed szultánnak, aki a papírlap tetején saját kezűleg megjegyezte, hogy a szöveget tudomásul vette. Az okmány az erdélyi trónküzdelmekről más-honnan nem ismert adatokat tartalmaz, főképpen a Bocskai halála után kialakított oszmán nézőpontról. A nagyvezír ismertette, hogy Alvinczi Péter, Örvény Pál és Péchi Simon levélben jelentette be a fejedelem halálát. Ez az okmány tűnik az elsőnek, amelyben a fejedelem halálát mérgezésnek állítják be. Az utalás Káthay Mihályra vonatkozik. (A Bocskai-felkelésről szóló kötetemben arra a következtetésre jutottam, hogy ha más bűne lehetett is Káthaynak, a mérgezést el kell vetni.)²⁴ Nagyon érdekes adat, miszerint Bocskai, amikor már tudta, hogy nem fog felgyógyulni, kérte a nagyvezírt, hogy Homonnai Drugeth Bálintot a helyére *királynak* tehesse. Hivatkozásképpen azt állította a nagyvezír, hogy a fejedelemnek adott szultáni szerződéslevelében kimondták: az lesz az utóda, akit ő megnevez. Meg kell jegyezni, hogy a tárgyalt szerződéslevelé eddig ismert összes török nyelvű, illetve magyar fordításban fennmaradt példányban ilyen kitétel nincs.²⁵ A nagyvezír, hogy elkerülje az idővesztést, azonnal tárgyalásra hívta a határvidék jeles pasáit, és a megbeszélés eredménye, illetve Bocskai testamentuma alapján kinevezte Homonnait magyar királlyá és erdélyi fejedelemmé. Azt a portai főajtónállót, Musztafa agát, aki eredetileg Bécsben járt követségben, bízta meg, hogy utazzon Gyulafehérvárra a temetésre, és ott iktassa be az erdélyi trónon Homonnai Drugeth Bálintot. Beszámolt a tervezett temetés részleteiről, amelynek jelképrendszerét bizonyára a testamentumos urak magyarázták el a pasának. Fel kívánom hívní a figyelmet arra, hogy a Bocskai végrendeletében eljáró urak Homonnai trónra ültetésének példáját valószínűleg a székesfehérvári királykoronázások hagyományából eredeztették, aminek a lenyomata kiolvasható a tárgyalt nagyvezíri okmányból is. Murád pasa ismertette, hogy a szultán nevében milyen uralkodói jelképeket küldött Musztafa agával, és felhívta a figyelmet, hogy vigyázni kell, mert mások is vágnak a fejedelmi címre. Bizonyára Báthory Gábort kell a névtelen trónkövetelő alatt értenünk, aki már 1607. január 2-án levéllel fordult a fejedelemség megszerzése érdekében a nagyvezírhez.

[A szultán sajátkezű megjegyzése]: Tudomásul vettem!

Az ön szolgálja, a nagyvezír, Murád pasa ezen szolgáljának (nekem) küldött levele.

Ramazán hónap 22-én az erdélyi fejedelem és magyar király összes titkára fény derült. Boldogságos padisahom őfelsége – éljen sokáig –, amikor egy pillantást vet arra a levélre, amelyet a három tiszteletré méltó úr, az erdélyi fejedelem és magyar király, Bocskai István minden titkába beavatott kassai főpap, Péter pap, illetve kamarása és tanácsosa, Örvény Pál és Péchi Simon küldött, [*kiderül belőle, hogy*] Bocskai elhunyt. Mivel a nagyúri szerződéslevelében [*ahdnâme-i hümayında*] az áll, hogy utána az legyen a király, akit ő megnevez, [*Bocskai*] még az életében azért könyörgött a boldogságos padisahnak, az elhunyt Dervis pasának²⁶ és nekem is, hogy a helyére királlyá tehesse az [*ön*] Homonnai Bálint nevű szolgálját, aki az erdélyi urak előkelői közül való, s akinek ismert hűsége és boldogságod iránti szolgálata, a rájákat [*alattvalókat*] is védelmezi, illetve hasznos és neves személy.

---

²⁴ Papp 2014. 293–296.

²⁵ Papp 2003. 267–286.

²⁶ A volt nagyvezír, Dervis Mehmed pasa, akit 1606. december 9-én végeztek ki Isztambulban. Danişmend 1972. 247–248.

Korábban, miközben az isteni segítséggel kísért hadjárat alatt a Habsburg-megbízottakkal a béke megkötése körüli ügyekben fáradoztam, a nevezett Bocskait egy közeli embere megmérgezte, s mivel tudta, hogy ebből nem fog megmenekülni, olyan nemes parancsot kért tőlünk, hogy az legyen az utóda, akit ő akar, amit óhaja szerint ki is állítottunk.

Minden egyes, most hozzánk érkezett levélben erről írtak, és azt kérték, hogy a környékre nagyon figyeljünk. A boldogságos padisahnak is küldtek leveleket, melyeknek a fordítása is beküldetett. Amint ezek [*a levelek a padisah*] nagyúri figyelemre méltóvá válnak, nemes ismerete részévé lesznek.²⁷

Mivel azonban időbe kerül, amíg a levelek bejutnak a boldogságos kapura, s nagyon fontos, hogy késedelem nélkül kezdjünk az előkészületekhez, ezért Haszán pasával, akire korábban a ruméliai vilájetet bízták, és Szinán pasával, az egri beglerbéggel, illetve más határvidéken lévő előjárókkal tárgyalást folytattunk. Hogy szolgád [*Homonnai*] számára megfelelő választ adjunk, s hogy ne mondjunk ellent²⁸ Bocskai király testamentumának sem, illetve annak sem, hogy az előjárók alkalmasnak látták és elfogadták [*Homonnai*] királynak, s arra is hivatkozva, hogy „az emberiség [*ortalık*] és a lázadók elkezdtek lábra kapni”, a korábban kiállított szerződéslevél alapján Homonnai Bálintot, [*Bocskai*] kérésére erdélyi fejedelemnek és magyar királynak neveztük ki. Megírtuk a nemes megerősítő diplomát és a nagyúri [*sçultáni*] levelet. Azért pedig, hogy a nevezettet a székhelyére juttassa és kinevezze magyar királynak, elküldtük Musztafa agát, aki a magas székhely kapudzsai basijai közül és Belgrádban tartózkodott.

Adja a magasságos Isten, hogy a padisah boldogságos napjaiban az óhajaink a következőképpen teljesüljenek: a király szerencsésen foglalja el a helyét, s ne legyen semmilyen zavargás. Ha az erdélyiek vagy más méltóságos urak közül valaki odamenne [*a Portára*] azzal a szándékkal, hogy az erdélyi vajdaságot kérné, szavára ne figyeljenek, fogják meg és zárják be őket. Mostanában sok kérelmező jelentkezik, aminek a vége nagy békétlenség lesz. A határvidékünkön éppen most csendesült le a nagymértékű nyughatatlanság, ezért különösen kell attól tartani, hogy ebből is [*vagyis Bocskai halála utáni helyzetből is*] zavargás keletkezik.

Ahogy már korábban is ismertettem a nagyúri kengyelnél [*ti. a Portánál*], a Habsburgok nagykövete eddig a pillanatig még nem érkezett meg Budára. Az összegyűjtött ajándékok, [*a leendő portai*] rezidens [*ketbüdâ*] és az emberek megérkeztek Komárom várába. Mivel a [*fentiek*] miatt arra is lehet gondolni, hogy késletetés folyik, ezért a Habsburg-megbízottaktól [*jövõ*] hírekre is figyelniük kell. A Bécsben lévő hercegnek és a megbízottaknak leveleket küldtünk és megismételtük: „Ha Bocskai király távozott is, a mi szerződésünk egy szerződés, és a békénk egy béke. Mivel Bocskai a padisahunk szolgája volt, ezért a padisah részéről a kegyelmet a királyság ügyében az nyerte el, akire a végrendeletben [*Bocskai*] hagyta. Az országaink ellen ne induljon támadás és pusztítás, s azonnal küldjék a követeket!”

Ezen kívül az összes határvidéken lévő bégnek és beglerbégnak és a moldvai és havasalföldi vajdának leveleket küldtünk, s arra utasítottuk őket, hogy „Erdély vidékén kárt ne tegyetek és legyetek a mostani király alattvalói [*teba'iyet*], maradjatok bátrak!

Amikor az elhunyt Bocskait Gyulafehérváron eltemetik, szükséges, hogy minél nagyobb létszámban küldjeteek alkalmas embereket, akik mindnyájan készenlétben álljanak ott.”

---

²⁷ Vagyis: amint a leveleket a szultán figyelemre méltatja, elolvassa, meg fog mindent érteni belőlük.

²⁸ (bilâ-tevakkuf = ne állítsuk meg vagy anélkül, hogy megállítanánk, akadályoznánk)

A ceremónia így ment végbe: amikor egy ilyen király temetése lefolyt, a környékbeli előkelők összegyűltek, és a temetés után a helyszínen megtudták, hogy ki lesz majd az [új] király. Majd kezét csókoltak neki és trónra ültették. Addig a napig nem volt ismert, hogy ki lesz a király. Kijelölték azt is, hogy a tetemet öt héten belül el kell temetni. A Gyulaféhérvárba küldött szolgálóinkat már elküldtünk. Ami eddig lefolyt, az csodálatos szerencsével ment végbe. Ami pedig ezután történik, azt jelentjük.

Az udvarból küldjenek parancsokat a moldvai és a havasalföldi vajdának és a lengyel királynak, mert jónak látszik biztatni őket. Különösen a havasalföldi vajdát kell ösztökélni! A most magyar királynak kinevezett szolgájának, hogy kedveskedjünk neki, nemes zászlót, egy drágakövel kirakott szablyát, egy buzogányt, két kaftánt, és egy szépen felszerelt lovat, és a többi előkelő számára negyven darab kaftánt küldtünk – mondván ez volt a [nagyvezír] jelentése.

Felhasznált irodalom

- Arens* 2001 *Arens, Meinolf*: Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. Köln–Weimar–Wien, 2001. Böhlau Verlag.
- Bagi* 2010 *Bagi Zoltán Péter*: Kémkedés a 15 éves háború időszakában. Pietro Bonhomo és Nyáry Pál jelentései III. Mehmed szultán hadba vonulásáról 1596 áprilisában. *A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyve*, 19. (2010) 97–107.
- Bagi* 2011 *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.
- Bagi* 2016 *Bagi Zoltán Péter*: „Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala.” A keresztény és az oszmán főserg harca 1601-ben. *Iszka-szentgyörgy*, 2016.
- Bakó* 2004 *Bakó Endre*: „Magyarok Mózes, hajdúk édesapja”. Bocskai István alakja a magyar szépirodalomban. *Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára*, 4. Debrecen, 2004.
- Barta–Jatzlank–Papp* 2007 *Barta, János–Jatzlank, Manfred–Papp, Klára (Hrsg. von)*: „Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein.” Die Friedenschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606). Zum 400. Jahrestag des Bocskai-Freiheitskampfes. Debrecen, 2007.
- Benda é. n.* *Benda Kálmár*: Magyar Országgyűlési Emlékek. Az 1607. részgyűlések irataiból. (Kézirat)
- Bocskai* 1986 Bocskai István Testámentomi rendelése. Budapest, 1986.

- Czigány–Bertók–Kisteleki–Basics–Závodi* 2005
Czigány István–Bertók Krisztina–Kisteleki Károly–Basics Beatrix–Závodi Szilvia (szerk.): Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Budapest, 2005.
- Danişmend* 1972 *Danişmend, İsmail Hâmi*: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III. İstanbul, 1972.
- Dominkovics* 2006
Dominkovics Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Budapest, 2006.
- EOE V. *Szilágyi Sándor*: Erdély Országgyűlési Emlékek 1601–1607. (EOE). V. Budapest, 1879.
- Fazekas* 2006 *Fazekas István*: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveihöz. *Studia Caroliensia*, 7. (2006) 1. sz. 73–85.
- Fekete* 1936 *Fekete, Ludvig*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nicolaus Esterházy 1606–1645. Budapest, 1932.
- G. Etényi–Horn–Szabó* 2006
G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. Budapest, 2006.
- Gemil* 1984 *Gemil, Tabsin*: Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). București, 1984. 113–114.
- Hammer-Purgstall* 1829
Joseph von Hammer-Purgstall: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Pest, 1829.
- Illik* 2011 *Illik Péter*: Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről. Budapest, 2011.
- Ivanics* 1994 *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994.
- Jubász* 2012 *Jubász Krisztina*: Bocskai István erdélyi országgyűlései. Bocskai Istvántól Rákóczi Ferencig. Tanulmányok a kora újkori magyar történelemből. *Belvedere Meridionale*, 24. (2012) 3. sz. 6–15.
- MCRH XII *Károlyi Árpád, Dr.*: Monumenta Comitalia Regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. XII. Budapest, 1917.
- Nagy* 2005 *Nagy László*: Iratok Bocskai István és kora történetéhez. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 6. Debrecen, 2005.
- Nyakas* 2004 *Nyakas Miklós*: Kismarjai Bocskai István nemzetsége és nagysága. Kiállításvezető a Nagykereki Bocskai várkastély történeti kiállításához. Debrecen, 2004.

- Nyakas* 2005 *Nyakas Miklós*: A bihari kishajdú városok története. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 5. Debrecen, 2005.
- Nyakas* 2006 *Nyakas Miklós*: Az ismeretlen szerencsi kiáltvány. Hasonmás kiadás. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. VII. Debrecen, 2006.
- Nyakas* 2008 *Nyakas Miklós*: Nagy András hajdúgenerális. Biharnagybajom, 2008.
- Nyakas* 2009 *Nyakas Miklós*: Bocskai István váradi főkapitányt illető levelek. Debrecen–Nagyvárad, 2009.
- Nyakas* 2010 *Nyakas Miklós* (szerk.): A hajdúváros Böszörmény. Tanulmányok a hajdúk Böszörménybe telepítésének 400. évfordulójára. Közzolgálati füzetek 5. Hajdúböszörmény, 2010.
- Nyakas* 2010² *Nyakas Miklós*: A hajdúk letelepítése Böszörményben. Hajdúböszörmény, 2010².
- Óze 2006 Óze Sándor: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István. Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai. *Publicationes Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 13. (2008) 2. sz. 207–208.
- Óze 2009 Óze Sándor: Nemzettudat és historiográfia. Budapest, 2009.
- Pálffy 2009 Pálffy Géza: Győztes szabadságharc vagy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). Századok füzetek 3. Budapest, 2009. 5–70.
- Papp–Jeney Tóth 2006 Papp Klára–Jeney Tóth Mária: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 8. Debrecen, 2006.
- Papp 2003 Papp, Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 2003.
- Papp 2004 Papp, Sándor: Macar ve Erdel Krali Olan Bocskai'nin Halifeleri (Tahdil Edilen Bir Berat-i hümayun). CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri. (18–22. Eylül 2000, Çeşme) Ankara, 2004. 575–578.
- Papp 2006 Papp Sándor: Homonnai-Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököseként. Tudományos konferencia a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából. 2004. december 6. *Studia Carolinensia*, 7. (2006) 1. sz. 133–152.
- Papp 2008 Papp Sándor: Fejezetek a 17–18. századi oszmán–magyar–Habsburg diplomáciai kapcsolatok történetéből. Okmánytár az Erdélyi Fejedelemség és a magyarországi rendek török kapcsolataihoz, különös tekintettel a török

- vazallus fejedelmek beiktatására. Készült a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Támogatásával. Szeged, 2008. (Kézirat). 562 oldal.
- Papp* 2008² *Papp Sándor*: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. *Századok*, 148. (2008) 4. sz. 807–848.
- Papp* 2014 *Papp Sándor*: Török szövetség–Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2014.
- Papp* 2014² *Papp, Sándor*: Eine „verfälschte” sultanische Bestallungsurkunde (Berät oder Menşur) an den Fürsten Siebenbürgens Sigismund Rákóczi (1607). Wiener Archivforschungen. In: Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Hrsg.: Zsuzsanna Cziráki–Anna Fundárková–Órsolya Manhercz–Zsuzsanna Peres–Márta Vajnasági. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. 10. Wien, 2014. 125–130.
- Szabó* 2010 *Szabó András*: „Téged dicsérünk.” Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme. Budapest, 2010².
- Székely* 2004 *Székely Gyula*: „Agj vr Isten mostis ilj feiedelmet...” Bocskai István emléke a néphagyományban. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 3. Debrecen, 2004.
- Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 13. (2008) 2. sz.
- Teszelszky* 2009 *Teszelszky Kees*: Az ismeretlen korona. *Historia pro Futuro* 9. Pannonhalma, 2009.
- Torma* 1867 *Torma Károly*: Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez. *Magyar Történelmi Társulat Társulati Közlöny*, 13. (1867) 93–95.
- Tóth* 2000 *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.
- Tóth* 2012 *Tóth Sándor László*: Bocskai Istvántól Rákóczi Ferencig. Gondolatok egy tanulmánykötet elé. Bocskai Istvántól Rákóczi Ferencig. Tanulmányok a kora újkori magyar történelemből. *Behvedere Meridionale*, 24. (2012) 3. sz. 4–5.
- Tudományos konferencia a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából. 2004. december 6. *Studia Caroliensia*, 7. (2006) 1. sz.

EGY KÉNYES VÉGVIDÉKI DIPLOMÁCIAI AFFÉR
1652 TAVASZÁN – MEHMED CSAUSZ MEGHIÚSÍTOTT
POZSONYI KÜLDETÉSE*

Bevezetés

Tóth Sándor László Professzor Úr a disszertációm benyújtása környékén sokszor emlegette, hogy nyugalom, akármennyire is próbálok a legjobb tudásom szerint megcsinálni a dolgozatot, úgyis marad majd olyan anyag, ami nem kerül bele, és csak később veszem majd észre. Nos, Tanár Úrnak igaza lett, hiszen valóban így történt, mert a Hans Caspar budai renegát kém életéről és kémtevékenységéről szóló disszertáció¹ második, forrásközlő kötetének² szövegei közül minden igyekezetem ellenére is kimaradt legalább egy dokumentum, amelyet jelen tanulmány végén közlök. A jelentés többek között egy 1652 tavaszán lezajlott kellemetlen végvidéki diplomáciai afférhoz is kapcsolódik, ami ráadásul rendkívül rossz időzítésben történt a határvidéki politika tekintetében, és amely beleilleszthető egy nagyobb, évekig húzódó diplomáciai presztízssügy folyamatába is.

Nyughatatlan határvidék

A szakirodalomban már közhelynek számít a 17. századi Habsburg (magyar)–oszmán végvidékről szóló azon megállapítás, miszerint a portyázások fő oka a katonákat megillető jövedelem beszerzése és/vagy kiegészítése volt,³ ami elsősorban a kölcsönös rabszedésben öltött testet.⁴ 1648 után még inkább kieleződött a határ menti helyzet, hiszen a császár elrendelte a harmincéves háború lezárását követően az állandó hadsereg egy részének a végvidéki várakba való betelepítését, aminek lebonyolításával Pálffy Pál nádort bízta meg.⁵ 1649-ben sor került a törökökkel való béke meghosszabbítására is, amiről a 17. század első felének gyakorlatától eltérően⁶ Konstantinápolyban egyedül tárgyalott Johann Rudolf Schmid,

---

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkájának keretében készült. A kutatást a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú FIKP program támogatta.

¹ Szabados 2018a.

² Szabados 2018b 4–168.

³ A határvidéki problémáról összefoglalóan, a vonatkozó szakirodalomra való hivatkozásokkal l. Szabados 2016b 560–562. A jelenségről és a katonaság ellátásáról legújabban összefoglalóan l. Ormos 2018.

⁴ A rabkereskedelemről l. Varga J. 1991.; Pálffy 1997a; Tóth 2002.

⁵ A kérdésről és a telepítés hatásairól részletesebben: Czígány 2004. 99–106.; Fundárek 2008. 959–963.; Fundárek 2009. LV–LX.; Kármán 2011. 209–215.; Fundárek 2015. 261–270.

⁶ A zsitvatoroki béketárgyalásokkor kialakult gyakorlat szerint a határ mentén egy bizottság tárgyalta a békéről, kivéve az 1615-ben és 1616-ban zajló bécsi tárgyalásokat. A rendszer kialakulásához minden bizonnyal nagyban hozzájárult a tizenötéves háború végén kialakult status quo és a harmincéves háború is. A béketárgyalások listáját l. Papp 2018. 95–99. A különféle egyezkedésekről,

a Habsburgok oszmán ügyekben tapasztalt diplomatája, majd utána őt bízták meg a béke ratifikált példányának Konstantinápolyba szállításával is.⁷ Az Oszmán Birodalom külpolitikáját ekkor elsősorban a Velence ellen vívott ún. kandiai háború (1645–1669)⁸ kötötte le, belpolitika tekintetében pedig az 1648 és 1656 közötti időszak meglehetősen zűrzavarosnak tekinthető, ami természetesen kihatott a végvidéki politikára is, amint az alább is látható lesz.⁹

A konstantinápolyi béke előírta, hogy a közeljövőben össze kell hívni egy bizottságot a vitatott kérdések – elsősorban a hódolt falvak hovatartozása – kapcsán.¹⁰ Bár ez már nem az első kísérlet volt,¹¹ ekkor valóban úgy tűnt, hogy lesz esély a megvalósulásra. Sőt tavasszal a magyar politikai elit országgyűlés összehívásában is reménykedett még azelőtt, mielőtt az uralkodó elindulna Prágába, majd Regensburgba.¹² A szultán meg is bízta teljhatalommal a tárgyalásban részt veendő biztosokat,¹³ és ugyanez megtörtént a császár részéről is.¹⁴

1650-ben az előző évben nagyvezírként (1649–1650)¹⁵ a békét megkötő Kara Murád pasát nevezték ki a budai beglerbégi (1650. augusztus 6. – 1653. szeptember 9.)¹⁶ posztra. A határvidéki helyzet már az 1651. évben sem volt zökkenőmentes, hiszen nyáron a törö-

---

tárgyalásokról kronologikus sorrendben, a teljesség igénye nélkül l. *Papp* 2014. 238–266.; *Salamon* 1867. VII–XLIX., 3–254.; *Salamon–Szalay* 1866. 147–192.; *Salamon–Szalay* 1870. 1–249.; *Brandl et al.* 2017. 151–195.; *Brandl et al.* 2018. 110–224.; *Majláth* 1885. 52–401.

⁷ Schmid szerepéről l. *Meienberger* 1973. 101–271.; *Cziráki* 2015. 839–840., 847–870.; *Szabados* 2018a 57–62., 71–78. A 17. századi Habsburg–oszmán békékről és a konstantinápolyi békéről l. *Papp* 2018. 91–92., 94–99.

⁸ A háborúról összefoglalóan lásd: *Eickhoff* 2010. 25–268.

⁹ A kérdésről l. *Kerekes* 2008. 150–151., 153–154., 156–157.; *B. Szabó–Sudár* 2013. 933., 936–938., 943–944., 947–948., 953–954., 961–962., 967–969.

¹⁰ *Szilágyi* 1877. 174.

¹¹ 1628–1629-ben is sor került az ún. szécsényi–budai tárgyalásokra, amelyek alacsonyabb szintű megállapodással értek véget. Vö.: *Stessel* 1902.; *Salamon–Szalai* 1870. 385–549. 1634-ben szintúgy tervben volt egy bizottság, azonban ekkor zátonyra futott a törekvés, elsősorban a budai pasa leváltása miatt. Részletesebben: Johann Rudolf Puchheim a HKR-nek. Buda, 1634. augusztus 7. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Türkei I. Karton (Kt.) 113. Band (Bd.) 2. fol. 348–349. 1647-ben is tervben volt egy ilyen jellegű bizottság felállítása, végül azonban nem valósult meg. Vö.: *Szabados* 2018a 73.

¹² A tervezett országgyűlésről l. *J. Lauter* 1989. 25. Az uralkodó távozásának okairól l. *Höbelt* 2008. 312–315.; *Hengerer* 2012. 304–319.

¹³ Juszuf aga kapudzszi basi megbízólevelét l. IV. Mehmed szultáni kinevezőlevelének olasz fordítása. Konstantinápoly, d. n. (1652?). ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konvolut (Konv.) 1. fol. 128–129. Kara Murád pasa kinevezőlevelét l. IV. Mehmed szultáni kinevezőlevelének olasz fordítása. Konstantinápoly, 1652. március 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 130. Végül Haszán pasa érkezett biztosként, azonban a kísérlet meghiúsult. Vö. a 22. jegyzettel!

¹⁴ III. Ferdinánd a már két bizottságban (1627, 1642) részt vevő Esterházy Dánielt szánta az egyik biztosnak. Vö. III. Ferdinánd instrukciója Esterházy Dánielnek. Bécs, 1651. április 26. Slovenský Národný Archív (SNA), Esterházy Csesznecká LÍNIA, Nové Usporiadanie, 49. doboz, Esterházy Dániel hadügyi iratai. fol. 29. A pozsonyi gyűjtése rendelkezésre bocsátását ezúton is köszönöm Marti Tibornak. Esterházy Dániel korábbi bizottsági tagságairól l. *Brandl et al.* 2018. 119–120.; *Majláth* 1885. 71.

¹⁵ *B. Szabó–Sudár* 2013. 998.

¹⁶ *Gévay* 1841. 40.

kök Kiskomárom várát ostromolták meg, amire válaszként a császáriak Johann Christoph Puchheim komáromi főkapitány (1639–1651)¹⁷ vezetésével összehangolt támadást indítottak Segesd ellen, amely konfliktus rendezése mindkét oldalon sok energiát emésztett fel.¹⁸ Szintén 1651 őszen lőtték le portyázó magyar hajdúk a Konstantinápolyba tartó Johann Dietz császári futárt.¹⁹ 1652 tavaszán a határ menti tárgyalások lebonyolítására Budára küldött Haszán pasa, korábbi török *internuncius* (1649) és nagykövet (1650–1651)²⁰, meglehetősen ellenséges fogadtatásban részesült a végvidéki törökök oldaláról, és ebben az időszakban több összecsapásra is sor került a határvidéken – elsősorban az alább elemzett eset egyik résztvevője, Forgách Ádám érintettségével – Isaszeg erődjének építése kapcsán.²¹ A budai pasa 1652 márciusának végén Vácra vonult, ami szintén aggodalommal töltötte el a végvidéki generálisokat, és Komáromban emiatt tanácskozást is tartottak több végvidéki főkapitány jelenlétében.²² Az alább részletezendő diplomáciai affér 1652 áprilisában történt, és több tanulsággal is szolgál a végvidéken előállt új helyzet kapcsán, és beleilleszhető egyúttal egy nagyobb rabkiváltási ügy folyamatába is.

---

¹⁷ Pálffy 1997b. 284.

¹⁸ A kiskomáromi afférra l. *Szűitek* 2008. 61–63.; Tóth 2018. 256–259.

¹⁹ A kérdésről l. A *Szabados* 2016a 197–207.; *Szabados* 2016b 559–560., 563–573.

²⁰ Haszán agáról, majd pasáról l. *Papp* 2016. 44–49.; Tóth 2018. 254–255., 258., 260–262.; *Szabados* 2018a 24., 26.

²¹ Isaszeg erődítését a végvidéki törökök régóta tervezték, 1651-től, a béke újbóli meghosszabbítása után ismét napirendre került. Feltehetően ennek elkerülése végett támadtak a szécsényi katonák a törökökre, ami szintén diplomáciai problémákat okozott, amiről még alább lesz szó. Mindenesetre a végvidéki törökök a tárgyalások végett a határra küldött Haszán pasát végül visszafordították. Vö. Serényi Pál Forgách Ádámnak. Érsekújvár, 1652. március 30. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Forgách család gácsi ágának levéltára P 1888 3. tétel No. 112. fol. 160–161.; *Szabados* 2016a 200.; *Szabados* 2018a 91.; Hans Caspar Wenzel Eusebius Lobkowitznak. Tata (Buda), 1647. október 3., Hans Caspar Johann Christoph Puchheimnek. Tata (Buda), 1651. április 25. *Szabados* 2018b 14., 51.

²² A rendelkezésre álló adatok alapján Johann Christoph von Puchheim haditanács-alelnök (1651–1657) vezetésével Philipp von Mansfeld győri főkapitány (1643–1657), Wesselényi Ferenc felsőmagyarországi főkapitány (1648–1658), Adolph Ehrenreich Puchheim komáromi főkapitány (1651–1664) és helyettese, Bossányi Gábor (1650–1664), illetve Serényi Pál érsekújvári főkapitány-helyettes (1645–1656) vettek részt a tanácskozáson. A konferencia célja a törökök elleni fellépés volt, és Batthyány I. Ádám Kanizsával szembeni végvidéki és dunántúli kerületi főkapitány (1633/1637–1659) is hivatalos lett volna rá. A konferencia eredményeként a Haditanács arra jutott, hogy Mansfeld mint legtapasztaltabb és rangidős tisztt irányítása alá vonja a végvidékieket egy török támadás esetére. Vö. Forgách Ádám Ottavio Piccolomininek. Újvár, 1652. április 4. ÖStA KA AFA 1652–4–ad 1; Johann Christoph Puchheim Batthyány I. Ádámnak. Bécs, 1652. március 29. MNL OL Batthyány család levéltára, Missiles, P 1314, No. 38521. (MNL OL X 7435 4884. sz. filmtári tekercs); „...damit des herrn graffen von Manßfeldt über solches compositum führende direction nit etwo ein commando, sondern bloß eine direction, die er alß ein alter, verßuchter soldat und würrkhlicher veldtmarschalch vermittelß guetter correspondenz mit denen anderen herren gräniz obristen führen solle, genent, und dardurch aller mißverständnis verhuettet werde.” *Opinió az 1652. április 11-én Komáromban lezajlott tanácskozásról.* Bécs, 1652. május 26. ÖStA Kriegsarchiv (KA) Protokollbücher des Wiener Hofkriegsrates (HKR Prot.) Bd. 303. 1651–1652. Expedit (Exp.) 1652. fol. 151v.; Pálffy 1997b 269., 271., 272., 277., 280., 284–285.

Az 1652. áprilisi affér

Az elemzendő esetre vonatkozó dokumentumok sajnos éppen az érintettek – Forgách Ádám, Pálffy Pál, Philipp von Mansfeld győri végvidéki főkapitány – családi levéltári misszilis anyagában kevéssé nyomon követhetők, az utóbbi személy levelezésének a lelőhelye sem ismert egyelőre. Azonban a témában megkerülhetetlen központi szerepnek, az Udvari Haditanácsnak²³ az érintettek leveleit is tartalmazó iratanyagából rekonstruálható az eset. Ez egyúttal az affér jelentőségének indikátoraként is szolgálhat, mint ahogy az a tény is, hogy az ügyben a nádor és Lippay György esztergomi érsek (1642–1666)²⁴ is véleményt nyilvánított, amint az alábbiakban látni fogjuk.

Az eset egyik főszereplője Forgách Ádám érsekújvári végvidéki és kerületi főkapitány (1644–1663).²⁵ A generálisnak hivatala alatt számos összetűzése akadt a helyi török erőkkal, elsősorban Musztafa esztergomi béggel.²⁶ A másik főszereplő a már említett Kara Murád budai pasa, aki, mivel korábbi janicsáragaként érintett volt I. Ibrahim szultán (1640–1648) meggyilkolásában, ekkor az esetleges bosszútól tartva budai „önkéntes száműzetését” töltötte, és próbált a szerájbeliek kegyébe férkőzni, hogy ismét megszerezhesse a nagyvezíri posztot.²⁷ A harmadik szereplő Philipp von Mansfeld győri végvidéki főkapitány, aki ekkortájt az egyik legbefolyásosabb végvidéki tisztnak számított.

Murád pasa Mehmed nevű *kihájája* 1652. április 17-én egy végvidéki főkapitányoknak címzett levél kíséretében bocsátotta útnak Mehmed csaszt Pálffy Pál nádorhoz, amelyben szabad út biztosítását kérte számára.²⁸ A kortárs források alapján azonban ez ellene ment a korabeli szokásjognak, miszerint előre kellett jelezni a csasz küldetését.²⁹ A budai pasa és a nádor közötti kommunikáció a harmincéves háború alatti időszakban természetesnek számított,³⁰ azonban a vesztfáliai béke után a Habsburg udvar igyekezett visszaszerezni a

---

²³ Az Udvari Haditanács felelt a törökkel kapcsolatos ügyek bonyolításáért. Az ebben a témában keletkezett iratok egy része a 18. századi selejtezések ellenére az ÖStA HHStA Türkei I. alsorozatában maradt ránk. Vö.: Pálffy 2006. 544.

²⁴ Lippay életrajzát és kiadott, magyar nyelvű leveleit l. *Tusor* 2015. XII–XIV., 3–460.

²⁵ Pálffy 1997b 271.; Szabó 2010. 302–304.

²⁶ Musztafa bég karrierjének feldolgozása még várta magára. Kettejük összecsapásairól l. Pálffy Pál levelei Maximilian Trauttmansdorffnak. Woinitz, 1649. október 22., 28. *Fundárek* 2009. 18., 23.; Hans Caspar Philipp von Mansfeldnek, Tata (Buda), 1649. november 7. *Szabados* 2018b 39–40. Legkiemelkedőbb összecsapásuknak az 1652. augusztus 26-i vezekényi ütközet tekinthető. Vö. *Bevényi* 2001.; J. Újváry 2006.; Höbelt 2012.

²⁷ A történésekre és Murád pasa törekvéseire nézve l. Höbelt 2012. 8–21.; B. Szabó–Sudár 2013. 933., 936–937., 939., 945–947.; Szabados 2016a 199.; Hans Caspar Johann Christoph Puchheimnek. h. n. (Buda), 1651. november 16. *Szabados* 2018b 70.

²⁸ Mehmed kihája a főkapitányoknak. Buda, 1652. április 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 47.

²⁹ Eddig két konkrét példát találtam hasonló ügyre, amikor Lippay György helytartóként, illetve Forgách Ádám jelezték Murteza, illetve Szijávus budai pasáknak 1646-ban és 1648-ban, hogy követet küldenének hozzájuk, amin a pasák állítólag jól nevettek, de mindkét esetben kiállították a kért hitlevelet. Vö. *Szabados* 2018a 72.; Hans Caspar Johann Rudolf Schmidnek. Tata (Buda), 1648. október 29. *Szabados* 2018b 25.

³⁰ Számos eset ismert, amikor Esterházy Miklós nádornál egymásnak adták a kilincset a Budáról érkező csaszok, és a nádor is szinte ugyanolyan sűrűn küldött követet Budára. A követjárás intenzi-

kontrollt az oszmánokkal való helyi szintű tárgyalások felett, és bár a nádorral való közvetlen kommunikáció még létezett,³¹ egyre inkább visszaszorult. Azonban azt is tudjuk, hogy nem csak a nádorhoz indítottak csaszot, hanem Murád pasa Bécsbe is elküldte a magyar renegát Ali csaszot,³² akit Mansfeld szintén feltartott, mert ő is az addigi szokásjoggal ellenkezőnek vélte az esetet, sőt egyenesen azt állította, hogy mióta Győrben teljesít szolgálatot, nem találkozott még olyan budai pasával, mint Murád.³³ Tehát megállapíthatjuk, hogy nemcsak Forgách mint magyar arisztokrata szemében tűnt szokatlannak a követküldés módja, ebből a szempontból tehát jogosnak tűnik mindkettejük részéről a hozzájuk érkezett csasz lefogása.

Forgách Ádám érvei, a csaszok küldetésének célja és az Udvar reakciója

Mivel az ügymenet szinte teljes egészében fennmaradt, ebben az esetben viszonylag jól rekonstruálható a döntéshozási mechanizmus. Míg Mansfeld csak Béccsel vette fel a kapcsolatot, Forgách az uralkodónak írt levele³⁴ mellett jelezte a problémát az érintett nádornak³⁵ és Ottavio Piccolomini titkos tanácsosnak (1639–1656) is,³⁶ és a budai pasa levelét továbbította is a nádornak. Forgách ezen felül mellékelte a csasz kihallgatási jegyzőkönyvét is, amely szerint hét kérdést tett fel Mehmed csasznak, a válaszokhoz pedig megjegyzéseket fűzött. A csasz válaszai, illetve Forgách érvelésének fő pillérei a következők voltak a küldetés kapcsán: 1) a csasz érdeklődhetett volna előbb pontosabban írásban a nádor hollétéről; 2) állítólag a csasz maga nem tudta pontosan, milyen ügyben küldték; 3) Forgách szerint a csasz válasza alapján a törökök csak a németekkel hajlandók tartani a békét, a magyarokkal nem; 4) a generális szerint az az érv, hogy nem tudták, ő éppen Újváron tartózkodik-e, felfogható finom elnézésekérésnek; 5) Forgách véleménye alapján az,

---

tása nyilván az adott politikai helyzettől is függött. Vö. *Salamon* 1867. 21–23., 31., 33–34., 40., 55–57., 61.; *Brandl et al.* 2017. 156., 171–173.; *Brandl et al.* 2018. 111., 122–124. Esterházy Miklós és Murteza budai pasa levelezésének kiadásán Kármán Gábor és munkatársai dolgoznak a „Diplomáciai források a Magyar Királyság oszmán kapcsolatainak történetéhez (16–17. sz.)” c. 124178 sz. OTKA-projekt keretében.

³¹ Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy Pálffy Pálra az udvar inkább az erdélyi és kelet-európai ügyek kapcsán számított összekötőként. Vö. *Fundárek* 2008. 953–966.; *Kármán* 2011. 165., 209–226.; Eddig egyetlen levél ismert Pálffy Pál és Murád pasa kommunikációja kapcsán. Vö. Murád pasa Pálffy Pálhoz. Buda, 1652. július 25. *J. Lauter* 1989. 162–166. Wesselényi Ferenc is tartott kapcsolatot a budai pasákkal, azonban korántsem olyan intenzitással, mint Esterházy Miklós. Vö. Gürdzsü kenán pasa Wesselényi Ferencnek. Szolnok, d. n. (1658). MNL OL Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Wesselényi E 199, 4. csomó, 18. pallium, fol. 3–4.

³² A magyar renegát Ali csasz tevékenysége külön feldolgozást igényelne, egyelőre még csak részben sikerült feltárni pályáját. Vö. *Szabados* 2018a 147–151.

³³ Philipp Mansfeld Wenzel Eusebius Lobkowitznak (?). Győr, 1652. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 28.

³⁴ Forgách Ádám III. Ferdinándnak. Érsekújvár, 1652. április 20. ÖStA KA AFA 1652–4–3a; ill. ennek másolatát l. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 65.

³⁵ Forgách Ádám Pálffy Pálnak. Érsekújvár, 1652. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 48.

³⁶ Forgách Ádám Ottavio Piccolomininek. Érsekújvár, 1652. április 20. ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1652–4–3. Piccolominiről l. *Schwarz* 1943. 318–320.

hogy Pozsonyba és vissza is engedni kell a csauszt, ellentétben áll a kihája levelével; 6) a csausz a szőgyéni kapitánynak sem jelezte érkezését, ami szintén ellentmond a korabeli szokásjognak, amire a csausz nem reagált semmit; 7) a hírek alapján előző nap másik csauszt – feltehetően Alit – küldtek Bécsbe a határbizottság ügyében.³⁷ A generális mellékelte Pálffy számára a kihájának írt meglehetősen provokatív válaszlevelének másolatát is,³⁸ és kifejtette, hogy ki is végeztethette volna a csauszt, azonban ennél jobb ötlete támadt. Forgách ugyanis, valószínűleg a történekeknél szintén jelenlévő Lippay György esztergomi érsek javaslatára³⁹ azzal az ötlettel állt elő mind a nádornak, mind az uralkodónak írt levelében, hogy ezzel a lefogott és rabként kezelt csaussszal ki lehetne váltani az 1649-ben szerintük jogtalanul elfogott pápai katonákat, akiket elvileg Haszán aga *internuncius* kíséretére rendelték.⁴⁰ Az érsekújvári főkapitány tehát egyértelműen előnyt szeretett volna magának kovácsolni a kellemetlen történekből. A foglyok – legalábbis a lovashadnagy Uki Ferenc – kiváltására már korábban is érkezett javaslat annak felettesétől, Philipp von Mansfeldtől, azonban hiába.⁴¹ Az ügy végül még éveken át húzódott, és 1659-ben sikerült kiváltani a lovas hadnagyot az oszmán fogságból.⁴²

A konkrét okát Mehmed csausz feltartásának egyelőre nem ismerjük, de feltehetően az is közrejátszhatott a lefogásában, hogy a közelmúltban éppen a Forgách Ádám parancsnoksága alá tartozó szécsényiek, majd fülekiek portyáztak a törökök ellen, és a generális félhetett, hogy ezt panaszolják be Bécsben a csauszon keresztül.⁴³

A két csausz küldetésének céljára pedig Hans Caspar április 17-én kelt jelentése adja meg a választ. Ő ugyanis arról írt, hogy Ali csauszon keresztül üzenték Bécsbe a végvidékiek, hogy Haszán pasa megérkezett, és ők Schmidet kérik a határra tárgyalóbiztosnak, hiszen ő kötötte meg a békét, és ez alapján próbálja meg valamilyen módon megregulálni a magyaro-

---

³⁷ Responsum chauzii ad mea interrogata. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 35.; Német összefoglalója: uo. fol. 32v–33v.

³⁸ Forgách következőképpen fogalmazott: „...ennek [ti. Mehmed csausznak] semmi hit levele nem lévén senkteol, az én rabom s gongiatis viselljük, maszor kgtek tarcsa megh az reghi io szokast es redet, ugy fognak az illien alkalmatlansagok el tavoztatni. Ez illieneket kgtekteol tanulliuk, peldak az szegeni papai rabok.” Forgách Ádám Mehmed kihájának. Érsekújvár, 1652. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 50.

³⁹ Ez abból valószínűsíthető, hogy az érsek is írt az uralkodónak, bár Forgách javaslatát nem említette levelében. Vö. Lippay György III. Ferdinándnak. Érsekújvár, 1652. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 55.

⁴⁰ A pápai katonák, azon belül is Uki Ferenc lovashadnagy ügyét részletesen feldolgozta Tóth Hajnalka. Vö. *Tóth* 2018., a pápaiak fogságba esésének körülményeiről l. uo. 254–256.

⁴¹ Uo. 264.

⁴² Uo. 265–283.

⁴³ Az udvarnál már tudtak az ügyről, hiszen a főkapitánytól még március végén részletesebb beszámolót kértek róla. HKR Forgách Ádámnak. Bécs, 1652. március 23. MNL OL Forgách család gácsí ágának levéltára P 287 Fasciculus (Fasc.) HH fol. 294. Forgách feltehetően eleget is tett a kérésnek: HKR Forgách Ádámnak. Válasz 1652. március 31-i és április 4-i jelentésére. Bécs, 1652. április 15. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 304. 1652. (Registratur) Reg. fol. 51-r-v., No. 16. A fülekiek portyáját, úgy tűnik, valóban számon kérte a nádoron Murád pasa: HKR Pálffy Pálnak. Bécs, 1652. április 26. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 305. 1652. Reg. fol. 56v. No. 47.

kat.⁴⁴ Azonban tudjuk, hogy a végvidékieknek eszükben sem volt tárgyalni a falvak ügyében, hiszen Haszánt is elkergették. Természetesen a csauszok vittek magukkal magyarok elleni panaszokat is, amikre Bossányi Gábor azt írta Forgáchnak, hogy hazugságok, és az óbudai bíró jelentése szerint újabb portyára készülnek.⁴⁵ Így Forgách még április 23-án is azt kommunikálta a Haditanácsnak, hogy a császár rendelkezéséig nem enged tovább a csauszt.⁴⁶

Az Udvarat mindenestre sokként érthette az incidens, hiszen ekkor már javában zajlottak III. Ferdinánd prágai utazásának és a küszöbön álló birodalmi gyűlésnek az előkészületei, és feltehetően nem szerettek volna a törökkel konfliktusba kerülni.⁴⁷ Az aggodalom nem is volt alaptalan, hiszen, amint azt az alább közölt dokumentum is mutatja, Murád pasa sem túlzottan díjazta Forgách Ádám eljárás módját. Így Bécsből – természetesen még a pasa reakciója előtt – megparancsolták Mansfeldnek, hogy azonnal engedje tovább a Győrben feltartott Ali csauszt,⁴⁸ Forgáchnak pedig ugyanúgy utasítás ment, hogy szintén küldje Bécsbe a nála feltartott csauszt, és egyben közölték vele a budai pasa Bécsben lefordított levelének tartalmát is.⁴⁹

Az érsekújvári főkapitány esete kapcsán az Udvari Haditanács által felhozott érveket érdemes jobban szemügyre venni. Ugyanis arra jutottak, hogy Mehmed csausznál, még ha nem is a szokásos módon – amire állításuk szerint a császáriak esetében is volt már példa –, de tulajdonképpen volt útlevel, és a nádorhoz minél hamarabb el kellett volna jutnia. Ezen kívül Forgách válasza túlságosan nagy bizalmatlanságot tükröz a törökökkel szemben. Az *opinió* készítői remélik, hogy nem sérült a béke az incidens miatt, és szerintük Forgách Ádám feladata is a béke őrzése lenne. A törökök Haszán pasát is a béke ügyében küldték, és a császár is békét szeretne. Továbbá a generális azonnal küldje a csauszt Bécsbe, aki ott biztonságban találkozhat a nádorral.⁵⁰ Ez a vélemény feltehetően azt az állapotot tükrözi, amikor Bécsben már talán elolvasták Murád pasa azon levelét, amelyet a nádor felküldött fordításra, és amelyet Hans Caspar említ Haszán pasa küldetése kapcsán. Az egyelőre nem megállapítható, hogy ekkor már tudomása volt-e az udvarnak arról, hogy a valóban a béke ügyében érkező Haszánt gyakorlatilag elkergették a végvidéki törökök. Murád pasa pedig így két tűz közé került, mert hivatalosan kénytelen volt a békeszándékot kommunikálni –

---

⁴⁴ Hans Caspar Adolph Ehrenreich Puchheimnek. Tata (Buda), 1652. április 17. *Szabados* 2018b 106–107.

⁴⁵ Bossányi Gábor Forgách Ádámnak. Komárom, 1652. április 19. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 51.

⁴⁶ Forgách Ádám a HKR-nek. Érsekújvár, 1652. április 23. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. 1651–1652. Exp. 1652. fol. 153v. No. 9.

⁴⁷ Az előkészületekre l. *Höbelt* 2008. 312.; *Hengerer* 2012. 302.

⁴⁸ „Den zu Rab angelangten chiausen alsobald frey mit seinen schreiben und sachen heraufzulassen.” HKR Philipp Mansfeldnek. Bécs, 1652. április 24. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 305. 1652. Reg. fol. 54v. No. 33.

⁴⁹ „Antwort auf seine von 20. dises, den dort von Ofen angelangten chiausen betreffend, welche er alß-baldten hieher nacher Wien schickhen solle, mit communicierung deß vezier alda tranßferirten schreiben” HKR Forgách Ádámnak. Bécs, 1652. április 26. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 305. 1652. Reg. fol. 57r. No. 48.

⁵⁰ Az Udvari Haditanács opiniója a feltartott csausz kapcsán. Bécs, 1652. április 26. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 34.

hiszen ezt kapta parancsba a szultántól, és a Habsburgok szándéka is ez volt –, a való helyzet azonban merőben más volt, hiszen a helyi törökök őt is megfenyegették.⁵¹

Bécsből tehát végül írtak május 5-én Wenzel Eusebius Lobkowitz haditanács-elnök (1650–1665)⁵² nevében Murád pasának, s az Ali csausz által vitt panaszok kivizsgálását ígérték, illetve szabadkoztak a feltartott csauszok miatt, valamint a saját panaszait is megküldték a vezírnek.⁵³ Ezen kívül azt is tudjuk, hogy a feltartott csausznak kártérítést is fizettek kompenzációként.⁵⁴ A panaszokat pedig megküldték a végvidéki főkapitányoknak is, a békeszegők megbüntetését is megparancsolva nekik egyúttal.⁵⁵

Konklúzió

Az említett eset tehát remek indikátorként szolgál a 17. századi határ menti helyzet bonyolult mivoltát illetően. Kimutathatók általa a különböző hatalmi és helyi érdekek, melyek olykor erősen ütköztek egymással. A császár és a szultán a béke megtartását igyekezett szem előtt tartani, és ennek függvényében próbálták a fegyelmet mindketten betartatni a határvidéken. Előbbi az európai politikai helyzet és a közelgő birodalmi gyűlés miatt volt érdekelt a béke fenntartásában, utóbbi pedig a velencei háború miatt nem akart újabb frontot nyitni, még ha ezt a velenceiek nyilván örömmel is vették volna.

A témában közvetlenül érintettek – a magyar és az oszmán végvidéki tisztviselők – azonban saját érdekeiket szem előtt tartva olykor figyelmen kívül hagyták az említett törekvéseket, amit jól mutat egy részről Mehmed csausz vasra verése és kvázi túsul ejtése a pápai katonák kiszabadítása érdekében, másrészt a tárgyalni érkező Haszán pasa visszaküldésének erőszakos kikényszerítése a végvidéki törökök részéről. Az elemzett 1652. évi tavaszi konfliktusokból a törökök kerültek ki kedvezőbben – feltehetően a nagyobb földrajzi távolság és a birodalom zűrés belpolitikai helyzete, tehát a gyengébb kontroll miatt –, hiszen Forgách Ádám kénytelen volt engedelmességet feletteseinek és feladni terveit, a végvidéki törökök viszont ismét sikeresen meghiúsíthatták a hódolt falvakat tárgyalandó bizottság összehívását.

---

⁵¹ Murád megfenyegetéséről l. Hans Caspar Johann Christoph Puchheimnek. Tata (Buda), 1652. március 29. *Szabados* 2018b 101–102.

⁵² *Schwarz* 1943. 289–290.

⁵³ Wenzel Eusebius Lobkowitz Kara Murád pasának (piszkozat). Bécs, 1652. május 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 12.

⁵⁴ „Dem aufgehaltene chausen wegen seiner erlidene schäden 100 tl. und den uncosten zu dessen abführung nacher Ofen zu verschaffen.” HKR az Udvari Kamarának. Bécs, 1652. május 18. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 305. 1652. Reg. fol. 65r No. 42.

⁵⁵ A budai vezír Ali csausz által közvetített panaszai Batthyány Ádámnak, Forgách Ádámnak és külön Wesselényi Ferencnek. HKR Batthyány Ádámnak, Forgách Ádámnak, Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1652. május 5. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 305. fol. 61r No. 10., No. 11. Vö. III. Ferdinánd Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1652. május 5. MNL OL E 199 Magyar Kamara Archivuma, Wesselényi család levéltára, 2. doboz, 2. csomó 10. pallium, fol. 32–34. „Betreffend verantwortung auf die durch den Aly chausen von Ofen herauf geschickte clagen, bestraffung der übelthätter und einschickung seiner gegen clagen.” HKR Philipp Mansfeldnek. Bécs, 1652. május 6. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 305. 1652. Reg. fol. 63r No. 26.

A nehéz szituáció illusztrálására pedig remek például szolgál annak a két birodalom és egyúttal két kultúra között kvázi közvetítő szerepet játszó Hans Casparnak az alább közölt jelentése, amelyben hangot is ad annak, hogy ő a béke ügyét szolgálja, bár ő is meglehetősen borúlátónak mutatkozik a történések kapcsán. A fennálló helyzet később olyan összecsapásokhoz vezetett el, mint például az 1652. augusztus 26-án lezajlott vezekényi ütközet.⁵⁶ A két fél közötti viszony 1655-ben jutott csak részben nyugvópontra, amikor király- és nádorválasztó országgyűlést tartottak a Magyar Királyságban, és a Lengyelország területén zajló ún. kis északi háború (1655–1660), valamint a havasalföldi események is ideiglenesen elirányították a Porta figyelmét a magyar határvidékről.

Forrásközlés

Az alább közölt dokumentum a Hans Caspar álnéven jelentő német renegát, Hüszejn csausz (szül. Alexander Fischer) tollából származik és a fent elemzett esethez kapcsolódik. A közölt irat keletkezési dátuma kérdéses, de a jelentést egy Konstantinápolyból nagy késséssel, 1652. május 15-én érkezett, Simon Reniger rezidens (1649–1666)⁵⁷ által 1652. március 30-án írt levél hátuljára készítette a renegát, tehát azt már Ali csausz visszatérése után küldhette el.⁵⁸

A szöveg közlésekor – autográf iratról lévén szó – a betűhívségre törekedtem. Ettől csak a szó eleji „u” és „v” betűk esetében tértem el a könnyebb olvashatóság érdekében (pl. „und” helyett „und”). A dialektális sajátosságokat (pl. „aber” helyett „aver”) szintén meghagytam, de amennyiben az írásmód értelemzavaró volt (pl. az „an” előjárószó „ohne”-ként szerepel), akkor azt értelemszerűen írtam át („ohne” helyett „abne”). A hely- és személyneveket meghagytam a szövegben szereplő formáikban, s minden esetben magyarázó jegyzettel láttam el őket. A szöveg tagolásában, központozásában is a mai nyelvtan szerinti értelmező átírást alkalmaztam. A feltehetően a magyar nyelvi befolyás következtében használt ékezeteket („bég”, „Bién”) szintén meghagytam. Nagybetűt csak mondatkezdéskor és tulajdonnevek esetében használtam, ez alól Isten neve és egyéb attribútumai (pl. „Almehtige”) esetében tettem kivételt. A fóliószámokat dőlt kapcsos zárójellel (f) jelöltem.

Hans Caspar ismeretlen személynek (Johann Rudolf Schmidnek), Buda, d. n. (1652. április) ÖStA, HHStA. Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 187v–188r

Regeszta:

Hans Caspar elnézést kér, hogy napok óta nem írt semmit. Ennek oka, hogy a Bécsbe küldött Ali csauszt Győrben nyolc napig feltartották. A nádorhoz küldött Mehmed csauszsal is rosszul bántak és vasra verték Érsekújváron, ami miatt a vezír nagyon haragszik, és Forgách Ádám válaszlevelét a törökök panaszaival együtt a Portára küldte, ami a rezidensnek sem válik majd javára. Forgách nem megfe-

⁵⁶ Vö. a 27. jegyzet irodalmával!

⁵⁷ *Veltz* 1900.; *Cziráki* 2014. 160–163.; *Cziráki* 2015. 835–836., 852–853., 857–859., 861–871.; *Papp*, 2016. 40–49.

⁵⁸ A következő szerepel a levélen Hans Caspar kézírásával: „Den 15 Maii seint miehrr dise lengst verstollene undt auff gehaltene shreiben ibberlíferdt wordten, daß ih sie demb herrn Bossáni solte ibberlíffern.” ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125 Konv. 1. fol. 187.

lelő módon járt el. A vezír tanácsot tartott, és megfogadta, hogy ha valakit küldenek Bécsből vagy a magyaroktól, azt ugyanúgy vasra veri majd. Ő maga továbbra is fáradozik a béke ügyében, azonban már nincsenek az élők sorában azok, akikre régebben támaszkodhatott ez ügyben. Az új tisztviselők nem ismerik a németeket és elbizakodottak, de a Mindenható ezt nem engedi majd nekik.

Ewr Excellennz und gnaden,⁵⁹ meine undterthenige, willige dienst iedter zeit befohr undt winshe ihnen von Gottes demb Allmehtigen, waß ihmbe geliebt ist,

Bitte, sie wohllen mierß niht fribel haben, daß ih ein ein [!] etlihe dag her niht geshriben habe. Ist awer dises ein ursah, daß unßere czaußen, welliher der Ali czaus⁶⁰ ist, auf Bién⁶¹ geshikt ist wordten undt zue Raab⁶² aht dag aufgehalten wordten ist. Destgleihen auh der Mehmet czaus⁶³, welliher zue demb herrn pallatinus⁶⁴ geshikt wordten ist, zue Newhewßel⁶⁵ spödtlih gedrakhtiert undt ihn die eißen geshlagen wordten seindt. Ibber wellihes sih dehr herr vesir⁶⁶ ehrshrökhlih ehrzornedt hat undt mit des herrn Forgátzi⁶⁷ shreiben, wellihes ehr demb bég⁶⁸ zue Cron⁶⁹ geshriben hat, mit des vesirs großen khlagen shreiben widter die Ungern ahne die Porthen geshikt wordten ist. Ih fierhte, es wierdt dem herrn reßidenten⁷⁰ auh niht wohl gefallen, dahn sie wohl wißen, wie es ahne dehr Porthen beschaffen ist. Dehr guete herr Forgátzi hat ihn dißemb fall wohl uhnrecht gethan, wellihes sie beßer wißen als ih. Ibber dißen zuefall hat dehr vesir mit allen khriegs officziern einen gebaltigen rath gehalten, haben sie dißes ehrfundten: wahn etwa hie fohn obben oder awer vohn dehn Ungern hieher khomben wierdt, wohlen sie die jenigen auh ihn eißen shlagen undt ihn die ergeste gefenkhnuß werffen lassen. [188r] Ih, alß ihrer alter gedtrewer diener, thue mih dag undt naht bemiechen, ihn den beshloßenen lieben undt heilligen fridens diensten, awer ih bihn shon allein fehrbliben undt habe fihl unßere guethe frewndt verlohren. die unß ihm dißes diensten behilflih gebesen seindt undt ihn khuerzer zeit abgestorben seindt. Es hat sih alleß verändertert undt die neuen aufgeschissenen flögel [!], wellihe nihts gesehen haben undt unßer dewtshe nácion niermalß ihn kheinemb feldt niht ehrkhendt haben, die vermeinen, sie wohllen ahne gewakßenen fligel fliegen, wellihes awer der Allmehtige Gott niht gestatten wierdt. Ihn einemb fahl alß demb andtern mueß mahn zue dißer zeit niht fill schlafen undt die khaßtereien auff die seidten sezen, sondtern die augen offen halten. Nah dißemb verbleibe ih ihrer allezeit gedrewe diener. Ihn meinemb besondtern shreiben werdten sie merrerß vehrstehen. Gott mit unß allen.

Hanß Casper

---

⁵⁹ Johann Rudolf Schmid (1590–1667) haditanácsos (1644–1667).

⁶⁰ Budai magyar renegát csausz és tolmács.

⁶¹ Bécs (Wien).

⁶² Győr.

⁶³ Mehmed csausz, akit Pálffy Pál nádorhoz küldött Kara Murád budai pasa.

⁶⁴ Pálffy Pál (1592–1653), nádor (1649–1653).

⁶⁵ Érsekújvár (Nové Zámky).

⁶⁶ Kara Murád (?–1655) budai pasa (1650–1653).

⁶⁷ Forgách Ádám (1609–1681) érsekújvári kerületi és végvidéki főkapitány (1644–1663).

⁶⁸ Musztafa bég.

⁶⁹ Esztergom.

⁷⁰ Simon Reniger (?–1668), a Habsburgok konstantinápolyi rezidense (1649–1666).

Felhasznált irodalom

B. Szabó Sudár 2013

B. Szabó János–Sudár Balázs: „Independens fejedelem az Portán kívül” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. (2. rész) *Századok*, 147. (2013) 4. sz. 931–999.

Berényi 2001 Berényi László: A vezekényi csata. *Turul*, 74. (2001) 1–2. sz. 21–31.

Brandl et al. 2017 Brandl Gergely–Göncöl Csaba–Juhász Krisztina–Marton Gellért Ernő–Szabados János: Válogatott források az 1627. évi szőnyi békekötés történetéhez. *Lymbus. Magyarisztudományi Forrásközlemények*, 15. (2017) 151–204.

Brandl et al. 2018 Brandl Gergely–Göncöl Csaba–Juhász Krisztina–Marton Gellért Ernő–Szabados János: Kommunikáció és híráramlás. A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája az 1627. évi szőnyi békekötés során. *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 108–124.

Czigány 2004 Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004.

Cziráki 2014 Cziráki Zsuzsanna: Zur Person und Erwählung des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Renningen (1649–1666). In: Wiener Archivforschungen – Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Hrsg.: Cziráki Zsuzsanna–Fundárek Anna–Manhercz Orsolya–Peres Zsuzsanna–Vajnági Márta. Wien, 2014. 157–164.

Cziráki 2015 Cziráki Zsuzsanna: Habsburg–Oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649). *Századok*, 149. (2015) 4. sz. 835–871.

Eickhoff 2010 Eikehard Eickhoff: Velence, Bécs és a törökök: nagy átalakulás Délkelet-Európában: 1645–1700. Ford: Katona Tamás. Budapest, 2010.

Fundárek 2008 Fundárek Anna: Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén: Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653). *Századok*, 142. (2008) 4. sz. 943–966.

Fundárek 2009 Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. (Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff /1647–1650/). Hg.: Fundárek Anna. Wien, 2009.

Fundárek 2015 Fundárek Anna: „Und wollen in scherz und ernst in lieb und leidt, allzeit gute freundt sein...” Die Zusammenarbeit von Franz Nádasdy, Hans Christoph von Puchheim und Adam Batthyány bei der Überführung von deutschen Söldnern in die Festungen gegenüber von Kanizsa. In: Die Familie Nádasdy vom 16. bis 20. Jahrhundert. Tagungsband der 29. und 30. Schläiningener Gespräche. 2009/2010. Hrsg.: Rudolf Kropf–Karin Sperl. Eisenstadt, 2015. 357–370.

- Gévay 1841 *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs, 1841.
- Hengerer 2012 *Mark Hengerer*: Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie. Wien–Köln–Weimar, 2012.
- Höbelt 2008 *Lothar Höbelt*: Ferdinand III. (1608–1657). Friedenskaiser wider Willen. Graz, 2008.
- Höbelt 2012 *Lothar Höbelt*: Friedliche Koexistenz – unfriedliche Grenze: der Hintergrund der Schlacht von Vezekény 1652. *Burgenländische Heimatblätter*, 73. (2012) 1. sz. 1–34.
- J. Újváry 2006 *J. Újváry Zsuzsanna*: „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll” A vezekényi csata és Eszterházy László halála. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 4. sz. 943–972.
- Kármán 2011 *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest, 2011.
- Kerekes 2008 *Kerekes Dóra*: Tradicionális birodalom – modern birodalom (az Oszmán Birodalom a 17. század első felében). *Aetas*, 22. (2008) 4. sz. 140–157.
- Majláth 1885 *Majláth Béla*: Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története. Budapest, 1885.
- Meienberger 1973 *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629-1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt am Main, 1973.
- Oross 2018 *Oross András*: A magyarországi végvidéki katonaság járandóságai a 17. század közepén. *Századok*, 152. (2018) 5. sz. 1077–1094.
- Papp 2014 *Papp Sándor*: Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2014.
- Papp 2016 *Papp Sándor*: Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata. *Aetas*, 31. (2016) 3. sz. 40–53.
- Papp 2018 *Papp Sándor*: Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében. (Vázlat és adatbázis). *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 86–99.
- Pálffy 1997a *Pálffy Géza*: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)*, 4. (1997) 1. sz. 7–19.
- Pálffy 1997b *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288.

- Pálffy* 2006 *Pálffy Géza*: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 2. sz. 538–559.
- Salamon* 1867 Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Szerk.: *Salamon Ferencz*. Pest, 1867.
- Salamon–Szalay* 1866 Galántai gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora. II. kötet (1623–1626). Szerk.: *Salamon Ferencz–Szalay László*. Pest, 1866.
- Salamon–Szalay* 1870 Galántai gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora. III. kötet (1627–1629). Szerk.: *Salamon Ferencz–Szalay László*. Pest, 1870.
- S. Lanter* 1993 *S. Lanter Éva*: A Palatinus Regni Hungariae a 17. században. In: Perlekedő évszázatok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk.: *Horn Ildikó*. Budapest, 1993. 215–239.
- Schwarz* 1943 *Henry Frederick Schwarz*: The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century. Cambridge, 1943.
- Stessel* 1902 *Stessel József*: Adatok az 1628. évi szécsényi alkudozás történetéhez I–II. *Magyar Történelmi Társ., új folyam* 2. (1902) 3. sz. 418–542., 4. sz. 481–510.
- Szabados* 2016a *Szabados János*: Habsburg–oszmán kommunikáció a 17. század derekán. Johann Dietz császári futár halálának körülményei és következményei. In: Szóra bírni az újkort. A III. KoraújkorÁSZ doktorandusz konferencia tanulmányai. Szerk.: *Hende Fanni–Pataki Katalin–Bodnár-Király Tibor*. Budapest, 2016. 192–216.
- Szabados* 2016b *Szabados János*: „...Inquisition wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens...” (Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében). *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 2. sz. 559–581.
- Szabados* 2018a *Szabados János*: „Ih awer befleise mih, daß ih sie beidte zue nahbarn mahen khan.” – Die Karriere des deutschen Renegaten (Hans Caspar) in Ofen (1627–1660) im politischen und kulturellen Kontext. Doktori (PhD) értekezés. I. Szeged, 2018. kézirat.
- Szabados* 2018b *Szabados János*: Die Berichte Hans Caspars (1640–1659) – Eine Quellenedition. Doktori (PhD) értekezés. II. Szeged, 2018. kézirat
- Szabó* 2010. A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). *Pálffy Géza* bevezető tanulmányával. Szerk.: *Szabó András Péter*. Salgótarján, 2010.
- Szilágyi* 1877 Rozsnyai Dávid történeti maradványai. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1877.
- Szvittek* 2008 *Szvittek Róbert József*: Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli végvári rendszerben. Doktori (PhD) disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2008.

- Tóth* 2002 *Tóth Hajnalka*: Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban. *Aetas*, 18. (2002) 1. sz. 136–153.
- Tóth* 2018 *Tóth Hajnalka*: Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban a 17. század közepéről. *Századok*, 152. (2018) 2. sz. 247–284.
- Tusor* 2015 „Írom kegyelmednek, mint igaz magyarnak”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Szerk.: *Tusor Péter*. Budapest, 2015.
- Varga J.* 1991 *Varga J. János*: Rabtartás és rabkereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: *Kalmár János*. Budapest, 1991. 121–133.
- Veltzé* 1900 Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen, 1649-1666. Hrsg.: *Alois Veltzé*. Wien, 1900.

SZALIH ZAJM, MUSZTAFÁ ZAJM ÉS TÁRSAIK TRAGIKUS
KERESKEDŐÚTJA 1711-BEN – ADALÉKOK AZ OSMÁN
BIRODALOM KERESKEDŐINEK MAGYARORSZÁGI
TEVÉKENYSÉGÉHEZ*

A 17. század utolsó harmadában zajló és az oszmánok kelet-közép-európai uralmát megroppantó, a magyar terminológiában visszafoglalónak¹ nevezett háborút az 1684-ben létrejött törökellenes nemzetközi szövetség, a Szent Liga² államai – Habsburg Monarchia, Velence, Lengyelország – és az Osmán Birodalom által 1699. január 26-án Karlócán külön-külön megkötött békék zárták le.³ Ugyanekkor az 1697-től szintén a szövetség tagjaként fellépő Oroszország csak fegyverszüneti szerződést kötött az oszmánokkal, a tényleges békekötésre 1700. július 3-án Konstantinápolyban került sor.⁴ A Habsburg-udvar és a Porta között létrejött húsz cikkelyből álló szerződés mellett, hogy rendelkezett a két birodalom által birtokolt területekről – köztük Erdély tartományának császári, illetve a Temesköz területének oszmán birtoklásáról –, a határterületek elkülönítéséről, a határ menti várak, erődítmények és települések helyzetéről, portyák tiltásáról, lázadók és elégedetlenkedők kezeléséről, hadifoglyok kicseréléséről, a tizennegyedik cikkelyében szabályozta és egyben biztosította a két állam kereskedői számára a szabad kereskedelmet:

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (*Temesvári Osmán aga diplomáciai tevékenysége a 17–18. század fordulóján a Habsburg–oszmán határvidéken, 2016–2019*) támogatásával készült.

¹ A háború elnevezése a német terminológiában: der große Türkenkrieg.

² A Szent Liga mint törökellenes nemzetközi szövetség 1684. március 5-én XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alatt I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705), Sobieski János lengyel király (1673–1696) és Marcantonio Giustiniani velencei dózse (1683–1688) részvételével jött létre. Már 1684-ben megfogalmazódott Oroszország bevonásának szükségessége a szövetségi rendszerbe, amire ténylegesen 1697 januárjában került sor. A kérdésről l. *Zinkeisen* 1857. 139., 139/1. jegyzet; *Uzunçarşılı* 1988. 460.; R. *Várkonyi* 1987. 1622.; *Gebei* 1999. 1–6.; *Gebei* 2001.

³ A karlócai béketárgyalásokról l. *Acsády* 1899.; *Szita–Seevann* 1999. XXV–L.; *F. Molnár* 2002.; *F. Molnár* 2006.; *F. Molnár* 2013. A Habsburg–oszmán békeszerződést latinul l. *Katona* 1805. 106–125. A Katona-féle szöveg magyar fordítását l. MTSZ 1968. 690–700. A békeszerződés eredeti latin nyelvű tisztázataról készített magyar fordítást l. *Szita–Seevann* 1999. 213–225. A béke oszmán-török nyelvű kiadását l. *Muabedat mecmuasi* 1297/1880. 92–102.; *Defterdar* 1995. 654–662.; *Silâbdar* 1962. 357–364. A velencei–oszmán békeszerződés egykorú eredeti latin nyelvű tisztázataról készült magyar fordítást l. *Szita–Seevann* 1999. 239–243. Törökül l. *Defterdar* 1995. 667–672.; *Silâbdar* 1962. 365–370. A lengyel–oszmán békeszerződés eredeti latin nyelvű tisztázataról készült magyar fordítást l. *Szita–Seevann* 1999. 229–235. Törökül l. *Defterdar* 1999. 662–667.; *Silâbdar* 1962. 371–375.

⁴ Az orosz–oszmán fegyverszüneti okmány egykorú hivatalos latin nyelvű másolatáról készült magyar fordítást l. *Szita–Seevann* 1999. 247–248. Az okmány orosz és német változatának helyeit közli *Gebei* 2001. 141. 16. jegyzet. A béke orosz nyelvű változatának magyar fordítását l. *Gebei* 2001. 150–154. Törökül l. *Defterdar* 1995. 692–698.

„A már régebben szentesített egyezmények alapján is legyen szabad a kereskedelmi tevékenység mindkét fél alattvalói számára ezen birodalmak minden országában és tartományában; hogy pedig mindkét fél részére hasznosan, ármánykodás és cselszövés nélkül menjen az végbe, a kiküldendő megbízottak között lévő kereskedelmi szakértők a mindkét részcsoport lebonyolítandó évenkénti követjárások idején folytassanak erről tárgyalást, s amint azt a magas birodalom iránt barátságot tápláló más nemzetek esetében is be szokták tartani, ugyanúgy a császári felség bármelyik nemzetének alattvalói is örvendezzenek a kereskedelem biztonságának és hasznának, a szokásos kiváltságoknak a magas birodalom országaiban és élvezzék azokat.”⁵

A két állam közötti következő békekötésre 1718-ban Pozsarevácon ismét egy háborús konfliktus – az 1716–1718 között zajló Habsburg–oszmán háború – lezárásaképpen került sor,⁶ így bő másfél évtizedig elvileg biztosítva volt a szabad kereskedelem mindkét fél alattvalói számára. Jelen írásban röviden a két békekötés közötti időszakot vizsgálom, illetve annak kérdését, hogy sikerült-e jelen esetben az oszmán oldal kereskedői számára a békében meghatározott módon biztosítani a sértetlenséget a Habsburg Monarchia részét képező Magyar Királyság területén. A fent említett karlócai béke pontjainak betartását vagy be tarthatóságát már röviddel megkötése után kérdésessé tette az, hogy bár a Monarchia és a Porta a béke fenntartására szerződött, magyar földön 1703 és 1711 között a bécsi kormányzattal és annak törekvéseivel szemben szabadságharc zajlott. Ráadásul annak vezetője, II. Rákóczi Ferenc a kezdetektől potenciális támogatót látott az oszmánokban, és diplomáciai tapogatózásba kezdett irányukba.⁷ De hogyan viszonyultak ezekhez a körülményekhez a szultán fennhatósága alatt tevékenykedő kereskedők?

A szabadságharc okozta bizonytalan közjogi állapotok közepette nagyon szigorúan kellett (volna) szabályozni a kereskedelem feltételeit. A Monarchia és a Porta közötti békeszerződés sértetlenséget biztosított, de a háborús állapotok miatt a határ menti császári parancsnokok hatáskörébe utalták, hogy engedélyezik-e a kereskedőknek a határátlépést és kereskedést. Gyakorta hangsúlyozni kellett, hogy a császári útlevelék és/vagy oltalomlevelek csak a császári katonaság által birtokolt területeken voltak érvényesek.⁸ Kuruc–oszmán viszonylatban hivatalos, államközi megállapodásra nem került sor, de a határ menti pasák igyekeztek Rákóczi írásbeli ígéretére és engedélyére hivatkozni a kereskedők bántatlanságát illetően.⁹ Rákóczi 1706. május 10-i keltezésű levelében arról tájékoztatta Csakirdzsi Haszán belgrádi pasát¹⁰, hogy a Porta kereskedői Kecskemétiig és Debrecenig szabadon keresked-

---

⁵ *Szajta–Seewann* 1999. 220–221.

⁶ A témáról a legújabb magyar szakirodalomból l. *Papp* 2018. 5–19.; *Tóth F.* 2018. 20–34.; *F. Molnár* 2018.

⁷ A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciájáról l. *Benda* 1962.; *Bóka* 1982.; *Papp* 2004.; *Vatai* 2011.; *Tóth* 2019.

⁸ Vö. 1707-ben a magyar területre lépő muszlim kereskedőknek Johann Friedrich von Globitz szejdi generális oltalomlevelet adott, az azonban csak a császáriak fennhatósága alatt lévő területre volt érvényes. *Tóth H.* 2018. 98., 98. 71. jegyzet.

⁹ *Oszmán aga* 1996. 174–175.

¹⁰ Csakirdzsi Haszán 1705 elejétől 1707-ig belgrádi, 1707–1708-ban szaloniki, 1708. október közepétől 1710 januárjáig temesvári, majd agribuzi pasa volt, 1711-ben pedig ismét a belgrádi kormányzóságba került. *Fekete* 1993. 437. 12. jegyzet. A pasa temesvári kinevezésére l. még: *Oszmán aga* 1996. 147–148., 206.

hetnek.¹¹ Ám 1707 februárjában a Kecskemétről továbbmenni készülő muszlim kereskedőket hetekre feltartóztatták, azt követelték tőlük, hogy áruikat a városban értékesítsék, ráadásul szabott áron.¹² 1708 nyarán pedig a biztonság hiánya miatt Karajilanoglu Ali temesvári pasa¹³ Rákóczi kérésére sem adott Magyarországra szóló útlevelet a kereskedőknek.¹⁴ A „megegyezések” a Habsburg-kormányzattal szerződésben lévő oszmánok és az udvarral szembehelyezkedő kurucok között Bécs számára nyilván elfogadhatatlanok voltak. Mindezzel együtt forrásaink arról tanúskodnak, hogy az oszmán oldal kereskedői a nagyobb haszon reményében – kihasználva a hadi konjunktúra adta lehetőségeket – nem korlátozták tevékenységüket a császári fennhatóság alatt lévő területekre. Azaz vállalták a nagyobb kockázatot is, de ha bántódásuk esett vagy kár érte őket, annak rendezése a határ menti oszmán–kuruc–Habsburg tisztviselők feladatait növelte, de akár komolyabb diplomáciai konfliktusokat is generált.

A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai között számos olyan, az oszmán előjáróktól érkezett levél található, amelyekben a kereskedőket ért károk megtérítéséről, a nekik járó pénzek kifizetéséről esik szó. Csakirdzsi Haszán belgrádi pasa valamikor 1705–1706 körül írt levelében arról tett panaszt Rákóczinak, hogy Halil és Musztafa belgrádi kereskedők, akik abaposztót és rizst szállítottak a kurucok táborába, a császáriak Debrecenbe történő benyomulása¹⁵ után nem kapták meg a pénzüket, ráadásul Károlyi Sándor és Eszterházy Antal¹⁶ hajdúi kirabolták őket.¹⁷ Ugyancsak Haszán pasa tett panaszt arról, hogy egy Ahmed bese nevű janicsárt, miután kereskedőként az áruját Magyarországon eladta, besorozták magyar zászló alá katonának. Kérte Rákóczitól Ahmed bese megkeresését és visszaküldését Belgrádba a neki járó pénzzel együtt.¹⁸ 1707 szeptemberében már Elcsi Ibrahim belgrádi pasa¹⁹ kérte a fejedelemtől, hogy az Ahmed és Iszmail nevű kereskedőket, akik a

---

¹¹ Kecskemétig és Debrecenig nyitva az út a kereskedőknek. II. Rákóczi Ferenc levele Csakirdzsi Haszán belgrádi pasához. Kistapolcsány, 1706. május 10. *Ráday* 1955. 573–574. A választ, amelyben a pasa kérte, hogy az útlevél nélkül utazókat Rákóczi fogassa el, l. *Fekete* 1993. 440.

¹² *Tóth H.* 2018. 88. Arról, hogy Rákóczi a török kereskedőket csak Kecskeméten és Debrecenben hagyja kereskedni, és az árakat szabályozzák, tájékoztatták a temesvári és a belgrádi pasát is. L. II. Rákóczi Ferenc követutasítása Pápai Gáspár számára. *Ráday* 1955. 626. Vö. II. Rákóczi Ferenc levele Turnadzsibasi Hüsejzin belgrádi janicsáragához. Eger, 1708. május 18. AR I/II. 372.

¹³ Karajilanoglu Ali pasa 1706. július 15-től 1708. október közepéig volt temesvári beglerbég. *Fekete* 1993. 452. 44. jegyzet. Vö. *Oszmán aga* 1996. 147. Ali pasa később az 1708 októberében elhunyt Elcsi Ibrahimot követte a belgrádi kormányzóságban. Dietrich Nehem péterváradí parancsnok jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 5. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staats-archiv (HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. fol. 59.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. január 11. Uo. Konv. 4. fol. 23.

¹⁴ *Fekete* 1993. 454. A török kereskedők részére kiállított ajánlólevelet l. még: Uo. 443–447., 455.

¹⁵ Debrecent Louis von Herbeville császári tábornok (kaiserliche Feldmarschall, *Heckenast* 2005. 188.; *Schmidt-Brentano* 2006. 41.) csapatai 1705 októberében, Jean-Louis Rabutin de Bussy tábornok (kaiserliche Feldmarschall, *Heckenast* 2005. 350.; *Schmidt-Brentano* 2006. 79.) hadai pedig 1706 őszén szállták meg, mindkétszer átmenetileg. *Szűcs* 1870. 714.; *Fekete* 1993. 439. 17. jegyzet.

¹⁶ Eszterházy Antalról l. *Rittling* 2016.

¹⁷ Csakirdzsi Haszán belgrádi pasa II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, [175/1706] *Fekete* 1993. 439.

¹⁸ Csakirdzsi Haszán belgrádi pasa II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, [é. n.] Uo. 440.

¹⁹ Elcsi Ibrahim pasa, korábbi dzsebedzsi basi a karlócai békekötést követően, 1700 januárjában a Porta hivatalos nagyköveteként érkezett Bécsbe. *Anonim* 2000. 138. A Bécsből visszatérő pasát a

követeléseik behajtása végett utazhattak be az országába, juttassa pénzükhöz, majd bocsássa vissza őket hazájukba.²⁰ Ibrahim pasa 1707. október 7-én kelt levele szerint az Ali nevű szpáhít azért küldte a fejedelemhez, mert Bottyán János kuruc generális két Musztafa bese nevű töröktől Pápán ezüstpénnel értékben vásárolt abaposztót és élelmiszert, de rézpénzzel fizetett nekik, és miután Bercsényi Miklósnál erről panaszt tettek, azt a pénzt is elvették tőlük.²¹ Ez év novemberében Karajlanoglu Ali temesvári pasa is amiatt panaszkodott Rákóczinak, hogy egy Halil nevű kereskedő Egerben Eszterházy Antal, Bottyán János és Csáky István²² generálisok jóállásával adta el áruját, de nem kapta meg a pénzét.²³ A használatban lévő pénzek értékének problematikájával találkozunk Csakirdzsi Haszán – ekkor már – temesvári pasa levelében, miszerint egy Abdurrahman nevű kereskedő Rákóczi táborában árut adott el rézpénzért Rákóczi és Bercsényi írásbeli ígérete mellett, miszerint a rézpénzért utóbb ezüstöt fog kapni vagy rézércet. A kereskedő a kapott pénzből 5000 forintot megtartott, 24 000 forintot pedig átadott rézércre szóló utalványért, aminek beváltása nem történt meg addig, amíg a császáriak elfoglalták a bányákat, így a kereskedő üres kézzel távozott.²⁴ Hasonló problémáról írt Haszán pasa egy Halil odabasa nevű kereskedővel kapcsolatban is, aki a hadsereg számára csizmát, abaposztót és nyeregakarót adott el rézpénzért, hogy azt majd ezüstpénzre fogják beváltani, avagy rézércet adnak érte, de ez sem történt meg.²⁵ A kifizetések és kártérítések követelése a szabadságharc utolsó időszakában is terítéken volt, Hadzsi (Szári) Musztafa temesvári pasa²⁶ 1710. július 18-án kelt levelében örömmel vette, hogy a fejedelem utasítást adott tábornokainak Halil odabasa és

---

temesvári vilajet élére nevezték ki. *Defterdar* 1995. 681.; *Oszmán aga* 1996. 145.; *F. Molnár* 2006. 1486. Elcsi Ibrahim 1706-ban agribuzi, majd krétai, 1707-től pedig belgrádi pasa lett. A pasa 1708 októberében bekövetkezett haláláról Dietrich Nehem pétervárad-i császári parancsnok már 2-án értesült. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 2. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. fol. 53r. A hír Konstantinápolyba október 9-én érkezett. Michael Talman konstantinápolyi Habsburg-rezidens jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1708. október 13. Uo. fol. 113r. Vö. Philip Meadows bécsi angol követ levele Robert Harley miniszterhez. AR II/III. 1877. 404–405.

²⁰ Elcsi Ibrahim belgrádi pasa II Rákóczi Ferenczhez. Belgrád, 1707. szeptember 28. *Fekete* 1993. 442.

²¹ Elcsi Ibrahim belgrádi pasa II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, 1707. október 7. Uo. 442–443. Vö. Hüszejn belgrádi janicsárága Rákóczi Ferenchez szóló levelével, miszerint két Musztafa nevű kereskedő Magyarországra ment, hogy behajtsa a követeléseit. Uo. 445. Vö. Elcsi Ibrahim belgrádi pasa levele II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, 1707. december 7. és 1708. június 16. Uo. 443. Elcsi Ibrahim már harmadszor kérte a két Musztafa bese követelésének megadását és a hazaengedésüket. (A keresztény dátumban tévesen július szerepel.) Vö. Hüszejn aga belgrádi janicsárága Rákóczihoz. 1708. június 16. Uo. 446. A rézpénz problémájára l. még: *Tóth H.* 2018. 88. 5. jegyzet.

²² Csáky Istvánra l. *Heckenast* 2005. 93–94.

²³ Karajlanoglu Ali temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, 1707. november 7. *Fekete* 1993. 453.

²⁴ Csakirdzsi Haszán temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, [1708. október – 1710. január] Uo. 456.

²⁵ Csakirdzsi Haszán temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, [1708. október–1710. január] Uo. 455. Vö. még Haszán pasa közbenjárása meg nem nevezett kereskedők érdekében. Uo. 457.

²⁶ *Fekete* annyit tudott a pasáról, akit el-Hadzs Musztafa pasaként említett, hogy régebben defterdár volt, és 1710 januárja óta töltötte be a temesvári pasa tisztét. Uo. 457. 55. jegyzet. Az újabb kutatások szerint ő az 1709/1710-ben Temesvárra kinevezett Szári Musztafa pasával azonos. *Gezzer* 2016. 135.

más török kereskedők követelésének kielégítésére, de nem jelölte meg a kifizetés helyét, így az említett Halil odabasa hiába kereste meg Konstantinápolyban Pápai Jánost, Rákóczi portái követét a pénzéért.²⁷

Azon túl, hogy a kereskedők nem jutottak biztonsággal a pénzükhöz, az életük is többször közvetlen veszélyben volt. Egyrészt a kurucok uralta területekre betörő császári csapatok – többnyire szerb katonaelemek – veszélyeztették őket, másrészt a kuruc egységek is követtek el velük szemben túlkapásokat. 1705 januárjában Izmirli Ali temesvári pasa²⁸ tett panaszt Johann Friedrich von Globitz²⁹ szegedi parancsnoknál, mivel Csanád és Kanizsa³⁰ környékén szerb hajdúk bántalmaztak muszlim kereskedőket.³¹ A következő temesvári beglerbég, Karajilanoglu Ali pasa 1706 szeptemberében arról panaszkodott Rákóczinak, hogy Csáky István és Károlyi Sándor generálisok katonái kifosztottak 4-5 muszlim kereskedőt, akik egy hónappal korábban Erdélybe mentek.³² Valamikor 1706 végén, 1707 elején magyar huszárok támadtak meg Tordára útban lévő muszlim kereskedőket, akik közül hármat agyonvertek, kettőnek sikerült elmenekülnie, bár őket is kifosztották.³³ Eddigi ismereteink alapján a korszak legnagyobb vihart kavaró és kétéves diplomáciai huzavonát eredményező esete pedig az 1707. április 3-i kecskeméti rajtaütés volt, aminek 53/55 muszlim és egy görög kereskedő esett áldozatul.³⁴ Bár az ügyben végül a Habsburg-udvar szolgáltatott kártételt, mivel a rajtaütést a szolgálatukban álló szerb hajdúk és huszárok hajtották végre, Elcsi Ibrahim belgrádi pasa az ügy kirobbanásakor Rákóczi fejedelmet is megkereste, hogy elégtételt követeljen tőle, hiszen Kecskemét akkor éppen kuruc fennhatóság alatt állt.³⁵ Az 1708. év elején sarkadi hajdúk támadtak meg két Borosjenő vidékére érkező török kereskedőt. Az esetről február 3-án Szentandrás János török tolmács Temesvárról tájékoztatta Károlyi Sándort,³⁶ majd Karajilanoglu Ali pasa is írt az ügyben a

---

²⁷ Hadzsi Musztafa temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. *Fekete* 1993. 457–458. A levél egyéb követelésekről is említést tesz. Pápai Jánosra l. *Benda* 1963. 18–37.

²⁸ Izmirli Ali pasa 1704 márciusától 1706. július közepéig állt a temesvári vilajet élén. *Fekete* 1993. 449. 39. jegyzet. A pasa személye és a kinevezése körüli bizonytalanságokra l. *Tóth H.* 2019. 465–466. 23. és 24. jegyzet. Izmirli Ali temesvári pasának szóló szultáni rendeleteket l. TMO 1914. 318–325.

²⁹ Johann Friedrich von Globitzra l. *Heckenast* 2005. 160.; *Schmidt-Brentano* 2006. 35.

³⁰ Ma Magyarkanizsa, Kanjiza, község Szerbiában.

³¹ Izmirli Ali temesvári pasa Johann Friedrich von Globitz szegedi parancsnokhoz. Temesvár, 1705. január 5. *Kitab-i İnsa*. ÖStA HHStA Konsularakademie, Orientalische Handschriften (OHSch), Nr. 125. fol. 28r–29r. A parancsnok válaszlevelét és az ügyben végzett vizsgálatról szóló jelentést l. Uo. 29r–30v, 31r–32r. Vö. Izmirli Ali pasa 1705 elején a kurucok okozta kártételekre panaszkodott. *Lampérth* 1899. 462. A *Kitab-i İnsa* elnevezésű levélgűjtemény(ek)ről legújabbán l. *Tóth* 2016.

³² Karajilanoglu Ali temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, 1706. szeptember 19. *Fekete* 1993. 453.

³³ *Oszmán aga* 1996. 160.

³⁴ Az eset és az azt követő diplomáciai tárgyalások részletes ismertetését l. *Tóth* 2018. Vö. *Papp* 2012. 35–37.

³⁵ Elcsi Ibrahim II. Rákóczi Ferenchez. Belgrád, 1707. április 3. után. *Fekete* 1993. 441. Rákóczi válaszlevelében arra próbálta rábírni a pasát, hogy közösen álljanak bosszút a szerbeken az akciójuk miatt. II. Rákóczi Ferenc Elcsi Ibarhic belgrádi pasához. Szerencs, 1707. május 23. *Ráday* 1955. 274–276.

³⁶ Szentandrás János Károlyi Sándorhoz. Temesvár, 1708. február 28. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Károlyi család levéltára, P 396, Acta Publica, 1708. február F1A9.

generálisnak: kérte a bűnösök és az elkobzott jószágok felkutatását.³⁷ A pasa közvetlenül Rákóczinak is panaszt tett az esetről.³⁸ Csakirdzsi Haszán temesvári pasa – valamikor 1708 októbere és 1710 januárja között – egy Erdélybe és Havasalföldre járó kereskedő kártérítése ügyében fordult Rákóczihoz, a kereskedőtől Besztercén 1250 gurus értékű holmit raboltak el.³⁹ 1710. július 1-jén pedig Hadzsi (Szári) Musztafa temesvári pasa azért írt a fejedelemnek, mert Csalik Oszmán besét áruja eladása után Kassáról visszatértében Eger mellett az egri generális testvére kirabolta és megsebesítette, négy nap múlva pedig behalt sérüléseibe.⁴⁰

1711. április 30-án megkötötték a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békét, az élet azonban Magyarországon nem változott meg egyik pillanatról a másikra. Bár az oszmán kereskedők elvileg ismét nyugodtabb körülmények között tevékenykedhettek, a gyakorlatban a konfliktusok nem szűntek meg. Alább a fenti eseményekhez kapcsolódva, de már egy 1711. augusztusra–szeptemberre kitoldódott ügyet ismertetek, ami további adalékkul szolgál az oszmán kereskedők magyarországi működésének körülményeihez, immár a Rákóczi-szabadságharc lecsengésének időszakában. Johann Melchior Salzer (*Salzer*) aradi császári parancsnok⁴¹ és Hadzsi/Szári Musztafa (*Sari Mustafa*) levélváltása – melynek átiratait a mellékletben közlöm – a temesvári díváni tolmács, Oszmán aga által összeállított *Kitab-i İnsa* elnevezésű levélgyűjtemény(ek)ben maradt fenn.⁴² Szári Musztafa pasa 1711. augusztus 27-re datált levelében (*Forrásközlés 1.*) beszámolt arról, hogy a szultáni alattvalók közül Szalih zajm (*Salih zaim*)⁴³ és Musztafa zajm (*Mustafa zaim*) két szpáhi társukkal és a portai janicsárok közül Hadzsi Oszmán-ogluval (*Hacı Osman-oglı*) és két janicsártársával együtt kereskedés és vásárlás céljából Debrecenbe (*Döbröcün*) mentek.⁴⁴ A visszafele úton, amikor szekereikkel a Szarvas (*Sarvas*) nevű helyhez értek, a császári fennhatóság alatt lévő Nagylak (*Nadlaq*) hadnagya 70–80 szerb katonával rájuk támadt, Musztafa zajmot, aki a szekereken kívül tartózkodott, megölték, a két szpáhit pedig foglyul ejtették. Amikor ezt Szalih zajm és öt társa meglátta, védekezni kezdtek, és a fegyveres összecsapásban Hadzsi

---

Az ügyről részletesen l. *Seres* [é. n.]. Egyúttal köszönöm Seres Istvánnak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

³⁷ MNL OL Károlyi család levéltára, P 398, Missiles, Nr. 76293. A levélre Károlyi február 28-án válaszolt, a levelében pedig azt bizonygatta, hogy a kereskedő magának köszönheti, ami történt, mivel oltalomlevél nélkül utazott. Uo. Nr. 35411 (Eredeti fogalmazvány).

³⁸ Karajlanoglu Ali temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, 1708. március 9. előtt. *Fekete* 1993. 454. Az ügyben Szabó Sándor kapitány március 7-én Sarkadról azt írta Károlyinak, hogy Palocsay György (*Heckenast* 2005. 325–326.) parancsára hajtották végre az akciót. *Seres* [é. n.].

³⁹ Csakirdzsi Haszán temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, [1707. október – 1710. január] *Fekete* 1993. 456–457.

⁴⁰ Hadzsi Musztafa temesvári pasa II. Rákóczi Ferenchez. Temesvár, 1710. július 1. Uo. 457. A fejedelem erre a levélre 1710. augusztus 12-én válaszolt, elhárította a felelősséget saját embereiről, és kérte a pasát, hogy az ő engedélye nélkül kereskedőket ne engedjen át a határon. AR I/III. 1874. 495–496.; *Fekete* 1993. 457. 56. jegyzet. Eger parancsnoka a kérdéses időpontban Perényi Miklós volt. *Komáromy* 1915.

⁴¹ Johann Melchior Salzerre l. *Schmidt-Brentano* 2006. 87.; *Heckenast* 2005. 371.

⁴² Oszmán agaról l. *Oszmán aga* 1996. A levélgyűjteményekről l. 32. jegyzet hivatkozása.

⁴³ Ziaümet-birtokos szpáhi elnevezése.

⁴⁴ A levelekben összesen nyolc utazó, kereskedő személyt említenek.

Oszmán-oglu életét vesztette. De a támadó hadnagy és a lova, továbbá egy-két embere és azok lovai is megebesültek. A szerb katonák a szekereket nem tudták elfoglalni, és mivel a sebesült hadnagyukat sem tudták volna lovon elszállítani, megegyeztek Szalih zajmmal. Beszűntették a további hadakozást, elengedték a foglyul ejtett szpáhikát, annak fejében, hogy a hadnagyukat a kereskedők szekeren a Maros folyóig szállíthassák. Onnan a kereskedők bántatlanul mehettek tovább Temesvárra. Mivel azonban a nagylaki hadnagy vezette, kereskedők elleni támadás a két állam között fennálló béke megszegését jelentette, és a rajtaütés során Musztafa zajm és Hadzsi Oszmán-oglu is életét vesztette, Musztafa pasa a bűnösök elfogását és megbüntetését követelte az aradi parancsnoktól.

Salzer 1711. szeptemberi válaszlevelében (*Forrásközlés* 2.) – ahol a támadás helyéül nem Szarvas, hanem Szolnok mezeje (*Solnoq sabrasında*) lett megjelölve – a felelősséget a császár birtokában lévő magyar területek kurucaira, illetve a velük titokban kapcsolatot tartó kereskedőkre hárította. Hivatkozott a karlócai béke vonatkozó részére, miszerint a lázadó, rendbontó elemeket sem védeni, sem támogatni nem lehet,⁴⁵ és mivel a károsult kereskedők éppen a császár ellenségeinek számító kurucoktól érkeztek a támadás helyszínére, levele szerint az oda kirendelt szerb katonaság azt hitte róluk, hogy ők is kurucok, és ezért került sor a rajtaütésre, amelyben mindkét oldal veszített embereket. Amikor pedig felismerték egymást, azaz, hogy a szerb katonaság török kereskedőket támadott meg, felhagytak a csatározással. Az ügyben vizsgálatot rendeltek el, amit a szerb hadnagy sebesülése miatt el kellett halasztani, de a bécsi udvarnak mindenről jelentést tettek, és annak utasításaira várnak. Addig is a parancsnok követelte annak megakadályozását, hogy a jövőben oszmán részről akár titokban, akár nyíltan bárki a kurucok közé menjen, és a pasa ne engedje, hogy a béke és barátság ellenére való események történjenek.

Amikor a fenti válaszelevel megérkezett Temesvárra és azt lefordították, a pasa ismét elküldte levelét és Oszmán aga személyén keresztül szóbeli üzenetét Salzernek Aradra. Az ott, az aga jelenlétében lezajlott vizsgálatról és kihallgatásokról Oszmán jelentése ad felvilágosítást.⁴⁶ Salzer jelenlétében tanácskozást tartottak, miután a pasa levelében és szóbeli üzenetében ismételten ragaszkodott a vétkesek megbüntetéséhez, sőt a meggyilkolt törökökért vérbosszút követelt.⁴⁷ Az oszmán fél nem fogadta el a parancsnok válaszát, miszerint a kereskedők hibát követtek el, amikor a magyarok, azaz kurucok közé mentek. Hiszen a határátlépéskor a császári kapitányok és vámosok egyrészt beszédtek a kereskedőktől a vámot, másrészt útlevelet adtak nekik, hogy arra a helyre menjenek, ahova menni akarnak. Így pedig a kereskedők meggyilkolása a békeszerződés megszegése volt. A vétkes hadnagyot és zászlótartóját is kihallgatták, előbbi a történeteket váratlan eseményként tette fel, és hangsúlyozta, hogy a két társaság egymásnak esett, és mindkét oldalnak veszteségei voltak. Az aga ezen a ponton vitázni kezdett vele, szerinte a kereskedőknek nem volt más lehetőségük, mint fegyvert fogni, miután vagy százan támadtak rájuk, ráadásul halottak csak az oszmánok között voltak. Végül a hadnagyot és zászlótartóját, mivel a támadás-

---

⁴⁵ Az erről való rendelkezést l. a karlócai béke kilencedik cikkelyében. *Szita–Seewann* 1999. 218.; *Muabedat mecmuasi* 1297/1880. 96.; *Defterdar* 1995. 657–658.

⁴⁶ *Kitab-i İnsa*. Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod. Mixt. 175. fol. 33v–36v.; *Kitab-i İnsa*. ÖStA HHStA Konsularakademie, OHSch, Kt. 9. Nr. 125. fol. 48r–51v.

⁴⁷ A Kecskeméten áldozatul esett muszlim kereskedők ügyében is felmerült a vérbosszú követelése. *Tóth H.* 2018. 98. és 98. 70. jegyzet.

ra parancsot nem kaptak, és megszegették vele a békét, elítélték. A cigány szigetnek⁴⁸ nevezett helyen Salzer parancsnok, az aga, más tisztok és 40-50 fegyveres jelenlétében kivégezték őket. Amit természetesen Szári Musztafa pasa úgy is értelmezhetett, hogy ezáltal teljesült a két muszlim áldozatért követelt vérbosszú. A fent említett ügyek többségével ellentétben itt a két oldal megegyezésre jutott, az oszmánok pedig elégtételt kaptak.

Forrásközlés

1.

*Szári Musztafa temesvári pasa levele Johann Melchior Salzer aradi parancsnokhoz, Temesvár, 1711. augusztus 27. Kitab-i Insa. ÖNB, Cod. Mixt. 175. fol. 20r-v, 31r-v.*⁴⁹

[20r] Timişvar muhafızı Sarı Mustafa paşa hazretleri tarafından Arad ceneralı | Salçer nam cenerala gönderdüğü mektubdur | ba'de l-laçab benüm muhabbetlü riayetlü hürmetlü dostum inha-i muhlisanemüz budur-ki | bundan aqdem bu taraf sakinlerinden Salih zaim ve Mustafa zaim | iki sipahı yoldaşları ile ve dergah-i ali yeniçerlerinden | Hacı Osman-oğlu iki nefer yeniçeri yoldaşları ile mecmuası sekiz | nefer ademlerimiz ticaret tarıqıyla ve baz-i alacaqları için Döbröçin | nam mahalle varub ticaretlerin görüb ve alacaqları çoğalaşub | yine ol-tarafun metalarından alub arabalar ile bu taraflara gelmek | üzerine yola revane olub Püspöqladan⁵⁰ nam mahallden qalqub Sarvaş | nam mahalle gelür iken hala siz dostumuzun hükümetinde olan Nadlaq | hadnağı [T.r.o]⁵¹ nam hadnağın yanında olan yetmiş sekken Sırf qatanaları | ile ademlerimizi ansızın basub Mustafa zaimi arabalardan taşra [20v] bulunub mezburi ansızın basub tutaraqları mahallde tüfenk ile urub | qatl edüb ve iki nefer sipahıyı bağlayub esir edüb arabalar | içinde olan Salih zaimi sayır beş nefer rafıq-ları ahvalı | görüb fehm etmekle der-aqab arabaları daire çevirüb içine girüb | tüfenk endaz ile cenğe hazır olub hadnak-i mesfur yanında olan | qatanalar ile arabalar üzere hücum edüb mabeyninde qatl [u] qıtal olub | Salih zaimün rafığı Hacı Osman-oğlu telef olub taş-rada dahi [T.r.o] | hadnağın tavarı ve kendü dizinden yarananub bir iki ademleri ve hayvanatları | yaranınca arabaları feth edemeyüb aqibet Sırf kefereleri beynlerinde | müşa-vere edüb ne yüzden atmaludur yaralı hadnağı at üzerinde | dört beş qonaq yere götürmek mümkün olmayub na-çar olduqlarından naşi Salih zaim ile mabeyninde sulh edüb bu eda ile ki na-gehan | bir şeydür vaqi oldı olmamağ gerek idi peşiman olduq amma neden sonra [31r]⁵² sizden iki adem telef olub ve bizden [T.r.o] hadnağın kendü ve atı ve andan | maada bir iki qatanamız ile tavarları yarananub gelenek sizünle ahd-i eman | ve sulh edelim

⁴⁸ A Maroson lévő cigány-sziget a temesvári pasa és az aradi parancsnok között már korábban is olyan helyszín (határ) volt, ahol rendezték a vitás ügyüket. *Tóth* 2016. 290.

⁴⁹ A levél megtalálható a bécsi levéltárban lévő levélgyjűteményben is: *Kitab-i Insa*. ÖStA HHStA Konsularakademie, OHSch, Kt. 9. Nr. 125. fol. 44r–45v.

⁵⁰ Püspökladány

⁵¹ A szerb hadnagy neve jelenleg nem azonosítható.

⁵² A lapokat a kötet összefűzésekor rosszul fűzték össze, ezért a 20v oldal után a levél a 31r oldalon folytatódik.

birbirimize zarar ve ziyan gelmemek üzere elimizde olan | iki nefer sipahılarınızı salive-
relim yaralılarımızı arabalarınıza | qoyalım sizünle maen nehr-i Murişe degin varalım sizler
andan Tımışvara | selamet üzere gidesiz ve bu birbirleriyle ahd-i eman edüb vech-i |
meşruh üzere vaqi olmağla benüm dostum işbu mübarek sulh [u] | salah esnalarında bu
maqule hilaf-i ahd-name-i hümayun ve hilaf-i dostluq | hükümetinizde olan Sırf taifesi
canibinden vaqi olmağla mektub-i | meveddet tahrir ve mahsus zabitlerimiz ile tarafınıza
irsal olunmuşdur | vusulunda memuldur-ki iki padişah-i azimü'ş-şan beynlerinde aqd |
olunan sulh [u] salaha mugayir harekete cesaret eden Sırf taifelerinin | zabitleri ehl-i fesad
olunları ele götürüb ahz u habs

[31v] ve sayire mucib-i gayret için cezalarını tertib eyleyesiz ve fi-ma-bad | bu maqule
hareket rıza verilmeyüb hükümetinizde olan qatanalara | ve sayirlere muhkem tenbih u
teekid eyleyesiz fi-ma-bad dostluqdan | hali olmayasız hazz olunur baqi ve-s-selam ala men
ittiba el-huda | tahriren der-qale-i Tımışvar fi 13 receb sene 1123 | muhibb-i muhlis muha-
fiz-i Tımışvar hala

2.

*Johann Melchior Salzger aradi parancsnok válaszleleve Szári Musztafa temesvári pasáboz. Arad, 1711.
szépt. 13–31. Kitáb-i İnşá. ÖNB, Mixt. 175. fol. 31v–33r.⁵³*

[31v] Arad ceneralinden Salih ve Mustafa zaim hususiyçün Tımışvar | paşasına yazılan
mektub cevabıdır | ba'de l-laqab benüm muhabbetlü sadaqatlu riayetlü dostumuz paşa-yi
alışan | hazretleri inha-i dostanemüz budur-ki irsal olunan mektub-i | meveddetleri mahsus
ağalarınız biriyle gelüb vusul oldı mefhumı | malum-i dostları olmuşdur bundan aqdem ol-
taraf sakinlerinden | Salih ve Mustafa zaim ve yeniçeri taifesinden Hacı Osman-oğlı

[32r] ile cümlesi sekiz nefer ademlerinüz ticaret tarıqıyla ve Macarlıqda | alacaqları için
Döbröçin tarafına varub avdet eyledüklerinde | Solnoq sahrasında mezburlara bir qaza-yi
asüman erişüb Sırf | qatanaları ile beyinlerinde⁵⁴ mücadele ve muharebe vaqi olub iki |
tarafdan dahi zarar isabet eyledüğü tahrir olunmağla malum-i dostları | olmuşdur benüm
dostum Mustafa zaim ile Salih zaim hala şevketlü | çasarımızun mutassarıf oldukları Macar
valiyetinün ahalilerinden | hala ısyan u tuğyan ve adavet üzerine olan qurus taifesi-nün |
maiyetlerinden olmayub ile her bar mezburlar baz-i tarıq ile | gizlü hudud-i çasariyeye
tecavüz edüb Macar vilayete | varub zikr olunan haynlarımız ile alış veriş edüb | istedikleri
eşyayı gönderüb götürüb beş altı ay ve bir sene | miqdarı Macarlular ile gezüb yürüyüb
yayub için kemal-i

[32v] dostluq atmaları ile bu hususda siz dostumuzun malumlarıdır-ki | ehl-i fesad olan
tarafeynün reayasından ası olanlara bir vechle | himaya olunmayub muyn olmayalar deyü
ahd-name-i hümayunlarda tasrih olmağla | imdi zikr olunan ademlerinüz hala hilaflarımız
olan qurus | taifesi taraflarından gelür iken ol-caniblere tayin olan Sırf | qatanaları ile [T.r.o]

⁵³ A levél megtalálható a bécsi levéltárban lévő levélgyűjteményben is: *Kitáb-i İnşá*. ÖStA HHStA
Konsularakademie, OHSch, Kt. 9. Nr. 125. fol. 46r–48r.

⁵⁴ Helyesen: beynlerinde.

hadnak Macar üzerine çeteye varub balada | zikr olunan mahallde ansuzun qurusdur deyü ademlerinüz üzerine | hücum edüb birbirlerine alet-i harb ile muharebe edüb hain-i | muharebede sizün ve bizüm tarafımızdan ademler telef ve yarananub | birbirlerini farq edince muharebeyi terk ve ka-l-evvel dostluq | edüb girü avdet eylemişlerdür husus-i mezburda teftiş | ve tefahhus eylemek için buyuruldı ile adem tayin ve irsal | olunmuş idi lakin hadnak-i mezbur [T.r.o] hiddetde yaralı yatub

[33r] bir dürlü gelmek mümkün olmayub husus-i mezburda çünkü mesfur için | Töqöli⁵⁵ ve sayir Sırf qapudanları mütekeffil olub bir qaç | eyyama degin tehir olunmaq laziminden olmağla hususen ki emval-i | mezburi ale-[t]-tafsil Beç tarafına mesfur divanına tahrir ve arz eylemişüz | bu hususda ol-tarafdan ne yüzden emrleri sadir olur ise | ana göre hareket olunur imdi siz dostumuzdan taleb olunan | budur-ki fi-ma-bad ol-maqule kimes-neleri gizlü ve aşikare hilafımız | olan qurus yaramazları taraflarına irsal buyurmayub | men ve daq edeler ve hilaf-i ahd-name-i hümayun harekete rıza verilmeyüb | ve dostluğa ve qonşuluğa münasib ve müvafiq dostluqları dirig | eylemeyesiz memnun ve mahzuz olunur baqi ömr ve devlet daimbar | tahriren der-qale-i Arad fi evahir-i receb sene 1123 muhibb-i muhlis Salçer ceneral-i Arad hala

Felhasznált irodalom

- Acsády* 1899 *Acsády Ignác: A karloviczi béke története 1699.* Budapest, 1899.
- Anonim* 2000 *Anonim osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704).* Haz.: Abdülkadir Özcan. Ankara, 2000.
- AR I/II. 1873 II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltáranak egykorú lajst-romaival. 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán*. II. kötet. Budapest, 1873. (Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárból bővítve. Első osztály: had- és belügy. II. kötet)
- AR I/III. 1874 II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltáranak egykorú lajst-romaival. 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán*. III. kötet. Budapest, 1874. (Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárból bővítve. Első osztály: had- és belügy. III. kötet)
- AR II/III. 1877 Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Angol levéltárból közli: *Simonyi Ernő*. III. kötet. Budapest, 1877. (Archivum Rákócianum. II. osztály: Diplomacia. III. kötet)
- Benda* 1962 *Benda Kálmán: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve, 1702–1705. Történelmi Szemle*, 5. (1962) 2. sz. 189–209.
- Benda* 1963 *Benda Kálmán: Pápai János törökországi naplója.* Budapest, 1963.

⁵⁵ Tököli-Popovics János aradi főkapitány, alá tartozott a Maros menti határőrvidék várainak őrsége. *Heckenast*, 2005. 437.

- Bóka* 1982 *Bóka Éva*: Charles de Ferriol portai követsége. *Történelmi Szemle*, 25. (1982) 3. sz. 519–536.
- Defterdar* 1995 *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayat. Tahlil ve Metin (1066–1116/1656–1704). Haz.: Abdülkadir Özcan. Ankara, 1995.
- Fekete* 1993 *Fekete Lajos*: A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai. In: Fekete Lajos: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk.: Dávid Géza. Budapest, 1993. 429–463.
- Gebei* 1999 *Gebei Sándor*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle*, 41. (1999) 1–2. sz. 1–29.
- Gebei* 2001 *Gebei Sándor*: Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas*, 21. (2001) 2. sz. 134–154.
- Gezer* 2016 *Gezer, Ömer*: Kale ve nefer: Habsburg sınırında osmanlı askeri gücü-nün yeniden örgütlenmesi (1699–1715). Doktora Tezi. Hacettepe Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. Ankara, 2016.
- Heckenast* 2005 *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Budapest, 2005.
- Katona* 1805 *Katona István*: Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae: 1526–1710. Tomus XXXVI. Budae, 1805.
- Komáromy* 1915 *Komáromy András*: Perényi Miklós egri várparancsnok. [I–II. közl.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1915) 1. sz. 119–157.
- Lampérth* 1899 *Lampérth Géza*: Gróf Pekry Lőrinc leveleiből: II. Rákóczi Ferencz 1704–5-iki erdélyi hadjáratának történetéhez. *Magyar Történelmi Társ.*, 22. (1899) 3. sz. 458–473.
- MTSZ 1968 *Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény*. II/2. kötet. 1526–1790. Szerk.: Sinkovics István. Budapest, 1968.
- F. Molnár* 2002 *F. Molnár Mónika*: The Treaty of Karlowitz in the Venetian sources. Diplomacy and ceremony. In: The Turks. Vol. 3. Ottomans. Eds.: Hasan Celal Güzel–Cem C. Oğuz–Osman Karatay. Ankara, 2002. 405–414.
- F. Molnár* 2006 *F. Molnár Mónika*: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. *Századok*, 140. (2006) 6. sz. 1475–1502.
- F. Molnár* 2013 *F. Molnár Mónika*: Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich. In: Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie in der Frühen Neuzeit. Hrsg.: Robert Spannenberg, Arno Strohmeier. Stuttgart, 2013. 197–220.
- F. Molnár* 2018 *F. Molnár Mónika*: Karlócától Pozsarevácig: A Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom kapcsolata olasz szemmel. *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 35–51.
- Muabedat mecmuasi*. Cilt 3. İstanbul, 1297/1880.

- Oszmán aga* 1996 *Oszmán aga*. A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között. Ford. László József. A jegyzeteket és előszót írta: Bánkúti Imre. Budapest, 1996.
- Papp* 2004 *Papp Sándor*. A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok*, 138. (2004) 4. sz. 793–821.
- Papp* 2012 *Papp Sándor*. A Sárközyek. Egy magyar származású francia államférfi családjának története a 18. század végéig. Szeged, 2012.
- Papp* 2018 *Papp Sándor*. A pozsareváci békekötés és a magyarok. *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 5–19.
- Ráday* 1955 *Ráday Pál iratai*. 1. kötet. Szerk.: Benda Kálmán. Budapest, 1955.
- Rittling* 2016 *Rittling László*. Eszterházy Antal élete és szerepe a Rákóczi-szabadságharcban II. Rákóczi Ferenchez írt levelei tükrében. Kiadatlan PhD doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Szeged, 2016.
- Schmidt-Brentano* 2006 *Schmidt-Brentano, Antonio*: Kaiserliche und k. k. Generale (1618-1815). Wien, 2006.
- Seres* [é. n.] *Seres István*. A sarkadi hajdúk. Kézirat.
- Silâhдар* 1962 *Silâhдар Fındıklılı Mehmed Ağa*. Nusretnâme. Cilt I. İstanbul, 1962.
- Szita–Seewann* 1999 *Szita László–Seewann, Gerhard*: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez, 1698–1699. Pécs, 1999.
- Szűcs* 1870 *Szűcs István*. Debreczen város történelme. III kötet. Debrecen, 1870.
- TMO* 1914 *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Szerk.: Karácson Imre. Budapest, 1914.
- Tóth F.* 2018 *Tóth Ferenc*: A francia külpolitika és Magyarország a pozsareváci béke idején. *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 20–34.
- Tóth H.* 2016 *Tóth Hajnalka*: Temesvári Oszmán Aga levélgyűjteménye: Habsburg–oszmán–kuruc határvidéki konfliktusok a 18. század elején. In: Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában. Szerk.: Egyed Emese–Pakó László. Certamen 3. Kolozsvár, 2016. 283–294.
- Tóth H.* 2018 *Tóth Hajnalka*: Török kereskedők nehézségei a kuruc korban – avagy hogyan ne kereskedjünk Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc idején. *Acta Historica*, 143. (2018) 87–106.
- Tóth H.* 2019 *Tóth Hajnalka*: Roma çasarıyla şevketlü padişahumuzun sulh [u] salahı olub – The two Ali Pashas of Temeşvar on the Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independent. In: Şerefe. Studies in Honor of Prof. Géza Dávid on his seventieth Birthday. Eds.: Pál Fodor–Nándor E. Kovács–Benedek Péri. Budapest, 2019. 459–479.

- Uzunçarşılı* 1988 *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar. In: *Uğ*: Osmanlı tarihi. III/I. kötet. Ankara, 1988.
- Vatai* 2011 *Vatai Gábor*: Út az irrealitásba: Rákóczi török diplomáciája a szabadságharc idején. *Keletkutatás* 2011. ősz, 91–108.
- R. *Várkonyi* 1987
R. *Várkonyi Ágnes*: A török háború: Bécsről Budáig (1683–1686). In: Magyarország története 1526–1686. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Magyarország története tíz kötetben III/2. kötet. Budapest, 1987. 1577–1636.
- Zinkeisen* 1857 *Zinkeisen, Johann Wilhelm*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Band V. Gotha, 1857.

TABULA GRATULATORIA

ALMÁSI TIBOR

BALOGH LÁSZLÓ

BENCSIK PÉTER

BRANDL GERGELY

CZIRÁKI ZSUZSANNA

CSERNUS SÁNDOR

DEÁK ÁGNES

DRASKÓCZY ISTVÁN

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

GALAMB GYÖRGY

GÁLFFY LÁSZLÓ

GICZI ZSOLT

HUNYADI ZSOLT

IVANICS MÁRIA

KASZA PÉTER

KISS MÁTÉ

KOVÁCS SZILVIA

KÓFALVI TAMÁS

KÖKÉNY ANDREA

KÖVÉR LAJOS

MARTON GELLÉRT ERNŐ

J. NAGY LÁSZLÓ

PELYACH ISTVÁN

PIHURIK JUDIT

POLGÁR SZABOLCS

RÉVÉSZ ÉVA

SAJTI ENIKŐ

SEBŐK FERENC

SIPOS JÓZSEF

SZÁNTÓ RICHÁRD MIHÁLY

SZÉKELY MELINDA

TOMKA BÉLA

B. TÓTH ÁGNES

VARGA BEÁTA

VUKMAN PÉTER

ZAKAR PÉTER

ZIMONYI ISTVÁN

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ TUDOMÁNYOS ÉLETRAJZA

1954. augusztus 3-án született Szegeden. Általános iskoláit a Rókusi I. sz. általános iskola zenei tagozatán, középiskolai tanulmányait a Tömörkény Gimnáziumban végezte. 1972–1977 között a JATE történelem–angol szakát, 1974–1980 között pedig latin szakát végezte el. Egyetemi hallgatóként diákköri konferenciákon vett részt, 1977-ben Pécsen a kora újkori magyar történelemhez kapcsolódó témából (*A 16. századi török válság kérdései*) adott elő, az 1979. évi egri OTDK-n a magyar történelmi szekcióban különdíjat kapott.

1977–1979 között a kiskunhalasi Szilády Áron Gimnáziumban tanított angolt, történelmet és latint. 1979 szeptemberében a JATE Középkori Magyar Történelmi Tanszékére került ösztöndíjas gyakornokként. Szemináriumi gyakorlatokat vezetett kora újkori magyar történelemből (1526–1790). Gyakornokként „summa cum laude” védte meg 1981-ben bölcsészdoktori értekezését. Dolgozata *Az Oszmán Birodalom válsága, külpolitikája és stratégiája 1568–1606 között* címet viselte. A két évre szóló gyakornoki terminus lejártá után, 1981 augusztusa és 1984 januárja között levéltárosként dolgozott a Csongrád megyei Levéltárban. A levéltári teendőik (18–20. századi levéltári anyagok rendezése, segédletírás, ismeretterjesztő előadások stb.) mellett továbbra is tartott szemináriumot és speciálkollégiumot az egyetemen kora újkori magyar történelemből. 1984 februárjában a JATE ekkor szerveződő Történelmi Segédtudományok Tanszékén kapott tudományos munkatársi állást. Itt a történelmi segédtudományok (paleográfia, kronológia, levéltári, könyvtári és könyvészeti ismeretek stb.) mellett tartott újkori magyar történelmi szemináriumot és magyar őstörténelmi speciálkollégiumot is. 1985–89 között a történelem tanári továbbképzés szervezője, vezetője volt. Az 1980-as évek második felében (1985–1988) az *AETAS* című, akkor a szegedi egyetemi történészhallgatók folyóiratának a tanárszerkesztője.

1987 elején adjunktusi beosztásban átkerült a Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszékre, ahol évfolyam-előadást tartott Magyarország története 1526–1790 címmel, továbbá szemináriumokat vezetett a korszak történetéből. Magyar őstörténelemből speciálkollégiumot hirdetett, emellett továbbra is részt vett a Segédtudományi Tanszéken megkezdett *Kormányzattörténelmi* c. stúdium oktatásában és a helytörténet oktatását is vállalnia kellett.

1992-től beindult a szegedi egyetemen is a doktoranduszképzés. A történész program doktori tanácsában titkárként, majd később, 1995 után a habilitációs bizottságban is titkárként működött. Ezzel párhuzamosan 1992 szeptemberétől 1995-ig tanszékvezető-helyettesi megbízatást látott el. Tanári tevékenysége elismeréseként 1989-ben miniszteri dicséretben részesült. Közben 1994-ben *A 9. századi magyar törzsszövetség szervezete és külkapcsolatai (838–896)* címen sikeresen megvédte kandidátusi értekezését, amelynek alapján az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága 1994 júniusában a történettudományok kandidátusává nyilvánította. Az 1994-es tanév során a történész tanszék oktatási ügyeit összehangoló Történész Oktatási Bizottság elnöki teendőit bízták rá, és 1994–2000 között kari tanácsstag is volt. 1995-ben docensi kinevezést kapott. 1995–2003-ig tanszékvezetőként irányította a Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszékot. Ebben az időszakban (1995–2000) ismét ellátta a történelem tanári továbbképzés vezetését. 1995-től a történelmi tanszékcsoporthoz *Acta Universitatis Szegediensis (de Attila József nominatae) Acta Historica* folyóirata szerkesztőbizottságának tagja és több szám (100., 103., 109., 116., 137.) szerkesztője is volt. Őstörténelmi kutatásaiért 1996-ban Kuun Géza-díjban részesült.

1996 októberétől előbb 1997 júniusáig, majd 1997-től három évre kinevezve, 2000 júniusának végéig tartóan a történelmi tanszékekből egy új struktúrában átszerveződő Történelmi Intézet első intézetvezetője lett. 1998–2010 között a SZTE BTK Tudományos és Pá-

lyázati Bizottságának tagja. Az SZTE BTK Történeti Intézete idegen nyelvű évkönyvének – *Chronica (Annual of the Institute of History of the University of Szeged)* – alapítója, első számának (2001) szerkesztője, a szerkesztőbizottság tagja (2001–2008).

2012-ben *A magyar törzsszövetség/fejedelemség hadjáratai a IX–X. században* tárgykerében habilitált, majd 2017-ben *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században)* c. értekezésének megvédésével megszerezte az MTA doktora címet, és 2018-tól mint egyetemi tanár dolgozik saját tanszékén.

Több külföldi egyetemen tartott előadást, vezetett kisebb kurzust. 1989–1990-ben Fulbright-ösztöndíjasként az Egyesült Államokban végzett kb. 7 hónapig kutatómunkát (Texas A&M University). Annak ellenére, hogy ez kutatói ösztöndíj (Fulbright scholarship) volt, Kosztolnyik J. Zoltán professzor a Texas A&M University Történeti Intézete részéről felkérte, hogy tartson előadást a magyar felsőoktatásról. Kosztolnyik professzor előadásai résztvevőjeként az 1989-es tanév őszi és tavaszi szemeszterében egy-egy előadást tartott a középkori Magyarországról és szomszédairól.

2013. április 22–26. között az Erasmus-program keretében az eperjesi egyetemen Kónya Péter professzor meghívására a történelem tanszéken tartott előadást a magyar honfoglalás és államalapítás témakörében szlovák hallgatóknak (angolul, illetőleg Patrik Derfiňák jóvoltából szlovák tolmácsolásban). 2015 novemberében pedig a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen a kolozsvári Erasmus-program során a történelem szakos hallgatóknak előadásokat tartott a magyar törzsszövetségről.

Részt vett külföldi konferenciákon is, 1993, 1997 és 2007 májusában Kalamazoo-ban (Western Michigan University, USA), 2000 júliusában Leedsben (University of Leeds) nemzetközi középkortudományi konferenciákon tartott előadást, illetve szekcióelnök is volt. 1997-ben az újvidéki, prof. Rokay Péter (Újvidéki Egyetem, Novi Sad) szervezte honfoglalás-konferencián adott elő. Az Eperjesi Egyetemen (Prešovska Univerzita v Prešove) 2008-ban a Szlovák–Magyar Történeti konferencián tartott előadást.

Az MTA köztestületi tagja, továbbá tagja a Magyar Történelmi Társulatnak, a Hungaria Latina Magyar Neolatin Egyesületnek és a Magyar Bizantinológiai Társaságnak is. Oktatási területei – a fentiekből kitűnően – Magyarország kora újkori története, az Oszmán Birodalom és Magyarország 16–17. századi kapcsolatai, ezen belül is elsősorban a 15 éves háború (1593–1606). Az utóbbi témából írt tanulmányai a *Haditörténelmi Közleményekben* és az egyetemi *Actában* jelentek meg. Ezekből a kutatásokból az egyetemen előadásokat és szemináriumokat tart. A másik fő kutatási területe a magyar őstörténet (9–10. század), amely témakört tárgyaló írásai a *Századokban*, a *Magyar Nyelvben* és az egyetemi *Actában*, továbbá gyűjteményes kötetekben jelentek meg, s amelynek témaköréből szintén tart előadást. A fent vázolt témakörökben eddig napvilágot látott, 100-nál több publikációja (ebből 7 könyv) túlnyomó többsége politika-, illetve hadtörténeti jellegű. Egyetemi előadásai azonban érintik a társadalomtörténet, sőt a művészettörténet egyes fejezeteit is.

Részt vett és vesz a teljes oktatási spektrumban: alapképzés, minor szak, mesterképzés, osztatlan, illetve doktori képzés. Oktatói pályája során a korábbi egyetemi, 5 éves alapképzésben előadásokat, szemináriumokat és speciálkollégiumokat tartott történeti segédanyagokból, magyar őstörténetből és kora újkori, 16–18. századi magyar történelemből. Az 1980-as évek második felében óraadóként a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történet-tudományi Tanszékén is tartott előadásokat és szemináriumokat újkori magyar és egyetemes történelemből. Részt vett az egyetem régi medievisztika minor képzésében is szöveg-

olvasási szemináriumokkal. Az új, bolognai típusú képzés mindkét szakaszában (BA, MA) tart előadásokat magyar őstörténetből és kora újkori magyar történetből, több tantárgynak is témafelelőse. 2001-től egykori tanszéke (Történeti Segédtudományok) által meghirdetve új speciális kurzust – Zenetörténet – tart, melyet a Zeneművészeti Kar hallgatói is teljes értékű kredittel vehetnek fel.

Bekapcsolódott az osztatlan tanári képzés középkori és kora újkori előadásaiba. Témavezetésével számos szakdolgozat készült (évente kb. 5–10, összesen kb. 150–300 között) az elmúlt több mint három évtizedben. Sikeres diákköri, OTDK-dolgozatok témavezetője.

A korábbi, bölcsészdoktori fokozatot témavezetésével egy hallgató (Németh Csaba) szerezte meg. A doktorandusz (PhD) képzésbe is bekapcsolódott, előbb középkori programban vett részt (pl. Anonymus szövegolvasás), most a modernkori (16–20. század) programban tart előadásokat (Historiográfia) és szemináriumokat (latin és magyar levéltári iratok olvasása, paleográfia). Jelenleg a történeti doktori iskola modernkori doktori programjának vezetője.

Hat doktori (PhD) eljárásban szerepelt, ebből négyben opponensi feladattal, és kettőben a védésben közreműködő bizottság tagjaként. Eddig két doktorandusz hallgatója szerzett doktori (PhD) fokozatot: Bagi Zoltán Péter (ELTE Történész Doktori Iskola – témavezető társa R. Várkonyi Ágnes professzor asszony volt – 2006) és Javier Arienza Arienza (SZTE Történész Doktori Iskola – 2010). Jelenleg három doktorandusz hallgatója van (Juhász Krisztina – Bocskai levelezése; Juhász Péter – magyar őstörténet; Kiss Máté – korai magyar–skandináv kapcsolatok). A doktori képzés mellett részt vett MAB akkreditációs eljárásokban és pályázatok bírálóbizottságában is.

Eddig hat konferencia szervezésében vett részt. Ezek között egy külföldi (Kalamazoo, USA) nemzetközi medievisztikai konferencia magyar (szegedi) szekcióját szervezte és levezető elnökként koordinálta is. Egy Szegeden megrendezett szlovák–magyar konferenciát is ő szervezett. Emellett négy (2003, 2006, 2008, 2010), Szegeden tartott (kora) újkori magyar történeti (PhD) konferencia társszervezője volt Bagi Zoltánnal együtt.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

- Tömörkény István: Vallomás. (Szegei Híradó 1884–1888). Gyűjtötte, válogatta, a bevezetőt és az utószót írta: Tóth Sándor László. A jegyzeteket írta: Tóth Sándor László és T. Horváth Ágnes. Szeged, Csongrád Megyei Közgyűlés, 2019.
- Egy magyarrá vált kazár beiktatási ceremónia rekonstrukciós kísérlete. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István születésnapja tiszteletére.* szerk. Kordé Zoltán, Tóth Sándor László. Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke. Szeged, 2018. 307–315.
- Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István születésnapja tiszteletére.* szerk. Kordé Zoltán, Tóth Sándor László. Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke. Szeged, 2018.
- Szádeczky-Kardoss Lajos török kori kutatásai. *Acta Historica* (Szeged) 143 (2018) 107–120.
- A brezalauspurchi csata (907. július 4.). In: Kincses, Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére.* Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 587–593.
- A honfoglalás, a kónstantinusi Turкия és az Ajtony-törzs. *The Conquest, Constantine's Turкия and Tribe of Ajtony.* In: Takács, M (szerk.): *Az Alföld a 9. században II.: Válogatás „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból: „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” Konferencia.* Szeged SZTE BTK 2017. 249–264.
- Új bizánci forrásgyűjtemény a középkori magyar történelemről: Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* című forrásgyűjteményéhez. *Aetas* 32 (2017) 196–201.
- Tömörkény István korai írói munkássága a Szegedi Híradóban. (1884–1888). In: *Tömörkény 150. Tanulmányok a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére.* szerk. Bene Zoltán. Areión Kulturális Közhasznú Egyesület. Szeged, 2016. 135–179.
- The Qavars (Qabars) and their Role in the Hungarian Tribal Federation.* *Chronica* 12 (2016) 3–22.
- A honfoglalás és a Kárpát-medence birtokbavétele. In: Petkes, Zsolt–Sudár, Balázs (szerk.): *Honfoglalás és megtelepedés.* MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Helikon Budapest (2016) 71–99.
- A honfoglalás és a Kárpát-medence birtokba vétele. *Rubicon* 27/7 (2016) 22–29.
- A magyar törzsszövetség politikai életrajza. 2. javított kiadás: *A magyarság a 9–10. században.* Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. Belvedere Meridionale. Szeged, 2016. 632.
- A magyar törzsszövetség politikai életrajza: *A magyarság a 9–10. században.* Belvedere Meridionale. Szeged, 2015. 632.

- Egy elfelejtett hadjárata: II. Rákóczi Ferenc 1704. nyári bácskai hadjárata. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle* 74 (2015) 25–31.
- Árpád fejedelem pajzsra emelése. In: Gálffy László–Sáringer János (szerk.): *Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Lazi Könyvkiadó. SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék. Szeged, 2015. 40–50.
- A De administrando imperio 38. fejezete időviszonyai és a magyar őstörténet. *Acta Historica* (Szeged) 137 (2015) 3–18.
- The Political Organisation of the Ninth and Tenth Century Hungarians from Byzantine Aspect. *Acta Universitatis de Attila József Szegediensis Nominatae Sectio Opuscula Byzantina* XI (2014) 351–365.
- The Landtaking and Settlement of the Hungarians/Magyars and its Historical Role. *Annales Historici Presovienses* 13/1 (2013) 7–22.
- A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica* 75. Ünnepi kötet. Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára (2013) 679–690.
- II. Rákóczi Ferenc bácska–szegedi hadjárata 1704 nyarán. In: Miklós Péter (szerk.): *A hazáért és a szabadságért: Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről*. *Belvedere Meridionale*. Szeged. 2013. 29–40.
- A kavarak (kabarok) katonai és politikai szerepe. *Hadtörténelmi Közlemények* 126/2 (2013) 315–352.
- Székesfehérvár a 15 éves háború időszakában. *Rubicon online plusz* 34/oldalak/szekesfehervar_a_15_eves_haboru_idoszakaban (2013)
- A koronázóváros elfoglalása: Az oszmán hódoltság és a szulejmáni várháborúk kezdetei, 1541–1547. *Rubicon* 24/6 (2013) 30–33.
- Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. *Belvedere Meridionale* 24/4 (2012) 41–55.
- Bocskai Istvántól Rákóczi Ferencig: Gondolatok egy tanulmánykötet elé. *Belvedere Meridionale* 24/3 (2012) 4.
- Bocskai Istvántól Rákóczi Ferencig. *Tanulmányok a kora újkori magyar történelemből*. (szerk.) *Belvedere Meridionale* XXIV/3. (2012) 5–92.
- Egy sikertelen várostrom. II. Rákóczi Ferenc szegedi hadjárata 1704 nyarán. Szeged: a város folyóirata: várostörténet, kulturális és közéleti magazin 24/9 (2012) 3–6.
- A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai. In: Kocsis Mihály–Majoros Henrietta (szerk.): *Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. SZTE Szláv Intézet. Szeged, 2012. 339–353.
- Prof. Dr. Szántó Imre (1920–1993). *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből* 39. 2011. 389–393.

- Prof. Dr. Szántó Imre. In: Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna–Gergelyné Bodó Mária (szerk.): Honismeret Csongrád megyében (1969–2011). Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 2011. 389–393.
- Levediától a Kárpát-medencéig. Históriaantik Könyvesház Kiadó. Budapest, 2011.
- The White and Black Hungarians. *Chronica* 9–10 (2011) 5–14.
- Az 1593. évi dunántúli hadműveletek (a 15 éves háború kezdete). Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle 58 (2011) 93–101.
- Báthori Zsigmond politikája és harmadik lemondása (1599–1600). *Actas* 26/2 (2011) 85.
- Egyetemünk kolozsvári őse: a Báthory-egyetemtől Kolozsvárig. Szeged. A város folyóirata. 23/8–9 (2011) 18–23.
- A 890-es évek magyar kalandozásai és a honfoglalás. In: Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely (szerk.): Aktualitások a magyar középkorkutatásban: In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). PTE BTK Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék. Pécs, 2010. 189–201.
- A necrolog of Zoltan J. Kosztolnyik (1930–2006). In: Petrovics István–Tóth Sándor László–Eleanor A Congdon (szerk.): „In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”: Medieval historical studies in memory of Zoltan J. Kosztolnyik. JATEPress Kiadó. Szeged, 2010. 197–202.
- The Research of Hungarian Prehistory outside Hungary. In: Petrovics István–Tóth Sándor László–Eleanor A Congdon (szerk.): „In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”: Medieval historical studies in memory of Zoltan J. Kosztolnyik. JATEPress Kiadó. Szeged, 2010. 27–36.
- Peterscsák Tivadar–Berecz Máttyás (szerk.): Tudomány és hagyományörzés. A Tudomány és hagyományörzés című végvári konferencia előadása. Eger, 2006. október 12–13. *Studia Agriensia* 26. Eger, 2008. *Hadtörténelmi Közlemények* 123/1–2 (2010) 376–380.
- Az esztergomi csata 1595-ben. In: Csombor, Erzsébet (szerk.): Évkönyv 2010: A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyve. Esztergom, (2010) 21–41.
- X. századi magyar fejedelmek és törzsfők. In: Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex”: Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőös Makk Ferenc tiszteletére. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 2010. 445–451.
- A honfoglalástól az államalapításig. A X. századi magyarság története. Históriaantik Könyvesház Kiadó. Budapest, 2010.
- „In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”: Medieval historical studies in memory of Zoltan J. Kosztolnyik. (szerk.) JATEPress Kiadó. Szeged, 2010. 221.
- El perill turc a les portes d’Europa. L’escenari de la formació de l’imperi otomà. In: Ramon Sarobe–Csaba Tóth (szerk.): Princeses de terres llunyanes: Catalunya i Hongria a l’edat mitjana. Museu d’Historia de Catalunya, Barcelona, 2009. 393–407.

- Török veszedelem Európa kapujában: az Oszmán Birodalom kialakulása. In: Tóth Csaba–Ramon Sarobe (szerk.): *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Budapest, 2009. 391–405.
- A magyar honfoglalás. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle* 47 (2008) 24–31.
- Hódoltsági török várak őrsége egy 1576–1590. évi német összeírásban. *Aetas* 23/4 (2008) 99–126.
- A honfoglalás és nemzetközi háttere: Harc a Kárpát-medencéért. *História* 30/2 (2008) 11–13.
- Bocskai István és a durbanc(s)ok. In: Jancsák Csaba–Kiss Gábor Ferenc–Zakar Péter–Döbör András (szerk.): *Dixit et salvavi animam meam: Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére.* Belvedere Meridionale. Szeged, 2007. 191–203.
- Király Péter: A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve. *Századok* 141/4 (2007) 1025–1029.
- Deér József és a magyar őstörténet. In: Koszta, László (szerk.): *Deér József emlékezete: Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma.* JATEPress Kiadó. Szeged, 2006. 103–113.
- Koszolnyik J. Zoltán (1930–2006). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 18/3–4 (2006) 143–159.
- A 15 éves háború. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle* 2006/2 (2006) 80–87.
- Harangzó és diadal: Nándorfehérvár, 1456. Szeged, a város folyóirata, 18/7–8 (2006) 9–12.
- Strigonium Receptum: Esztergom 1595. évi visszafoglalása. *Acta Historica (Szeged)* 124 (2006) 63–76.
- The past and present of the research on the prehistory of the Hungarians. *Historiography.* In: Mende, B. (szerk.): *Research on the prehistory of the Hungarians, a review: Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004.* Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2005. 45–86.
- Az a hír járja. *Aetas* 20/1–2 (2005) 286–291.
- Z. J. Koszolnyik: Hungary under the Early Arpads, 890s to 1063: Magyarország a korai Árpádok korában, 890–1063. *Századok* 139/3 (2005) 771–776.
- Az antikvitás követe: emléksorok Szádeczky-Kardos Samuról. Szeged. A város folyóirata. 17/9–10 (2005) 34–34.
- The Landtaking and the Settlement of the Hungarian Tribes (895–900). *Univerzitetni Noviny (Brno)* 11/4–12 (2004) 44–48.
- Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma. In: Kiss Gábor Ferenc–Kruppa Tamás (szerk.): *A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálint születésének 400-ik évfordulójára.* Belvedere Meridionale. Szeged, 2004. 7–25.
- A magyar fejedelmi méltóság megalapítása és öröklődése. *Acta Historica (Szeged)* 119 (2004) 11–19.

- Kristó Gyula (1939–2004). *Hadtörténelmi Közlemények* 117/2 (2004) 793–795.
- A „nagy szegény ártatlan pap” élete és kora: Horn Ildikó: Báthory András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. (262 p.) *Aetas* 18/2 (2003) 208–211.
- Princes and dignitaries in the ninth-tenth century Magyar tribal federation. *Chronica* 3 (2003) 21–36.
- A New Book on the Early Hungarian History: Zoltan J. Kosztolnyik: Hungary under the Early Árpáds, 890s to 1063. New York, 2002. (p. 461). *Chronica* 3 (2003) 161–164.
- Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica. Tomus CXVI.* (2002) számának szerkesztése.
- Rhoads Murphey: Ottoman Warfare 1500–1700. Warfare and History Series, UCL Press, 1999. 278 o. *Hadtörténelmi Közlemények* 115/2 (2002) 440–444.
- A „szináni ajánlat”. *Aetas*, 17/1 (2002) 97–110.
- Vajk-István születésének kronológiai problémái. *Acta Historica (Szeged)* 116 (2002) 9–19.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története. *Századok* 136/2 (2002) 494–499.
- Megjegyzések a Levedia–Etelköz problémához. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe.* Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 127–136.
- Ottoman Plans of Expansion in Hungary in the Fifteen Years, War (1593–1606). *Chronica* 1 (2001) 79–87.
- On the Acta Historica Series. *Chronica* 1 (2001) 193–197.
- Magyar törzsszövetségi méltóságok 870–950 között. *Acta Historica (Szeged)* 113 (2001) 21–29.
- Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged* (2001) kötet szerkesztése.
- A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. *Belvedere Meridionale.* Szeged, 2000.
- Szövetség vagy vazallitás? Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz. In: Piti Ferenc–Szabados György (szerk.): *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendősk Makk Ferenc tiszteletére.* Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 2000. 637–654.
- A tizenöt éves háború. In: Rácz Árpád (szerk.): *Nagy Képes Milleniumi Magyar Hadtörténet.* Rubicon-Ház. Budapest, 2000. 120–125.
- Az 1663–1664. évi háborúk. In: Rácz Árpád (szerk.): *Nagy Képes Milleniumi Magyar Hadtörténet.* Rubicon-Ház. Budapest, 2000. 177–180.
- Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica. Tom. CIX.* 1–81. (1999) szerkesztése.
- Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica. Tom. C.* 1–59. (1999) szerkesztése.
- A magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai. In: Bibok Károly–Ferincz István–H. Tóth Imre (szerk.): *Ötvenéves a szegedi szlavisztika – ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ СЕГЕДСКОЙ СЛАВИСТИКЕ.* JATE Szláv Filológiai Tanszék. Szeged, 1999. 153–164.

- The territories of the Hungarian Tribal Federation around 950: Some Observations on Constantine VII's „Tourkia”. In: Günter Prinzing–Maciej Salamon (szerk.): *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453: Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1999. 23–34.
- Les incursions des Magyars en Europe. In: Sándor Csernus–Klára Korompay (szerk.): *Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration*. Szeged, Magyarország, JATE, Institut Hongrois de Paris. Paris, 1999. 201–222.
- Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 112/1 (1999) 53–73.
- Vilájetek a hódoltságban. *Acta Historica* (Szeged) 109 (1999) 63–80.
- Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez. *Aetas* 14/4 (1999) 89–99.
- A 15 éves háború a Vatikán szemszögéből: Marko Jacov: *I Balcani tra impero Ottomano e potenze europee (XVI–XVII. sec.) Periferia*, Cosenza 1997. *Aetas* 14/4 (1999) 203–205.
- A tatái vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban. In: Fatuska János–Fülöp Éva Mária–Ifj. Gyüsi János (szerk.): *Tata a tizenöt éves háborúban: Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga*. Mecenas Közalapítvány. Tata, 1998. 19–44.
- Magyarország beilleszkedése az európai civilizációba (XI–XII. század). *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Historiae Nova Series Tom. 23.* (1998) 7–23.
- Az etelközi magyar fejedelmválasztás. In: Makk, Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula (szerk.): *Studia varia: Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. József Attila Tudományegyetem (JATE). Szeged, 1998. 141–147.
- Levediától a Kárpát-medencéig. *Szegedi Középkorász Műhely*. Szeged, 1998.
- Levedi és Árpád személyisége. *Acta Historica* (Szeged) 107 (1998) 11–16.
- Z. J. Kosztolnyik: Magyarország a tizenharmadik században: Hungary in the Thirteenth Century. New York, 1996. *Századok* 132/1 (1998) 261–264.
- II. Lajos. *Rubicon* 9/9–10 (1998) 74–75.
- A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: Rokay Péter (szerk.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Fórum. Novi Sad, 1997. 81–94.
- „Lélekben, szellemileg megmaradtam magyar származású európainak.” *Aetas* 2–3 (1997) 198–205.
- A honfoglalás szakaszai. In: Jancsák Csaba–Kósa Kinga–Nagy Tamás–Nyulassy Ágnes (szerk.): *Honfoglalási emléknepok: Tudományos konferencia a Honfoglalás 1100. évfordulója emlékére a JGYTF Történettudományi Tanszékén*. Belvedere Meridionale. Szeged, 1996. 8–16.

- A honfoglaló magyar törzsek szállásterületei. In: Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika (szerk.): Honfoglaló magyarság Árpád-kori magyarság: Antropológia-Régészet-Történelem. JATE Embertani Tanszék. Szeged, 1996. 17–22.
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis Tom. CIII (1996) 3–123. szerkesztése.
- Gyula Kristó: The Hungarians in the Ninth Century. Szeged, 1996. Cahiers d'études hongroises 8 (1996) 286–288.
- A honfoglalás. Szeged. A város folyóirata. 9/3 (1996) 14–19.
- A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Veszprémy L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1996 161–175.
- Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. Életünk 7 (1996) 571–598.
- A honfoglalás. In: Makk Ferenc–Kristó Gyula (szerk.): Árpád előtt és után. Szeged, Szegedi Nyomda, 1996. 43–54.
- A 9. századi magyar kalandozások. Hadtörténelmi Közlemények 209/4 (1996) 3–36.
- Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz. Századok 130/4 (1996) 877–906.
- A Porta és a tizenöt éves háború kitörése. Acta Historica (Szeged) 103 (1996) 101–112.
- Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos? Acta Historica (Szeged) 103 (1996) 31–42.
- A konstantinosi „Turkia” értelmezéséhez. Magyar Nyelv 92/1 (1996) 55–63.
- A pusztától az újjátelepítésig. In: Kövér Lajos–Tóth Sándor László (szerk.): Kiskundorozsma: Tanulmányok. Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár. Szeged, 1995. 105–116.
- Kiskundorozsma: Tanulmányok. Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár. Szeged, 1995. (szerk.)
- Mutató. In: Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 1995. 383–425.
- Aventinus-kivonat. In: Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 1995. 265–266.
- Salzburgi Évkönyv. In: Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 1995. 209–210.
- Szt. Bertin Évkönyve. In: Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 1995. 183–184.
- Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In: Koszta László (szerk.): Kelet és Nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 1995. 471–485.
- A Kászim-nap és a 15 éves háború. Hadtörténelmi Közlemények 2 (1995) 25–33.

- Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. Actas 1–2 (1995) 270–273.
- A honfoglalás időpontja. *Acta Historica* (Szeged) 102 (1995) 3–10.
- Hungarian-Bulgarian Contacts in the Ninth Century. In: H. Tóth Imre–Szádeczky-Kardoss Samu–Olajos Terézia–Ferincz István (szerk.): *Szegedi bolgarisztika – Сегедската българистика*. JATEPress Kiadó. Szeged, 1994. 71–78.
- A csejtei rém: Szadista volt-e Báthori Erzsébet? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 100–101.
- Mérgező praktikák: Bűnös volt-e a kancellár Bocskai István halálában? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 98–99.
- Háborús békeévek: Hány évig tartott a tizenöt éves háború? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 96–97.
- Nem ér a nevem: II. János, János Zsigmond vagy István? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 86–87.
- Halál a szorosban: Mi történt Álmossal, Árpád apjával? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 22–23.
- Fehér és fekete magyarok: Bórszín vagy vallás? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 18–19.
- A nyolcadik törzs: Hogyan lett magyar a kabar? In: Halmos Ferenc–Katona Imre (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta Könyvkiadó. Budapest, 1994. 16–17.
- Zaltas. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 741–741.
- Trónöröklés. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 691–691.
- Tarkatzus. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 661–661.
- Magyar–besenyő kapcsolatok. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 100–101.
- Levente. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 408–408.
- Kurszán. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 386–386.

- Kabar törzsek. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 312–312.
- Kabarok. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 311–312.
- Jutotzas. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 310–310.
- Jelekh. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 302–303.
- Szócikkek: fejedelem (nagyfejedelem); Gyula 1.2.; Rozsnyó; Sarchas bíró; Tevelis; zsoldosság; Verecke. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 215.
- Fekete magyarok. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 216–216.
- Honfoglalás. In: Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 266–266.
- A füleki–romhányi csata. In: Nagy Tamás–Szegefi, László (szerk.): „Nem búcsúzom...” Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. Belvedere Meridionale. Szeged, 1994. 18–23.
- Honnan jöttünk Etelközből? Népszabadság LXII: 194/2 (1994) 11.
- A Liuntika-rejtély. Magyar Nyelv 90/2 (1994) 168–176.
- A 9. századi magyar törzsszövetség szervezete és külkapcsolatai (838–896). Kandidátusi értekezés tézisei. 1993. 1–14.
- A 9. századi magyar törzsszövetség szervezete és külkapcsolatai (838–896). Kandidátusi értekezés. 1993.
- A magyarok „etelközi honfoglalása”. Acta Historica (Szeged) 98 (1993) 3–14.
1543. febr. – 1719. május 21. In: Kristó Gyula (szerk.): Szeged történeti kronológiája: Kronológia a kezdetektől 1944-ig. Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, 1992. 31–43.
- Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Selected Studies. Frankfurt am Main, 1992. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 6/1–2 (1992) 253–258.
- Megjegyzések a konstantinosi Tas személyéhez. Magyar Nyelv 88/4 (1992) 469–474.
- Almási Tibor–Tóth Sándor László: II. Lajos. Budapest, Pátria Nyomda (1992)
- Steven Béla Várdy: Attila. World Leaders. Past and Present series. New York, 1991. Aetas 3–4 (1991) 201–203.
- Megjegyzések az 1596-os szultáni hadjárat magyarországi útvonalához. Acta Historica (Szeged) (1991) 41–49.

- A szulejmáni „ideálkép” formálódása a 15 éves háború időszakában. *Acta Historica* (Szeged) 92 (1991) 51–58.
- A hatvan–turai csata (1594. május 1.). *Hadtörténelmi Közlemények* 103/3 (1990) 56–71.
- Árpád megasz arkhón címéhez. *Magyar Nyelv* 86/3–4 (1990) 228–230.
- A vác–verőcei csata (1597. november 2–9.). *Hadtörténelmi Közlemények* 36/1 (1989) 14–33.
- Megjegyzések az 1596-os hadjáratról szóló angol tudósításhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 36/4 (1989) 552–558.
- Nagy László: Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987. *Hadtörténelmi Közlemények* 35/3 (1988) 564–567.
- The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century. *Acta Historica* (Szeged) 87 (1988) 35–48.
- Az etelközi magyar–besenyő háború. *Századok* 122/4 (1988) 541–576.
- Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz”: A török Porta magyarországi politikája, 1526–1529. *Acta Historica* (Szeged) 86 (1988) 31–39.
- Kabarok és fekete magyarok. *Acta Historica* (Szeged) LXXXIV (1987) 23–29.
- A mohácsi csatától a karlócai békéig (1526–1699). In: Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe: Tanulmányok. Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár. Szeged, 1987. 87–93.*
- Deszk története és néprajza. Szerk.: Hegyi András. Szeged, 1984. *Szegedi Könyvtári Műhely* 1–4 (1987) 168–170.
- A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. *Acta Historica* (Szeged) 83 (1986) 3–9.
- Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi vár-háborúk. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985. *Hadtörténelmi Közlemények* 33/1 (1986) 212–215.
- A kanizsai csata (1600. október 7–13.) *Hadtörténelmi Közlemények* XXXIII/2 (1986) 253–271.
- A tizenöt éves háború. In: Makk Ferenc (szerk.): *Fejezetek a régebbi magyar történelemből II.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1985. 155–171.
- Levente és András. *Acta Historica* (Szeged) 82 (1985) 31–36.
- A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 32/4 (1985) 761–785.
- Csanád megye önkormányzati testületének iratai: XXI.9. In: Blazovich László (szerk.): *Csanád megye levéltára 1710–1950.* Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 241–245.
- Csanád megye főispánjának iratai: XXI.1. In: Blazovich László (szerk.): *Csanád megye levéltára 1710–1950.* Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 237–241.

- Torontál megye levéltára: IV. B. 701–707. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 225–235.
- Csanád vármegye tisztségviselői és ügyvédek után maradt iratok: IV. B. 321–325, IV. B. 329. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 211–215.
- Csanád vármegye népszámlálási iratai: IV. B. 170, IV. B. 256. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 207–210.
- Csanád- és Csanád-Arad-Torontál k.e.e. vármegye önkormányzati testületének iratai: IV. B. 101, IV. B. 251–252, 254–255, IV. B. 259., IV. B. 402–404, 407, 417, 452, 460. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 76–99.
- Tóth Sándor László–Géczi Lajos: Csanád megye cs. kir. megyehatóságának, főispáni helytartójának, valamint Csanád-Arad-Torontál k.e.e. vármegye főispánjának iratai: IV. B. 151, IV. B. 268, IV. B. 401. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 65–76.
- Csanád vármegye tisztségviselői után maradt iratok: IV. A 13–IV.21, IV. A. 23–25, IV. 27. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 48–55.
- Csanád vármegye főispánjának iratai: IV. A. 29. In: Blazovich László (szerk.): Csanád megye levéltára 1710–1950. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1984. 14–17.
- Kabarok (kavarok) a IX. századi magyar törzsszövetségben. Századok 118/1 (1984) 92–113.
- A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.). Hadtörténelmi Közlemények 30/4 (1983) 553–573.
- A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Historica (Szeged) 75 (1983) 3–9.
- Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. Hadtörténelmi Közlemények 29/2 (1982) 159–174.
- A török birodalom válsága, külpolitikája és stratégiája 1568 és 1606 között. A tizenötéves háború elméleti alapvetése. Egyetemi doktori disszertáció. 1981.
- Török stratégia a tizenötéves háborúban, 1593–1606. Acta Historica (Szeged) 69 (1981) 15–41.
- Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához. Acta Historica (Szeged) 71 (1981) 13–19.
- Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon (1541–1593). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. Hadtörténelmi Közlemények 28/3 (1981) 481–482.
- A deszki dobolási könyv. Honismeret 8/3 (1980) 33–36.
- Tóth Sándor László–Galántha Márta: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Historica. (1980) 1–132. szerkesztése.
- A 16–17. századi török válság fő kérdései. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Iuvenum 2. (1980) 67–95.

KONFERENCIAELŐADÁSOK

- Higher Education in Hungary Today. Texas A&M University, Department of History (előadás) 1990. április 20.
- Byzantine–Hungarian Contacts in Art and Their Historical Background. In: 28th International Congress on Medieval Studies, Kalamazoo, Western Michigan University (USA), 1993. május 6. (32. szekció–organizer: L. Rosu, presider: Z. J. Kosztolnyik)
- A füleki–romhányi csata. In: Tudományos felolvasóülés a 80. éves Benda Kálmán tiszteletére. JGYTF Történettudományi Tanszéke, 1993. december 7.
- A Porta és a tizenötéves háború kirobbanása. In: A tizenötéves háború 1591–1606 emlékére. Nemzetközi tudományos konferencia. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 1994. április 6.
- The Territories of the Hungarian Tribal Federation around 950 (Some Observations on Constantine's „Tourkia”). In: XIXth International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen, 1996. Aug. 18–24. (Kerekasztal, személyes részvételi lehetőség nem volt, ezért elküldött előadás, amely később, 1999-ben kötetben jelent meg)
- Magyarország beilleszkedése az európai civilizációba. (XI–XII. század). In: „Magyarok 1100 éve Európában. 896–996”. Tudományos emlékülés. Eger, 1996. április 17.
- A honfoglaló magyar törzsek szállásterületei. In: „Honfoglaló magyarság – Árpád kori magyarság” JÁTE Embertani Tanszéke által rendezett konferencia, 1996. szeptember.
- A honfoglalás szakaszai. In: Honfoglalási Emléknapok. Tudományos konferencia a honfoglalás 1100. évfordulója emlékére. JGYTF Történettudományi Tanszéke, 1996. szeptember 27–28.
- A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: „A magyarok Pannon-síkságra településének 1100 éve és a mai Vajdaság” c. nemzetközi tudományos értekezlet. Novi Sad (Szerbia/Jugoszlávia), 1996. november 21–23.
- The Events and Importance of the Hungarian Conquest (895–900). In: Hungarians and Hungary in the Middle Ages, 85. session (organizer: Tóth Sándor László) 32th International Congress on Medieval Studies. Kalamazoo, 1997. május 8. Western Michigan University (USA)
- A tatai vár és ostromainak szerepe a tizenötéves háborúban. In: Fejezetek Tata történetéből I. „Tata a tizenötéves háborúban” c. tudományos ülészak (Kuny Domokos Múzeum, Móricz Zsigmond Könyvtár, Német Nemzetiségi Múzeum), Tata, 1997. május 23.
- Megjegyzések a Levedia–Etelköz problémához. In: A kelet-európai steppe és a Kárpát-medence történeti kapcsolata az 5–12. században. A JÁTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék és a Móra Ferenc Múzeum konferenciája. SZAB, 1997. szeptember 30.
- A magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai. In: Ötvenéves a szegedi szlavisztika c. konferencia. JÁTE Szláv Tanszék konferenciája. 1997. november 14–15.

- A „szináni ajánlat” problémái. In: A Magyar Tudomány Napja, Magyar Történeti Munkabizottság felolvasó ülése. SZAB, 1999. november 4.
- The Impact of the Ottoman Threat on Hungarian Trade and Culture in the Late 15th and Early 16th Centuries. In: International Medieval Congress, University of Leeds, 2000. július 12. (1104. szekció – a szervező, Z. J. Kosztolnyik, moderator, ülésvezető, Tóth Sándor László – Kosztolnyik professzort helyettesítve betegsége miatt)
- Vajk-István születésének kronológiai problémái. In: Államalapítás – az Árpád-kori állam c. konferencia. Eger, 2000. április 26–27.
- Magyar könnyűlovasság az 1663–64-es háborúban. In: „Huszárok a nagyvilágban.” SZTE–Csongrád megyei Levéltár konferenciája, 2001. szeptember 16.
- A török várak őrségének létszáma 1590-ben német források alapján. In: MTA Demográfiai Bizottságának Történeti Demográfiai Albizottsága demográfiai konferenciája. Szeged, 2001. november 9.
- Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma. In: „A végvári dicsőség nyomában”. c. tudományos emlékülés. SZTE–JGYTFK Történettudományi Tanszék, 2004. október 26.
- Deér József és a magyar őstörténet. In: Emlékkonferencia Deér József (1905–1972) professzor születésének 100. évfordulója alkalmából. SZTE (Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék), 2005. május 24.
- Az esztergomi csata 1595-ben. In: Levéltári Napok. A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára konferenciája Esztergom visszafoglalása alkalmából, 2005. december 2.
- The Research of Hungarian Prehistory outside Hungary. In: 42th International Congress on Medieval Studies at Kalamazoo. Western Michigan University (USA) 184. session (In memory of Zoltan Kosztolnyik; organizer, presider, E. A. Congdon), 2007. május 10.
- A honfoglalás és nemzetközi háttere. In: Árpád emlékezete. Az MTA TTI és az MTA Európa történeti munkacsoportja által a honfoglalást lezáró pozsonyi csata 1100. évfordulója alkalmából megrendezett tudományos konferencia. Budapest, 2007. november 13.
- Báthory Zsigmond emigrációs politikája (1599–1600) (Politika Emigranta Žigmunda Báthoryho (1599–1600)). In: Szlovák–magyar történész konferencia II. Eperjesi Egyetem (Univerzity Prešov), 2008. november 13.
- Szádeczky-Kardoss Lajos török kori kutatásai. In: Szádeczky-Kardoss Lajos és a Szádeczky-Kardoss család c. emlékkonferencia. SZTE, 2009. november 4.
- Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. In: Querfurti Brúnó: hittérítő az első ezredforduló korában c. konferencia. SZTE, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2009. november 9.

- A 890-es évek magyar kalandozásai és a honfoglalás. In: In memoriam Kristó Gyula 1939–2004. Konferencia a PTE díszdoktora emlékére születésének 70. évfordulóján. MTA PBA Székház. Pécs, 2009. dec. 4–5.
- Felső-Magyarország és a felső-magyarországi főkapitányság szerepe a 15 éves háború és a Bocskai-felkelés időszakában. In: Közös dolgaink. Szlovák–magyar konferencia. SZTE, SZAB (a nemzetközi konferencia megszervezése), 2011. november 17.
- The Political Organisation of Ninth and Tenth Century Hungarians from Byzantine Aspect. In: A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc (Carpathian Basin. Hungarians and Byzantium) c. konferencia. SZAB, 2012. május 22.
- A magyar törzsszövetség szervezete és vezetése bizánci szemszögből. In: V. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2012. július 16.
- Levezető elnök és kerekasztal. V. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2012. július 21.
- A kabar rejtély. VI. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2013. július 6.
- A tizenöt éves háború kitörése. VI. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2013. július 8.
- A honfoglalás, a konsztantinoszi Turкия és az Ajtony-törzs. In: „Az Alföld a 9. században II. Új eredmények” c. konferencia. SZTE Régészeti Tanszék. MTA SZAB, 2014. május 21–23.
- Három esztendő vagy 300 év? Megjegyzések a DAI 38. fejezete időviszonyaihoz. In: Az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja, MTA BTK Történettudományi Intézet Tanácssterme. 2014. június 27.
- Gyász és diadal: Az etelközi vésztől (894/895) a pozsonyi diadalig (907. július 4–5). In: VII. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2014. július 12.
- Az 1705. évi szécsényi gyűlés és II. Rákóczi Ferenc fejedelem pajzsra emelése. In: VIII. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2015. augusztus 19.
- Püspökök és püspökségek 1046-ban (A Vata-féle pogánylázadás tanúsága). In: Középkori egyháztörténeti konferencia Koszta László emlékére. SZTE, 2016. március 22.
- Az etelközi vésztől a pozsonyi diadalig (907. július 4.). In: Magyar őstörténeti konferencia. Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. Ópusztaszer, 2016. június 24.
- A mezőkeresztesi csata (1596. október 22–26.). In: IX. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2016. augusztus 13–21.
- A pozsonyi csata (907. július 4.). A Kutatók Éjszakája. SZTE, 2016. szeptember 30.
- Tömörkény István korai írói munkássága a Szegedi Híradóban (1884–1888). In: Tömörkény 150. Szimpózium a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére. (Areiön Kulturális Egyesület) SZAB, 2016. október 21.

A magyar törzsszövetség szervezete és hadjáratai a 10. században. Wesselényi Népfőiskola. Zsombó, 2016. november 14.

Az ónodi abrenuntiatio és történeti háttere. In: X. Történettudományi Találkozó. Hódmezővásárhely, 2017. augusztus 15.

II. Rákóczi Ferenc szécsényi felemeltetése: egy ceremónia utóélete. Kutatók Éjszakája. SZTE, 2017. szeptember 24.

Fények és árnyak a Rákóczi-szabadságharcban. Wesselényi Népfőiskola. Zsombó, 2017. november 13.

Hadnagyolmal tanolagok / vers / feyel /
Sebastianus literatus

Seegered kenozt lyl wathol hadnagyol
kecsyken lytel az lyl wallotal
Tegyegben nyemij ha a tartol
-halgassatol co meg tanoljatol
3 nagy beweljig 70 nyter hadnagyol
meg tanolnij nyter hadolozatol
pda mellet profetolual hadol
ha nagy tartol ttenbe adoztol
Batorfagol ttenbe bizatol
bewelket renbet akassatol
paganotal nyemij ha a tartol
nagy fel fonal melyl yst bolljatol
A lyatol meg co ^{nyer} halgassatol
atyaftat ttenbe nyemij wathol
gat ttenben nyteret bizatol
metyl. ew. lysem pagolbetel paxtol
besty ttenmel nyemij meg gonsonjatol
beomitellet damijatol damijatol
ellenfygetolual meg borjassatol
felitellet ty batorjyगतol
Egyyatol asty jol taboz nyteret
kaytolat pagwan cz pagan terelket
et hozdottal kenoztat nyemittel
paztyottal. zablotal felbetel
76 walahy beznalawont et eyle
az angalol menyozjagban nyter
cz wylyatol. inno et byzbeyle
co nyemijemmel
co nyemijemmel nagy tonal zowizyle